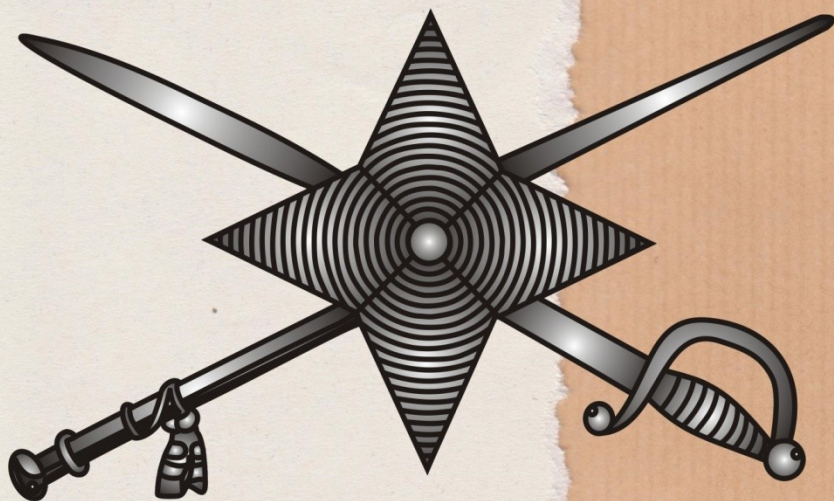

Fèlix Villagrasa i Hernàndez

ELS GENERALS

36
DEL

Sebla Edicions * Bombarda Edicions

ELS GENERALS DEL 36

Aquest llibre explora les causes de la conspiració contra la Segona República espanyola, duta a terme per militars antidemocràtics, influïts per les idees totalitàries que, a la primera meitat del segle XX, van alimentar els moviments de masses arreu d'Europa.

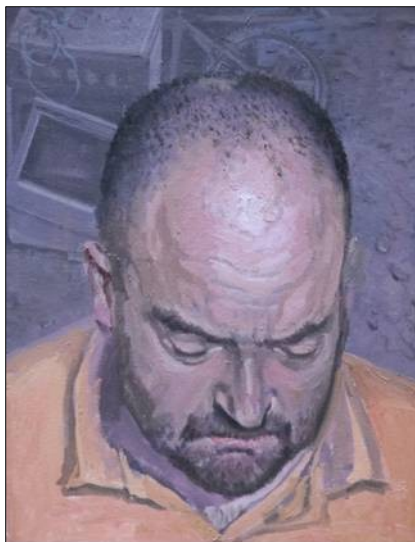
El treball de Fèlix Villagrasa, a mig camí entre l'assaig i la recerca històrica, explica el context d'actuació dels alts responsables de les forces armades republicanes. Recull les biografies de tots els seus generals, i també alguns exemples de la repressió que van dur a terme els dos bàndols contra aquells que no van actuar segons s'esperava. A tots ells, fidels o rebels, se'ls va acusar de traïció.

L'actual Estat espanyol, que prové de l'il·legítim poder dels vencedors d'aquell conflicte, encara considera oficialment "traïdors" aquells generals que van ser assassinats per defensar la República i la democràcia. Igual consideració tenen encara tota la resta de ciutadans encausats en els processos sumaríssims derivats de la repressió de la postguerra.

*Aquesta edició s'ha acabat d'editar a Subirats el dia
1 d'Abril de 2014, setanta-cinc anys després del final
del conflicte que va acabar amb la Segona República espanyola.*

Sòlia J. Bombarda Edicions

Fèlix Villagrasa i Hernández

(Barcelona, 1964). És doctor en Història per la Universitat de Barcelona. Viu i treballa al Penedès. Ha col·laborat en la redacció de l'*Atlas del catalanisme* (2012) i és autor dels llibres *Breu història de Catalunya* (2013), *Francesc Xavier Llorens i Barba. La Universitat de Barcelona i el pensament català en el segle XIX* (2010), *Miedo a la memoria*, amb Octavio Alberola (2008), *Discursos inaugurals de les institucions científiques catalanes a cavall dels segles XVIII i XIX*, amb Santiago Riera i Tuèbols (2007), *L'Ateneu Barcelonès i Barcelona. Un segle i mig d'acció cultural*, coordinat per Jordi Casassas (2006), *Una història de Ràdio PICA. 25 anys a contrapèl* (2006), *Prensa cultural i intervenció política dels intel·lectuals a la Catalunya contemporània (1814-1975)* coordinat per Jordi Casassas (2005), *L'Escola d'enginyers de Terrassa. Cent anys d'història* dirigit per Santiago Riera i Tuèbols (2005) i *L'Últim Càtar* amb Francesc F. Maestra, (1998). Ha publicat articles com "Magí Rallé i Sans. L'escola republicana a Vilafranca", (*Del Penedès* nº 21, IEP 2009); "El Padre de Familia, la darrera revista de Narcís Monturiol" (*Historica.cat*, nº 1, 2009) i "Ernst Jünger, un segle per a la reflexió i la polèmica" (*L'Avenc* nº 242, 1999), així com entrades al *Diccionario Biográfico* de la Real Academia de la Historia (2011) i al *Diccionari d'Historiografia Catalana* (2003). Participa en l'edició de les revistes locals *El Cep Tort* i *Subirats. Revista de cultura*.

FIDELITAT

«La Segona República espanyola ha estat, segurament, la institució política més traïda de la història de la Humanitat.»

Josep Canal i Alberola

ISBN: 978-84-938425-2-9
Dipòsit Legal: T 4011-2014

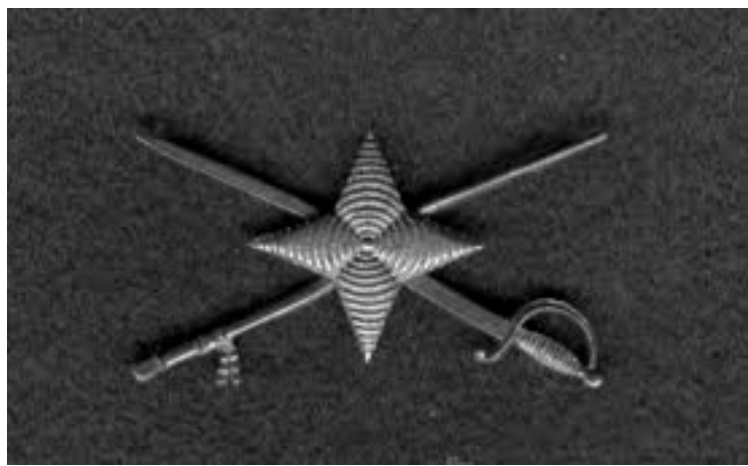
Bombarda Edicions

bombarda.edicions@gmail.com
657 49 55 31-Lavern (Alt Penedès)

ELS GENERALS DEL

36

**LA TRAÏCIÓ A LA REPÚBLICA.
L'ESPANYA IMMORAL.**

Fèlix Villagrasa i Hernàndez

Sebla Edicions
i
Bombarda Edicions

SEBLA EDICIONS

i

BOMBARDA EDICIONS

© Fèlix Villagrasa i Hernàndez.

Disseny de les cobertes: Jordi Llongueras.

Disseny de les icones i retrat de l'autor: Javier Garcés.

Foto de la solapa dreta: Montse Vendrell.

Correcció: Helena Rubió.

ISBN: 978-84-938425-2-9

Dipòsit Legal: T 4011-2014

Primera edició: 1 d'abril de 2014.

Imprès a Catalunya.

 Bombarda Edicions
bombarda.edicions@gmail.com
657 49 55 31-Lavern (Alt Penedès)

ELS GENERALS DEL 36

LA TRAÏCIÓ A LA REPÚBLICA. L'ESPANYA IMMORAL.

Fèlix Villagrasa i Hernàndez

ÍNDEX

PRÒLEG	1
I.- INTRODUCCIÓ	5
II.- UN EXÈRCIT COLONIAL A LES ACABALLES	27
2.1.- LA IDEOLOGIA DE L'EXÈRCIT ESPANYOL ABANS DE LA SEGONA REPÚBLICA	38
III.- CRISI DE LA SEGONA REPÚBLICA. UN EQUILIBRI IMPOSSIBLE	47
3.1.- LA REFORMA MILITAR D'AZAÑA	50
3.2.- ELEMENTS DE CRISPACIÓ A LES ESPANYES. EL PAPER DELS MILITARS	52
3.3.- OCTUBRE DE 1934. EL SISTEMA A LA VORA DEL COL·LAPSE	61
IV.- UN COP D'ESTAT QUE DERIVÀ EN GUERRA	65
4.1.- UME I UMRA, ORGANITZACIONS SECRETES DINS LES FORCES ARMADES	69
4.2.- ELS ALIATS CATALANS DE LA CONSPIRACIÓ MILITAR	71
4.3.- EL COMLOT DE MOLA. LES <i>INSTRUCCIONES RESERVADAS</i>	75
4.4.- ELS PRIMERS DOCUMENTS PÚBLICS DE LA SUBLEVACIÓ	99
4.5.- ALTRES BANS DE PROCLAMACIÓ DE L'ESTAT DE GUERRA	109
V.- ALGUNES CAUSES JUDICIALS CONTRA ELS GENERALS DE LA REPÚBLICA	133
5.1.- ELS GENERALS CARIDAD PITA I SALCEDO MOLINUEVO A GALÍCIA	133
5.2.- FERNÁNDEZ AMPÓN I ARANGUREN A CATALUNYA: DUES VISIONS DEL DEURE	141
5.3.- EL GENERAL ESCOBAR: CÀSTIG A UN HOME EXEMPLAR	147
VI.- CONCLUSIONS	149
ANNEXOS	167
ELS GENERALS ESPANYOLS DEL 36. NOTES BIOGRÀFIQUES	169
ELS CAPS DE LES FORCES ARMADES MORTS ARRAN DE LA SUBLEVACIÓ ..	170
GENERALS SUPERVIVENTS DE L'EXÈRCIT DE TERRA	197
GALERIA DE RETRATS	247
BIBLIOGRAFIA	255
HEMEROGRAFIA	259
ARXIVS I CENTRES DE DOCUMENTACIÓ	259

A la Vida. Als meus pares Fèlix Villagrasa i Alberola i Ángela Hernández Gómez, que me la van donar; a la meva dona, Montse Rios i Rallé, que cada dia li dóna sentit.

Als nostres avis, que van patir la barbàrie desfermada l'estiu de 1936: Magí Rallé, Pepita Pedrola, Mateo Hernández, Fausta Gómez, Martí Rios, Paulina Guarch, León Villagrasa i Ignàcia Alberola.

I a Josep Canal i Alberola, inspirador d'aquest treball.

PRÒLEG

En la historiografia catalana –i espanyola- la cosa més poc original del món és emprendre un estudi sobre la guerra civil espanyola del segle XX. Al Catàleg Col·lectiu de les Universitats de Catalunya hi trobem més de quatre-mil títols sobre la matèria, i és el tema que ocupa més metres de prestatgeria dedicats als llibres d’Història en moltes de les nostres biblioteques. Tanmateix, pensem que ni està tot dit, ni s’interpreta aquell període de forma que aportí més llum al moment present –de cruïlla històrica-, després d’uns anys de *pax transitòria* en què la reconciliació s’ha bastit sobre una immensa amnèsia i falses interpretacions, amb la intenció de reiniciar la història de l’Estat espanyol, i situar el naixement de la seva precària democràcia en l’any 1978.

S’ha carregat tota la responsabilitat del desastre de 1936 als militars colpistes (una plaga que arrossega el país des dels primers intents de liberalitzar l’Estat absolutista durant el segle XIX), i en aquesta línia s’inscriu el present estudi; però els militars, tots sols, mai no emprenen cap aventura, si no hi ha una trama civil al darrere i, en el cas espanyol, una trama de capitalistes i/o aristòcrates monàrquics, que, esperonats per l’exemple italià (més que no pas per l’alemany), veuen i viuen l’Estat com a patrimoni propi, en clau feudal. No obstant això, aquest estudi se centra en l’actuació dels individus que tingueren a les seves mans els destins de l’Estat, pel fet que ostentaven la màxima graduació dins les forces armades, les quals van ser l’instrument d’acció dels enemics de la República i de la Democràcia.

L'obra té un ritme poc habitual per al lector acostumat a la linealitat del fil expositiu. En la Introducció i en les Conclusions preval l'assaig subjectiu, recolzat en cites i estudis de diversos autors. Les parts que tracten sobre l'exèrcit i les dificultats per consolidar la República tenen un caire més expositiu. En l'estudi de les operacions dels colpistes per atacar el govern i les institucions democràtiques s'han utilitzat els principals bans de proclamació de l'estat de guerra, publicats en el moment del cop d'estat, que donà lloc a l'inici de les hostilitats, i al procés revolucionari a Catalunya.

El capítol format per l'anàlisi d'algunes actes –inèdites– dels consells de guerra sumaríssims contra generals d'un i altre bàndol també entra, segons la meua consideració, en l'apartat "objectiu" d'aquest treball, tot i que les consideracions de l'autor són necessàriament "subjectives". En els annexos apareixen les biografies dels cent vint-i-sis generals i almiralls que hem pogut identificar com a part de l'escalafó de generals de les forces armades espanyoles, cinquanta dels quals van morir a causa dels fets. I el darrer apartat és una galeria de retrats formada per les imatges d'alguns dels actors d'aquesta obra.

Malgrat el rigor metodològic, al llarg de l'obra queda clara la situació relativa de l'historiador respecte al conjunt dels fets i dels personatges estudiats. Per una part, geogràficocultural, i per l'altra, la que es deriva dels condicionants socials i ideològics que afecten l'autor, perquè les conseqüències d'aquells fets van afectar els seus contemporanis i les generacions posteriors.

De fet, si bé es tracta d'escatir els problemes que el propi règim republicà presentava –i els errors dels seus defensors en els moments de màxim perill–, la història d'Occident, fins a dia d'avui, ha vist el triomf i la consolidació dels sistemes parlamentaris democràtics com

a models més estables i pròspers. Així doncs, la República espanyola seguia el signe dels temps –i potser s’avançava en el seu espai concret–, però sucumbí víctima del mal de la seva època: les dictadures i el totalitarisme, per una banda, i les doctrines revolucionàries de masses, de l’altra.

Sobre la documentació consultada, cal dir que no he tingut accés a tots els expedients cercats en els arxius militars. Les facilitats han estat poques, i la seva dispersió complica i encareix l’estudi, de primera mà, als historiadors no acadèmics. Resulta evident que la divulgació de documents com els consells de guerra sumaríssims no interessa a unes institucions que deriven directament d’aquells fets violents en què es confrontà la legitimitat democràtica amb el “plebiscit armat”. Solament he pogut accedir a fulls de servei d’uns pocs generals de l’Exèrcit de Terra, no pas als de l’almirallat de l’Armada. La resta d’informació ha estat extreta de diferents fonts publicades. En conseqüència, el present treball és solament un tast del que caldria fer en el futur si hom volgués aplegar tota la informació dels generals de la República en el moment del 18 de juliol, i analitzar la diversa sort que els va tocar en els fets.

L’Autor

I

INTRODUCCIÓ

L'estudi que encetem ara mateix pretén abordar els moments justament immediats al desencadenament de la guerra civil espanyola de 1936-1939, per donar notícia del grup de persones directament implicades en la seva detonació. Com anirem veient, les causes que van donar lloc a aquest enfrontament són diverses, complexes i no es poden reduir a uns pocs factors sense caure en una simplificació excessiva que desvirtuaria la magnitud de les conseqüències. El clima intern i l'ambient exterior a Europa i al món van anar facilitant les condicions per a l'enfrontament, carregant de raons i explicant el pas a la determinació per a la lluita a persones que, en altres circumstàncies, mai no haguessin pensat en una "solució" violenta. La ideologització d'àmplies capes de la societat catalana i espanyola a través dels partits, dels sindicats, de la premsa, de l'església, de les associacions cíviques, seguia la mateixa via que a la resta de les societats europees des del segle XIX. Les nacions apareixien a batzegades a partir de cops de força, es dibuixava un nou mapa d'Europa en poques dècades i l'època dels grans imperis entrava en decadència. Espanya, que conservava bona part de la seva mentalitat imperial entre les elits dirigents i en el *casticismo* popular, veia com la realitat obria un abisme entre els somnis de grandesa del passat colonial i un present de decadència i replegament. Durant el segle XIX havia anat perdent les espoliades possessions americanes i del Pacífic, mentre els nous conqueridors hispànics maldaven per fer-se un lloc entre les noves potències al continent africà. Era la continuació d'una política econòmica depredadora, militarista, medieval, que no es corresponia amb el potencial econòmic intern, capitalista i industrial, que sí tenien França, el Regne Unit o Alemanya, per a les quals el nou colonialisme significava un revulsiu necessari al seu sistema de producció de riquesa. Mentre els polítics i militars de Madrid orientaven llurs esforços a aquesta política desfasada, a contrapèl, el país es mante-

nia com un dels més endarrerits de l'Europa occidental quant a l'economia (agricultura de subsistència en àmplies zones de la península), quant a la cultura (l'analfabetisme era superior a la tercera part de la població el 1930) i respecte al desenvolupament científic vinculat a les universitats i les empreses ("*Que inventen ellos*" i "*Me cago en el vapor, la electricidad y en los sueros inyectados*" eren expressions d'Unamuno, malgrat existir algunes figures científiques hispàniques, destacades sempre per la seva excepcionalitat).

L'excepció a la regla hispànica de retard, tipisme, folklore i estoica passivitat, es donava a Catalunya, on el ritme de l'evolució històrica havia estat sempre contrapuntat amb la resta del territori peninsular, malgrat la tendència centrípeta –políticament– que sovint han exercit els pobles del centre respecte als de la perifèria. Si busquem les causes d'aquesta diacronia en podem trobar moltes, al llarg dels diferents períodes històrics, però la principal constant pot ser la contínua repercussió de la influència exterior sobre les terres i els pobles del nord-est, que han estat la porta d'entrada de les migracions ibèriques (expandides a través del riu "Iber" o Ebre), també foren les de primera colonització grega i romana (Tarraco, que estenia la seva influència fins a Bascònia, fou la gran capital d'Hispania, la terra dels conills segons els fenicis). Amb la caiguda de Roma, els visigots, poble germànic, llatinitzat i cristianitzat pels arrians, estableix la seva capital a Barcino, intentant retenir a les seves mans la corona imperial romana. Poc després, pressionats pels seus cosins els francs, s'internen a la península i estableixen la cort a Toledo, la imperial, donant origen al mite fundacional espanyol que tant ha espremut la historiografia nacionalista espanyola amb la llista dels reis gots. Però el regne visigot no va tenir mai implantació ni estabilitat a causa dels conflictes socials (entre iberoromans i visigots), dels conflictes religiosos (entre l'arrianisme got i el catolicisme dels autòctons) i els conflictes entre la pròpia elit visigoda, una oligarquia militar que no superava la seva divisió tribal-familiar, i que va donar lloc a l'anomenat *morbis gotorum* per la quantitat de lluites i de magnicidis haguts dins d'aquella noblesa per tal d'exercir el poder en un medi humà esquarterat, que no tenia ni l'ombra de nació. I els musulmans van

arribar a causa, precisament, de l'enfrontament entre Roderic, recolzat en terres lusitanes i del centre, i Aquila II, dominador de la Tarraconensis (d'on sorgiria Catalunya poc després). La història torna a fer-se centrífuga i durant més de set segles els territoris hispànics segueixen llurs trajectòries paral·leles, però separades. El mite visigòtic i la religió esdevenen els eixos argumentals de la dita "reconquesta" (que és conquesta pura: els pobles del nord no havien ocupat mai el sud peninsular). El beato de Liébana inventa el personatge de "*Don Pelayo*", mai documentat històricament (Fernández Maestra, 1997; Maravall, 1954), i Castella es llença a l'expansió. Mentrestant Catalunya, sorgida com a nucli polític al sud de l'Imperi carolingi, defensora de la Marca Gòtica o Hispànica, busca consolidar els seus llaços amb Occitània i la Provença, el seu bressol primigeni, fins que els francs l'expulsen de l'Arcàdia Llemosina i emprèn, també, l'expansió peninsular i mediterrània. Però la dinastia de Barcelona sí tenia sang goda (Bera) i franca (noblesa carolíngia). Solament en el cas dels comtes catalans es pot parlar d'una "reconquesta" de terres als musulmans, perquè aquestes ja havien estat seves i dels seus avantpassats. Com veiem de nou, el ritme, ara sí, de Catalunya i Castella no podia ser més diferent.

A l'entorn de la tradició política catalana basada en el pactisme, i en el mutu compromís entre el monarca i la resta de forces socials, val a dir que els acords legislatius, que són el precedent directe de les modernes constitucions, es troba a Catalunya en tres recopilacions legislatives: els *Usatici Barchinonae* (Codi dels Usatges), el *Liber feudorum maior* i les *Gesta Comitum Barchinonensium*, datades a partir de 1173 i que estableixen les bases del Dret català, de l'estructura política implantada des de Barcelona vers el Principat i bona part del Mediterrà nord, i que derivaven de l'evolució del dret romà i visigot, que no es va perdre mai. Tot això, per descomptat, era del tot desusat a la resta de la Península, on els reis i els nobles feien i desfeien segons el moment, a partir de la influència eclesiàstica (que justificava la creació d'aquests nous estats en la providència divina i els mites fundacionals com la tomba de l'apòstol Santiago i la Batalla de Covadonga) sense cap mena de compromís nacional més enllà dels

interessos particulars de cada nissaga i dels furs locals fins ben entrat el segle XIII.

En la fundació de la Corona espanyola (i no del Regne d'Espanya, que "crea" posteriorment l'absolutista Felip V), cal tenir presents també un parell de coses, i són, d'una banda, la "nacionalitat" del rei Ferran d'Aragó —el Catòlic—, autèntic artífex de la unió dinàstica, de cultura i llengua catalanes, malgrat l'origen castellà de la seva nissaga. Havia hagut de lluitar i pledejar molt per arribar a ser comte de Barcelona i esdevingué el polític europeu més destacat de la seva època, format entre catalans¹, i amb una clara estratègia d'estructurar Europa sota la fe catòlica i la corona del Sacre Imperi Romà Germànic (per la qual cosa aconseguí casar la seva filla Joana amb l'hereu del tron de Carlemany). A la cort castellana era anomenat "el catalanote" (Català i Roca, 2003). D'altra banda, cal que tinguin present els neocentralitzadors incompetents en història hispana, que la nova estructura peninsular sorgida al segle XV va seguir el model català d'integració territorial, el que la historiografia catalana, més realista que ideal, denomina Confederació catalanoaragonesa: un poder reial compensat pel poder feudal, eclesiàstic i burgès en cada territori "natural". Com deia Vicens Vives, una política de pacte, d'acord, de diàleg, de parlament. Molt més feixuga que el simple "*ordeno i mando*", però més equilibrada i duradora, més cooperativa i estable que la pura coerció de la por. Un pacte que obligava les dues parts per igual: obediència i tributs a canvi de llibertats. Però la tendència a l'autoritarisme era el signe dels temps, i era la característica racial castellana, que ja havia fet caure el regne lleonès seguint el seu afany unificador, centralitzador i homogeneïtzador, acabant amb tot el que no se li assimila i exercint, com a govern, la simple explotació. Així, també Navarra s'incorpora a la federació hispana després de la guerra de 1512.

¹ Diuen que el rei Felip II s'inclinava i es descobria cada cop que passava davant el retrat del seu besavi, Ferran II, tot dient: "*A él se lo debemos todo*".

La violació del “pacte confederal” va ser la causa del Còrpus de Sang i la subsegüent guerra de Secessió (1640), on les tropes castellanes s’enfrontaren a les catalanes, amb la intervenció de França. El resultat fou la pèrdua de la Catalunya Nord i el restabliment del pacte confederal, però aquest saltaria pels aires amb l’arribada dels borbons a Espanya: castellans i francesos aquesta vegada van derrotar plegats Catalunya² i es va acabar aquella forma civilitzada de fer política que datava dels grecs i dels romans. A canvi, el despotisme i la centralització total de les monarquies absolutes marcarien la modernitat, tot avalant definitivament una manera d’entendre el món que, en el cas espanyol, no hauria de retre gaire rèdits, més aviat el contrari. Però aquesta no és la interpretació històrica que acostuma a presentar, fins avui dia, la historiografia hispanocastellana, interessada solament a censurar i ocultar tot allò que defuig la tradicional interpretació que porta a la *“unidad de destino en lo universal”*, i a ignorar i anorrear les històries pròpies dels pobles que Castella ha tingut sotmesos. Tot beneït per una església implicada en la missió depredadora i aculturitzadora de les nacions vençudes.

Els països borbònics no van trigar a rebentar llurs baluernes burocràtiques, llurs piràmides feudals, que van ser substituïdes, en el cas de França, per idèntics artefactes en mans de la burgesia, i en el cas espanyol, com sempre, s’adoptà una mala còpia del liberalisme napoleònic dirigit per una burgesia esquifida, falcada per una noblesa inepta, en el marc d’un territori sotmès, però que mantenia intactes les seves característiques històriques, “regionals”, “particulars”. I d’això en calia fer una “nació”. Els liberals decimonònics no se’n van

² No s’han estudiat prou (perquè els vencedors van evitar deixar-ne rastre) els episodis de la repressió sobre Catalunya per part de les autoritats borbòniques. A les atrocitats de la guerra d’ocupació (saquejos, incendis, violacions) cal afegir l’ignominiós “delme de força” pel qual va ser, efectivament, delmada la població masculina del Principat: un de cada deu homes van ser penjats, aleatòriament, en totes les viles que presentaren resistència a la invasió, com a càstig. Després, durant dècades, les contribucions abusives van causar la ruïna del país. Però la desastrosa gestió de les finances reials i la davallada dels metalls preciosos americans van aconsellar permetre la recuperació de les activitats econòmiques catalanes per poder-les gravar amb impostos.

sortir de “vertebrar-la”. Mentrestant, dedicaven els principals recursos a enfortir el braç que havia de mantenir l'ordre i la unió de la “nació”, l'exèrcit, sense poder evitar la pèrdua de les darreres colònies. Alhora, es perdia eficàcia “endollant” dins l'administració els partidaris moderats o progressistes, fent de l'administració pública un cau de recomanats partidistes en comptes de funcionaris competents i eficaços. La corrupció, endèmica a Espanya, eixugava recursos, i la censura evitava que la població conegués els mals del país. Mentre passava això es perdia l'oportunitat de fer el mateix que feien els països europeus més avançats: nacionalitzar les masses a través d'un sistema d'ensenyament de bon nivell. Però no, a Espanya l'educació estava destinada a les classes benestants i quedava en mans dels ordes religiosos, que tenien com a objectiu formar les elits catòliques, obedients a Roma i al rei. La formació ciutadana i científica era quelcom sospitosos que podia malmetre l'ordre social, com ho havien demostrat abastament les revoltes socials, nacionals i polítiques del segle XIX a Espanya, a Europa i a les excolònies. Aquest abandonament de les masses va poder ser aprofitat per expandir, d'una banda, el catalanisme, i de l'altra, les ideologies marxista i anarquista, que predicaven en el terreny propici del proletariat urbà i rural.

El retrat social de l'Espanya que treu el cap al segle XX conté molts elements de discòrdia. D'una banda està el creixement de la desafecció política al canovisme de la Constitució de 1876, un sistema que aposta per la consolidació d'una elit capitalista fermament vinculada a l'antiga noblesa (per matrimoni, a les juntes d'accionistes, en la direcció de les institucions polítiques, a través de l'església o com a membres de societats elitistes). Es basa en el bipartidisme, que recorre, si cal, a la manipulació electoral (tupinades) i reconeix unes garanties cíviques mínimes que segurament van ser el motiu de la seva llarga vigència (1876-1923) i de la seva lenta erosió. Tanmateix, els eixos principals de la política d'aquest període, centrats en l'ocàs de l'imperi i els seus intents de resurrecció, van ser més demolidors que les bombes i les bales dels anarquistes, o les demandes autonomistes de Prat de la Riba i Cambó. El poder que la carta mag-

na atorgava al rei i els interessos dels empresaris colonials van contribuir a mantenir el paper preponderant de l'exèrcit, autèntic "vertebrador" d'Espanya a punta de baioneta, que ja havia tingut durant tota la centúria anterior. Les hieràtiques figures dels generals —els "espadones", segons la denominació popular castellana— esdevenien els mites d'un passat gloriós, d'unes gales arnades que ja no eren més que parracs; uns personatges que feia dècades que no servien més que per reprimir el seu propi poble i col·leccionar derrotes a l'exterior.

Aquest és el context en què creixen i fan carrera els militars espanyols que ocupaven el generalat el juliol de 1936. Com veurem, molts d'ells van fer les seves primeres armes al conflicte a Cuba contra els Estats Units d'Amèrica, que culminà amb la desfeta de 1898. Després, els esforços colonitzadors a Àfrica i les successives guerres amb els indígenes marroquins forjaren la llegenda dels principals generals que veuran en la República espanyola un fre a les seves carreres i una pèrdua d'influència política, mediàtica i social.

És evident, i forma el cor del treball que iniciem amb aquestes planes, que el cos de generals de 1936 no era un grup ni homogeni ni uniforme. El tronc principal d'aristòcrates procedents de la noblesa espanyola, mimada i conreada per la molt sotragada cort borbònica, havia anat deixant pas a un tipus de general més professional, foguejat en les batalles de les guerres precedents, amb una formació acadèmica i cultural adreçada al seu comès i, per tant, amb unes ànsies enormes d'ascens social que li permetia el nou ordre dels temps (democràcia, patriotisme o estatisme) respecte al vell ordre en què la nissaga ho era tot a l'hora de definir el destí dins l'escalafó social. Però, igual que li passava a la burgesia econòmica amb el *glamour* de la noblesa, aquesta nova elit militar també vivia enlluernada pel rang i el fulgor de les glòries passades, que calia recuperar: la professió era una catapulta de projecció pública. L'ambició d'un militar era grimpar com més amunt millor dins l'exèrcit i entroncar amb alguna "bona" família, si no de la noblesa, sí, al menys, de diners. Però per altres militars sense aspiracions aristocràtiques, l'exèrcit havia estat

l'ocasió perfecta per deixar altres ocupacions més incertes i feixugues, i esdevenir funcionaris amb un salari constant i de per vida. La República, per a ells, era la garantia de la igualtat d'oportunitats en la seva carrera, basada en el zel en el servei i en el mèrit personal. La possibilitat d'ascens professional i social arribaria a través de la pròpia vàlua, sense haver de recórrer als privilegis, les recomanacions, les coneixences i la lluita de capelles, tan característiques i sistèmiques de l'administració espanyola.

Però no es pot reduir a aquesta doble dinàmica interna el motiu de la divisió que es manifestà dins l'exèrcit el juliol de 1936. Cal tenir en consideració altres factors. Ja n'hem citat alguns d'interns, la desestructuració geomètrica (territorial) i aritmètica (econòmicosocial entre els més i els menys). Existien poderoses raons exteriors que marcaven les divergències entre els republicans convençuts i els detractors del nou règim democràtic. La principal era la davallada del liberalisme parlamentari a Occident davant dels totalitarismes (dictadures de partit únic i enquadrament total de la societat en les estructures de l'estat-nació). També era motiu de plet la política colonial, molt apaivagada pels governs republicans, i que estroncava les carreres fulgurants de molts militars forjades durant el període monàrquic anterior. A això s'unia, i no era menys important, la gran expansió de les ideologies internacionalistes preconitzades per l'anarquisme bakuninista i kropotkinià, que van tenir una enorme repercussió entre els treballadors catalans i andalusos. Aquests treballadors, com hem dit, quedaven desemparats de la cultura "oficial" i solament rebien salaris escadussers i garrotades quan gosaven protestar seguint les consignes d'uns agitadors cada cop més armats d'ideologia i d'organització³. Paral·lelament, al centre i al nord pe-

³ L'any 1927 aparegué l'única novel·la del manresà Onofre Parés *L'illa del gran experiment*. *Reportatges de l'any 2000* que situa a Austràlia una comunitat d'idealistes encarregats de promoure les utopies del moment a partir d'una barreja d'anarquisme, marxisme i totalitarisme científic. La ficció contempla el desenvolupament espectacular de la tecnologia i de l'organització social basada en la raó, l'eugenèsia i la llibertat sexual dels individus. L'obra, que tingué poca repercussió en el seu moment, fou recuperada i reeditada l'any 2000.

ninsular, el marxisme avança en la seva infiltració sindical i política. Arriba a un punt, la Segona República espanyola, en què la seva base social de liberaldemòcrates es va dissolent, si mai havia estat sòlida, entre el maximalisme totalitari i el revolucionari, cap d'ells interessat en el manteniment del sistema parlamentari.

Però un dels cops més forts que rep aquesta classe militar, que no patia per la integritat d'Espanya si arribava una revolució, igual que Rússia seguia existint després d'octubre de 1917, va ser el pronunciament del 6 d'octubre de 1934. El president Companys va proclamar l'Estat Català dins la República Federal Espanyola, la classe política espanyola ho va entomar com un intent separatista, com una desafecció dels polítics catalans a la democràcia republicana fixada en la Constitució de 1931, que molt a contracor ja havia acceptat l'autonomia catalana i retardava tant com podia la concessió de la basca i la gallega ("Antes una España roja que una España rota", diria Calvo Sotelo). Si hom pot entendre els motius de Companys, i la solució que significava la federació als continus conflictes de competències entre Madrid i Barcelona (la història no es repeteix, però sembla copiar-se), el que és cert, ho demostren els fets, és que el rampell del 6 d'octubre degué estar molt mal organitzat, molt mal desenvolupat i encara va acabar prou bé. Hagué de ser un català, posteriorment assassinat pels sollevats de juliol, qui resolgué la situació amb una despesa de sang mínima: el general Domènec Batet. Aquest personatge, biografiat per Hilari Raguer, s'ha convertit en el paradigma per a la interpretació de la posició d'aquells militars de la República que, compromesos amb el nou règim i amb allò que significava (democràcia, progrés material, igualtat davant la llei), però també amb la tradició d'unió espiritual i institucional del país. El perill separatista no semblava —aparentment— matèria prioritària dins les instruccions reservades del "director" de la conjura, el general Mola. De Barcelona es temia més la força obrerista que la catalanista, però el gest del 6 d'octubre no seria perdonat a Companys. El gran argument dels sollevats va ser la victòria del Frente Popular (Front d'Esquerres a Catalunya), que arribà seguida de nombrosos desordres i una creixent propaganda revolucionària de signe divers.

Cal remarcar la violència al carrer com un dels factors determinants que s'esgrimiren per treure les tropes de les casernes i restaurar "l'ordre". Els esdeveniments d'Astúries havien donat al general Franco l'aureola de salvador de l'Espanya de sempre als ulls d'aquells que solament veien en la República un perill per al seu *status*, i en la democràcia un motiu permanent de discòrdies irreconciliables. La via moderada, de conservadors i reformistes, estava fracassant estrepitosament, desbordada per les dues ribes. Les xifres de la violència política entre febrer i juny de 1936, segons les dades aportades per Gil Robles al Congrés, eren de 269 morts, 1.287 ferits, 133 vagues generals, milers d'ocupacions de finques, 170 esglésies destruïdes i altres 251 intents frustrats d'incendi (Gabriel Jackson, 1965). Els morts i ferits eren dels dos bàndols que ja es concretaven de cara a la guerra oberta: d'una banda els provocats per la violència falangista, de signe totalitari, emmirallada en la desfermada pels *fasci di combattimento* italians i les SA i SS alemanyes, i de l'altra els marxistes i els anarquistes, els primers seguint les teories leninistes-trotskistes dels guàrdies rojos, i els segons a partir dels grups d'acció de la FAI i altres que propugnaven el lema clàssic de la "propaganda pel fet". Quan tothom semblava posar en joc les tàctiques més arriscades i de combat, a Catalunya un partit petit, Unió Democràtica de Catalunya, procurava mantenir el cap clar i les posicions assenyades, dins la seva ideologia democristiana i de legalitat republicana, per evitar el desastre. Aquesta moderació forjà la desgràcia del seu líder i diputat a Madrid, Carrasco i Formiguera, que primer hagué de fugir de la persecució anarquista i després fou pres i executat per l'il·legal Estat franquista (Canosa, 2012).

Les reformes que Azaña i altres governs havien introduït dins l'exèrcit, no anaven destinades solament a cercar una major operativitat professional. Es pretenia fidelitzar i sotmetre l'estructura militar al nou règim, civilista i pacifista⁴ en la línia dels exèrcits moderns de

⁴ Constitució de 1931, article 6è: "*España renuncia a la guerra como instrumento de política nacional*".

l'entorn occidental, i coordinar la política de defensa a través dels contactes amb la Societat de Nacions i amb l'esperit de cooperació i renúncia a les agressions sorgit després de la Primera Guerra Mundial. Però la situació externa no ajudava gens a implantar aquesta filosofia: d'una banda, les democràcies occidentals eren remeses a renunciar al colonialisme, que tanta importància tenia en les seves economies, i per l'altra els nous règims totalitaris, sorgits de la societat urbana, industrial i de masses, apareixia com la solució al col·lapse social i moral de les societats modernes, sobretot en els nous estats resultat de les revoltes nacionalistes de les darreres dècades. Espanya, que no havia sabut o pogut superar clarament el feudalisme, apareixia, en aquest sentit, com una societat immadura, molt feblement nacionalitzada, amb una estructura política civil minada pel caciquisme, econòmicament endarrerida, i amb uns pols urbans i industrials que eren més elements de distorsió que miralls de progrés. Durant bona part del segle XX el poder militar, reminiscència del feudalisme més reculat, continuarà volent exercir el seu paper estructurador, deixant en segon terme els altres instruments cívics d'organització política i social.

El lector em sabrà dispensar de fer un nou salt enrere, d'uns quants anys, per tornar-nos a centrar en l'exèrcit i les seves relacions amb Catalunya, perquè la força de les armes oficials havia pesat sobre ella més que sobre qualsevol altra zona del "regne", durant el segle XIX a causa de les tensions que generava la tendència obertament centralista, tant del liberalisme moderat com dels progressista, que en matèria d'administració seguien fil per randa les mateixes orientacions de l'absolutisme precedent (la influència francesa és clara, tant pel que fa al període del despotisme il·lustrat com al posterior constitucionalisme jacobí més o menys liberal). Al Principat es recordarien per molts anys els noms dels generals Van Halen, Espartero, Zapatero, Zurbano, Gaminde i altres, encarregats de fer passar per l'adreçador un país que sovint marxava amb el pas canviat respecte al ritme i objectius marcats des de la Meseta. Un cas diferent és el del general Prim, de Reus, que primer va intentar amb èxit restablir part de l'orgull colonial a la corona hispana i després va intentar

accelerar la regeneració política imposant una monarquia constitucional i democràtica a través del canvi de dinastia (era la segona de les tres vegades que els borbons han perdut la corona hispana), però l'assassinat de Prim en un carrer de Madrid, en circumstàncies que mai han quedat clares⁵, estroncà el projecte. No hi havia manera de sintonitzar amb el ritme de l'entorn natural europeu. Ja es començava a veure que Espanya era diferent, i molt. El militarisme com a pal de paller no s'aguantava en una societat que volia avançar. Ja en els inicis del segle XX, la Llei de Jurisdiccions de 1906 anava directament contra la inquieta Catalunya, es posava sota jurisdicció militar qual-sevol acció considerada com ofensiva contra l'exèrcit i els símbols patriòtics. Es reforçava així el protagonisme polític de les institucions armades, convertint-les, gairebé, en un partit més dins les disputes del poder i molt influents en l'entorn directe d'Alfons XIII. Poc després apareixeran les juntes militars, associacions corporatives dins l'exèrcit per exercir pressió política i defensar llurs interessos. Tot i això, quan l'exèrcit havia d'actuar en el terreny que li és propi, la lluita, fracassava estrepitosament com va succeir al desastre d'Annual el 1921 (on les tropes espanyoles deixaren més de 12.000 morts i desapareguts, i gran quantitat de material de guerra), que afegí més tensió a la situació política i desprestigià als ulls del poble tant els militars com la mateixa monarquia.

La política de malfiança i de repressió directa contra el catalanisme i la llengua s'incrementà durant la dictadura del general Miguel Primo de Rivera, el qual havia fet el seu pronunciament des de la capitania general de Catalunya, i recolzat per bona part de les classes altes del país, nobles i grans empresaris, així com per la Lliga Regionalista encapçalada per Cambó i el PSOE: calia declinar les aspiracions pròpies per tal de facilitar la recuperació de la pau social, molt malmesa per les mobilitzacions obreres i l'acció dels pistolers dels dos bàndols. Una de les principals tasques del Directori militar de Primo va

⁵ Un resum de l'accidentada vida del sumari sobre l'assassinat de Prim, i els indicis sobre les possibles trames, es troba a l'obra de l'historiador Albert Ghanime, *Mitos de la Historia de España. El siglo XX*, Ed. Belacqva, Barcelona 2008, ps. 119-124.

ser desballestar la Mancomunitat catalana, institució formada per les diputacions provincials catalanes que havia fet una obra insòlita d'inversions sanitàries, educatives i d'infraestructures en menys de deu anys, un prodigi d'eficiència administradora que rebia l'impuls civilitzador del catalanisme a través del pensament noucentista, en competència amb el regeneracionisme hispànic, inconcret i idealista. Molts dels generals del 36 aconseguiren llurs insígnies durant aquesta dictadura, però no tots estaven d'acord amb el paper que jugava l'exèrcit, o que se li estava fet jugar (Cardona, 1983).

El final de la dictadura, el gener de 1930, portà la denominada "dictablanda", encapçalada primer pel general Berenguer i després pel l'almirall Aznar. Fou un període de transició caracteritzat per l'articulació dels moviments republicans i esquerrans que en pocs mesos desbordarien les forces tradicionals coordinades a l'entorn dels partits dinàstics. També hi hagué una reorganització de les forces conservadores impulsades per la necessitat d'aturar possibles reformes radicals i salvar les essències del que elles entenien per Espanya. L'Església catòlica i bona part de l'exèrcit eren les seves garanties morals i coercitives, però dins les forces armades augmentava el nombre dels que desitjaven una sortida cap endavant que propiciés l'estabilitat social i la maduresa democràtica del poble per tal de poder separar les forces armades de les funcions polítiques.

En arribar la República, l'exèrcit estava enormement sobreexigit per l'abundància de generals, caps i oficials. Els ascensos eren facilitats per la monarquia a causa de les guerres colonials i la influència militar sobre la cort. El decret del president Azaña del 27 d'abril de 1931 reduí dràsticament la xifra de comandaments i d'unitats operatives, rebaixant així, també, el pressupost militar, i convertí les antigues capitanies en divisions orgàniques. La revisió dels ascensos arbitraris fets per la monarquia i els automàtics deguts a l'antiguitat provocaren neguit i protestes entre els oficials, cosa que afegia elements de desafecció en unes circumstàncies polítiques en què els revolucionaris d'esquerra demostraven que llurs aspiracions anaven més enllà del marc republicà. L'exèrcit era relegat del seu paper garant de

l'ordre i la unitat dins l'Estat, i els governs civils, a les planes de la premsa conservadora, apareixien com a instruments febles per a la contenció popular a través dels cossos policials (guàrdia civil, guàrdia d'assalt, cos de carrabiners). Els fets d'octubre de 1934 van tornar a posar en evidència la feblesa de les institucions republicanes a l'hora de mantenir la cohesió interna, i l'exèrcit tornà al primer pla polític per mantenir l'ordre constitucional. Els noms d'alguns generals salten a primera plana i apareixen, davant la gent "d'ordre", com a salvadors de la pàtria (concepte gairebé antropològic, anàleg al de nació, que estableix la vinculació entre generacions a un territori a través de la cultura comuna; més tard serà lema de la guàrdia civil franquitzada: *"Todo por la Patria"*).

El període de la República i de la Guerra Civil espanyola ha estat potser el més comentat, valorat, criticat, estudiat, i també tergiversat, regirat i blasmat de la història comuna dels espanyols. És cert que aquest règim no va arribar en condicions regulars, pacífiques i neutrals, com gairebé mai que en un estat es produeix un canvi de règim: si el sistema anterior hagués mantingut l'equilibri, no hauria declinat. Perquè la Segona República espanyola no va arribar per la pressió d'un republicanisme democràtic i laic potent, sinó pel col·lapse d'una monarquia que havia abandonat un constitucionalisme precari, però funcional, i atorgà el poder a un militar "salvapàtries" (Primo de Rivera) que no va saber o poder establitzar el seu règim. Amb uns resultats que no arribaven a abastar el cinquanta per cent dels vots, la coalició republicano-socialista-nacionalista forjada al Pacte de Sant Sebastià de 1930 aparegué com a vencedora de les eleccions municipals convocades pel govern de l'almirall Aznar per tal de trobar una sortida a la situació política totalment degradada després de l'afusellament dels responsables del motí republicà de Jaca. Tot i no haver obtingut la majoria total de vots a tot l'Estat, la victòria a les principals ciutats i capitals de província, i la pressió popular que la celebració de la victòria exercia sobre els carrers, van impulsar els representants de la coalició antimonàrquica a demanar al rei que deixés Espanya (cosa que va fer, efectivament, però sense abdicar formalment). No fou, doncs, un plebiscit plantejat formal-

ment el que portà la Segona República a Espanya, sinó el resultat d'una consulta popular que tenia com a objectiu la renovació democràtica dels regidors municipals. Ni posteriorment es va organitzar cap mena de consulta que referendés sense ambigüitats el resultat del que va ser, de fet, un acte revolucionari. La legitimació vindria després, amb el procés constituent que bastiria l'ordit legal del règim durant 1931⁶.

Vist des de la perspectiva dels qui atiaien i sufragaren l'intent de cop d'estat del 17-18 de juliol, la República espanyola era un règim sense legitimitat, espuri, que posava en perill la integritat territorial de l'Espanya peninsular, que animava la divisió social interna, que afeblia la posició exterior del país davant les potències occidentals, que introduïa la dissolució de les essències pàtries a través de l'internacionalisme marxista i llibertari, que arraconava el caràcter propi davant un cosmopolitisme amorf, estàndard i snob, i esvaïa un dels puntals de la tradició hispana, el catolicisme (recordem que aquest era el títol dels reis que van donar origen a la monarquia hispànica moderna, i no el d' "espanyols"), davant les noves formes de creença, racionals i socialitzants, sorgides de la Il·lustració a través de les diverses lògies maçòniques. Tanmateix, aquesta no és una divisió reeixida dels dos bàndols que s'enfrontarien, sinó maniquea (com sovint passa en parlar d'aquest període), perquè hi va haver no pocs militars que actuaren en contra del govern de la República i que formaven part d'alguna lògia. És el cas del general Cabanellas, cap de la primera Junta Tècnica del bàndol nacional. També és coneguda la frustració del general Franco, que no va ser admès a la maçoneria durant la seva estada al Marroc, i a partir d'això alguns expliquen la

⁶ Com va passar després de la mort del general Franco, no es va plantejar en cap moment la consulta popular per triar entre monarquia i república, ni en les seves diferents variants de possible descentralització. Però en el cas de la Transició ni tan sols es van convocar eleccions a Corts constituents, sinó que unes cambres convocades per elegir diputats i senadors, el 1977, es van autoproclamar, amb una legitimitat més que discutible, com a constituents. La poca cultura democràtica a Espanya ha permès els polítics d'un i altre signe una gran maniobrabilitat a l'hora de triar el rumb en moments de conjuntura.

seva animadversió sobre aquestes societats quan va obtenir el control del poder.

A l'hora de fer història, és senzill trobar causes als fets, però no ho és tant calibrar el pes de cada factor en el resultat final. Aquí hem anat apuntant-ne diversos a l'hora d'entendre les motivacions dels generals que van propiciar el cop del 36 i la guerra subsegüent. Però també hem vist que no va ser un moviment únicament gestat des de l'exèrcit. A més del suport de la UME (Unión Militar Española, associació clandestina, antirepublicana, que arribà a aplegar la meitat de l'oficialitat després de la victòria del Front Popular), del carlisme, de la Falange i dels monàrquics, Mola va comptar amb una important "trama civil" en l'organigrama de la insurrecció que va ser tan o més important que la mobilització de tropes. Cambó i March, per citar dos implicats dels més propers i destacats, facilitaren diners, gestions i contactes exteriors per assegurar l'èxit d'una operació que es preveia ràpida. Quina era la motivació d'aquestes desafeccions vers la República? Ens atreviríem a dir que no era ni política ni ideològica, era una qüestió simple i pura de protecció del dret de propietat privada. L'amenaça dels "revolucionaris" (camperols sense terres al sud d'Espanya i els intents d'incautació d'indústries a Catalunya) era evident d'ençà la victòria del Front Popular. A la premsa els dirigents dels partits d'esquerra i els sindicalistes prometien la "justícia social" per diferents vies. En els pocs anys de República la mentalitat, sobretot a les ciutats, havia evolucionat influïda pel pensament revolucionari. Les posicions moderades eren vistes com a reaccionàries. El seny fugia i els abraonats d'un i altre bàndol es feien els amos de les mentes. Uns aplegaven armes i altres es disposaven a restablir l'ordre. L'ordre militar, per descomptat.

El clima d'enfrontament pensem que ha quedat clarament exposat, però potser cap dels dos sectors que el formaven era conscient de l'enorme força de l'altre, que costaria molt, com va costar, decantar la balança d'un o altre cantó. Si el 18 de juliol les organitzacions obreres no haguessin sortit al carrer, no sabem què hagués passat, però el que queda clar és que no hagués tingut lloc la guerra, ni

s'haguessin donat motius per desfermar la repressió posterior a les operacions militars per part dels nacionalistes espanyols. Però és encara més evident que si hi hagués hagut voluntat política per salvar la situació i els militars no s'haguessin aixecat (esperonats per l'elit econòmica i política antirepublicana), tampoc hi hagués hagut guerra i, conseqüentment, no s'haguessin donat els penosos fets de la repressió de la rereguarda en un cantó i en l'altre. Fets, provocats per l'aixecament, que deixaven clara la categoria moral d'aquells que van aprofitar-los per ventilar afers personals o, simplement, per sentir-se amos dels béns i les vides. L'Espanya de llavors no era ni Itàlia ni Alemanya; la implantació del totalitarisme va tenir lloc després d'un enorme desgast bèl·lic propiciat per la intervenció exterior. Espanya no era terreny per a la fàcil implantació del totalitarisme, s'havia demostrat en les darreres eleccions.

El procés per acabar amb la democràcia no seria senzill, però els conspiradors confiaven en la força i l'estructura de l'exèrcit de terra desplegada per tot el país. El 8 de març es va constituir la Junta Militar secreta que presidia nominalment Sanjurjo, exiliat a Portugal. Hi formaven part els generals Mola, Rodríguez del Barrio, Franco, Goded, Saliquet, Fanjul, Ponte, Orgaz, García de la Herrán, González Carrasco, Barrera, Villegas i Varela. El govern d'Azaña no era aliè a la conjura: li arribaven notícies de fonts tan oposades com Gil Robles i Indalecio Prieto. La reacció de l'executiu va ser detenir Orgaz i Varela, i dispersar els principals caps, Mola, Franco i Goded a Pamplona, Canàries i Mallorca, respectivament, per allunyar-los dels centres madrilenys del poder polític i militar. I això va ser tot, que no va ser prou, com es va demostrar. Els episodis de l'assassinat del tinent Castillo i del líder monàrquic Calvo Sotelo van precipitar els esdeveniments: a les poques hores d'aquest darrer fet, el dubitatiu general Franco va acabar per acceptar l'important paper que li assignava Mola en l'aixecament al capdavant de l'exèrcit del Marroc.

El principal objectiu del present treball és fer un repàs dels personatges que van jugar el paper principal en el drama de juliol de 1936 a Espanya: els generals de l'exèrcit i almiralls de l'armada. I també

volem aportar i analitzar alguns dels documents (bans declarant l'estat de guerra) que emeteren en les primeres hores, on justificaven la seva acció. No pretenem fer un estudi sobre tot el cos militar, que es va dividir en dos bàndols a partir d'aquella data, seria una feina monumental i ja ha estat realitzada, en part, per altres autors (R. Salas Larrazábal en diverses obres). Hem volgut fixar l'atenció en el "martirologi" d'aquesta classe superior del comandament militar, que va tenir un total de cinquanta baixes sobre un grup de cent quaranta-dos individus (a falta d'un estudi més rigorós a partir de les dades que van facilitant, amb molta recança, els arxius oficials), un percentatge del trenta-cinc per cent. Es van matar generals i almiralls en els dos bàndols. El drama era "equivocar-se" de posició respecte a l'orientació majoritària de cada territori: mantenir-se fidel al govern legal mentre al seu entorn triomfava l'aixecament era tan nefast com sollevar-se quan la resta es mantenia lleial. Aquests posicionaments a contrapèl acostumaven a comportar la mort. Al final de les biografies hem obert un capítol dedicat a estudiar alguns expedients dels consells de guerra sumaríssims oberts contra generals de l'exèrcit de terra dels dos bàndols. Hem pogut consultar els dels generals Caridad Pita, Salcedo Molinuevo, Aranguren Rodán, així com l'expedient de depuració de responsabilitats de Fernández Ampon, afusellat pels tribunals republicans. Però no hem tingut accés a cap causa contra els generals rebels en territori de la República. Dels cinquanta generals i almiralls morts arran de la sublevació cal destacar els nou almiralls assassinats d'un col·lectiu format per disset persones. L'Armada fou un cos on la mortaldat d'oficials i caps arribà a xifres molt elevades a causa del fracàs del cop militar en les unitats on l'elit recolzava el cop, però no així la marineria i els suboficials, que després van efectuar una depuració expeditiva.

La guerra civil espanyola de 1936-1939. No hi ha episodi de la història d'aquesta comunitat que hagi estat més estudiat, tractat, opinat, referit, memoriat, novel·lat i reivindicat. Sovint amb la subjectivitat comprensible en aquells que en van prendre part, o els seus fills o néts, perquè ningú no va quedar al marge de les accions o, al menys, dels seus efectes. Molt se'n parla i se'n parlarà, però si hi ha quel-

com que s'hauria de remarcar, i més des de la nostra actualitat constitucional i democràtica, és que tot plegat, el cop d'Estat i la guerra, va constituir un atemptat, precisament, contra un sistema constitucional i democràtic, el de 1931, que ho era malgrat les dificultats polítiques per consolidar-se. Curiosament, aquells qui el van fer saltar pels aires, quaranta-dos anys més tard s'apressaven a fer-ne un de similar el 1978 per evitar l'ensorrada de la vella Hispània, assessorats pel gran germà nord-americà. Ells, els hereus del general Franco, líder tardà de la insurrecció, que aprofitaren l'acció demolidora contra la Segona República, no tenien cap legitimitat per erigir-se en els puntals de la restauració monàrquica de 1975. Els efectes del 18 de juliol avui encara són vius: la legitimitat va ser atacada llavors, i avui encara ningú ha plantejat un plebiscit per veure quin model d'Estat volen els espanyols, si monarquia o república. Tampoc s'ha plantejat un període constituent que corregís l'anormalitat de les corts de 1977, convocades simplement com a generals, lluny de la pressió dels militars i de la por i la ignorància política de la població espanyola sotmesa a quaranta anys de dictadura. I no es planteja, amb serenitat, comprensió i intel·ligència, una sortida a les tensions nacionals de Catalunya i el País Basc, on el reconeixement al dret d'autodeterminació seria la forma honorable i democràtica de resoldre el greuge històric introduït amb els Decrets de Nova Planta (pel cas català). El que es manté i perdura és una Espanya construïda a partir dels sabres i de la imposició del més fort. Caldria recordar, als defensors de les essències pàtries i de la "unitat nacional", que aquesta comunitat de veïns que és Espanya va sorgir seguint l'estructura catalana del pacte confederal entre les corts dels diferents territoris i la monarquia. Que l'únic que es compartia era l'adscripció a la corona i la fe catòlica (malauradament, també, l'estructura policial de la Inquisició), i que segurament, en el futur, l'única garantia de permanència dels territoris on el separatisme és més arrelat seria recuperar aquell sistema confederal que compromet, d'igual a igual, les parts amb el tot.

Hem volgut incloure en el nostre escrit alguns bans de proclamació de l'estat de guerra de les diferents Divisions militars (antigues capi-

tanies de la monarquia) i governacions militars per tal d'estudiar les característiques teòriques de l'alçament, les seves intencions, els seus procediments i posar de manifest que, en principi, el cop no semblava anar dirigit contra el propi règim, sinó contra el govern. Alguns dels bans dels generals acabaven amb un contundent "*Viva la República*" (potser per atreure aquells militars i civils que no volien el retorn de la monarquia, però sí el de l'ordre?). Seran les contingències que sorgeixen sobre la marxa les que faran que s'adopti la bandera monàrquica i la forma de Regne en la denominació del nou estat "nacionalista" que no va tenir mai, ni tindria, cap legitimitat, sinó el recolzament dels esdeveniments bèl·lics per esdevenir un Estat de fet, no de dret, i el suport de les dictadures de l'Europa occidental. Es podria considerar legal avui dia un cop d'Estat que abolís un sistema constitucional en algun dels països democràtics del món? Es podria considerar legítim un règim que destruís una democràcia per implantar una dictadura militar? Dons això és ni més ni menys el que va succeir a Espanya arran del cop dirigit per Mola. No seria sinó en el context de la Guerra Freda, posterior a la Segona Guerra Mundial, que les potències democràtiques vencedores reconeixien un règim que no els era simpàtic, però que era la garantia de mantenir la península Ibèrica fora de l'abast de les revolucions d'orientació soviètica o de l'anarisme autòcton.

Els polítics reformistes de la República espanyola potser van equivocar el ritme d'implantació de les seves reformes, que anaven adreçades en el sentit d'establir un règim de més igualtat i justícia entre treballadors i propietaris, d'inversió en ensenyament per aconseguir llimar les grans diferències entre classes socials, però eren les reformes que, pensaven, demanava un país massa endarrerit i amb una gran tendència a resoldre les diferències mitjançant la violència. No és cert que hi hagués al país un perill de revolució marxista imminent, perquè els diputats aconseguits pels comunistes a les eleccions de febrer de 1936 van ser disset de quatre-cents setanta-tres, i dins el PSOE la línia més radical era minoritària. La resta de l'arc parlamentari estava ocupat per liberals, esquerra moderada, partits de dreta i monàrquics. La radiografia social era clara. Sí és cert que

l'anarquisme va mantenir una actitud combativa, sobretot els elements de la FAI, però la seva força era limitada a certs grups d'acció i a un àmbit territorial concret centrat a Catalunya i alguns llocs d'Andalusia. L'aparició del falangisme de José Antonio Primo de Rivera no va fer més que aguditzar el problema per la seva actitud combativa contra l'esquerra i el govern frontpopulista, alhora que implicava els sectors conservadors en l'opció violenta per dirimir les disputes polítiques. Carlins i falangistes constituïrien les principals organitzacions cíviques armades aliades dels generals colpistes. Però tant el carlisme com el falangisme més conscients van quedar decebuts pel resultat dels seus esforços: encimbellar un general que va fer mans i mànigues per apaivagar llurs aspiracions dins d'un règim de predomini militar, primer, i del capitalisme vinculat a l'Església (Opus Dei) més tard, quan va interessar donar una imatge liberal i moderna davant els aliats occidentals.

A la Segona República, com veiem, ni els uns ni els altres li van deixar arribar a fer la primera comunió, poc més de cinc anys per posar un país tan heterogeni en el camí de la modernitat i del desenvolupament. Un país amb un desfasament astronòmic entre el sud i el nord, però amb un grup d'intel·lectuals i polítics, encara no corcats per la corrupció i les poltrones; científics de nivell internacional, com ho van demostrar, malauradament des de l'exili, que hagueren provat de dur el seu país al nivell que l'entorn natural -l'Europa occidental- demanava. Però les forces reactives, totes aquelles que mantenien el predomini sobre les bases tradicionals, agràries i estatals, van demostrar ser més fortes o estar millor cohesionades. Enmig d'això, els militars es dividien entre el reformisme i la reacció. Pocs d'ells eren revolucionaris. Entre el generalat, cap. I encara molts van haver d'optar per un o altre bàndol en funció de l'orientació que prenia el territori on eren destinats. Alguns es mantingueren prudents i quiets fins estar segurs de quina era la posició que els assegurés la feina i la vida. Tanmateix, n'hi hagué a qui la passivitat li va costar la vida, perquè "no fer" també pot ser considerar un acte bel·ligerant d'omissió.

Els que tenim més de quaranta anys coneixem alguns noms dels generals que apleguem en aquestes planes perquè van ser abastament honorats i divulgats com herois de la guerra, i figuraven en els rètols de carrers i places de les nostres ciutats, viles i pobles. No ens són aliens ni Sanjurjo, ni Mola, ni Queipo de Llano, ni, evidentment, Franco, que com a referències geogràfiques es van mantenir encara durant els anys de la Transició. Ens són, però, gairebé desconeguts els noms dels generals lleials com Batet, Caridad Pita i Núñez de Prado, que van pagar amb llurs vides l'únic comportament honorable que podia –i pot– tenir un militar en un Estat de Dret: mantenir l'obediència i subordinació al poder democràticament establert.

Endinsem-nos, doncs, en el coneixement dels uns i dels altres, botxins i víctimes, els generals lleials, primers objectius dels generals rebels, i al contrari, i que cadascú tregui les seves conclusions personals a partir de les dades que hem pogut obtenir amb aquest estudi, tenint en compte que no són exhaustives, que la recerca a fons encara està per completar i que, donada la diversitat de fonts consultades, són susceptibles de contenir algun error. Malgrat tot, hem pensat que podria ser d'utilitat, en recerques futures a l'entorn de la guerra civil espanyola, disposar d'aquest catàleg interpretat dels militars de més alta graduació que ocupaven el generalat espanyol als inicis del malaurat conflicte que va significar un trencament moral del projecte hispànic de Ferran II, agreujat per la violència de la tirania i no superat per l'amnèsia i l'anestèsia de la limitada democràcia formal que avui encara no ha fet net amb la ignominia d'una guerra injustificable, i amb una dictadura aberrant que ha estat el major desastre de la història comuna dels pobles hispans. Una taca d'immoralitat per a la història de la civilització occidental que algun dia les institucions europees hauran d'abordar per tal de reordenar, en base a la democràcia i al dret dels pobles, aquesta part del Vell Continent, si és que ha de tenir alguna credibilitat el projecte comú de convivència.

II

UN EXÈRCIT COLONIAL A LES ACABALLES

Podem considerar que els exèrcits hispànics d'origen feudal van adreçar-se, principalment, a la colonització de territoris. Primer vers els territoris ocupats pels musulmans i, immediatament, sense solució de continuïtat, un cop reunits els diferents regnes sota la corona dels Reis Catòlics, cap als oceans Atlàntic i Pacífic per dominar terres africanes, americanes i d'Oceania en competència amb el regne portuguès. La política d'expansió al sud i al Mediterrani també s'havia imposat entre els comtes catalans en no poder recuperar els llaços naturals que els unien amb Occitània i la Provença per la intervenció franca des de 1213, i que els portarien a conquerir territoris grecs i a fer exploracions comercials que arribarien fins a les Canàries. Però la forma de vinculació era molt diferent: mentre que els catalans establien pactes confederals entre el monarca i les elits aristocràtiques, eclesiàstiques i urbanes, la tendència castellana va seguir el model centralitzat i autoritari, sense cap opció a la pervivència de poder autònom i monopolitzant la idea d'una Espanya uniforme de la qual Castella esdevenia l'únic poder legítim com a hereva de la monarquia visigoda (fal·làcia que es divulgà durant l'Edat Mitjana)⁷.

La màxima extensió de l'Imperi espanyol s'havia donat durant el segle XVII, i a partir d'aquest moment, paulatinament, el Regne Unit i França van anar establint-se també a la zona central d'Amèrica i el Carib amb noves ocupacions o substituint els espanyols (Jamaica, Barbados, Granada, Bahames, Haití, etc.). La rivalitat amb aquestes dues potències va afeblir la posició espanyola en els mars, i els pirates i corsaris van delmar molt els transports d'or i plata de Mèxic i Perú, principalment, cap a Sevilla, i després Cadis, a l'hora que enriquien les potències enemigues. El cop de gràcia a la impotència es-

⁷ Veure Francisco José Fernández Maestra: *Contrahistoria Gótica*, Oikos-Tau, 1997.

panyola, que no mantenia un desenvolupament intern demogràfic, industrial i administratiu com el que tenia lloc a l'interior de les nacions que li disputaven el domini colonial i dels mars, va venir amb la invasió napoleònica d'Espanya. Aquest fet posava de manifest la feblesa intrínseca d'un país que havia conegut la seva màxima força en el segle XVI, com a resultat de la política unificadora de Ferran II (el Catòlic) i de la consolidació que va fer de la monarquia per sobre, i aplegant, la noblesa hispana, enquadrada en els seus exèrcits. Però el model militar, aristocràtic, de simple domini autoritari, no facilità el desenvolupament d'un teixit econòmic, comercial i artesanal, que posés les bases d'un interès comú, d'una riquesa comuna que volguessin preservar els súbdits d'una i altra riba de l'Atlàntic (com sí van fer els anglesos, per exemple, que malgrat la descolonització encara mantenen els llaços mitjançant la Commonwealth). Així, l'atzagaida que significà la invasió francesa, posà en evidència la enorme fragilitat de l'edifici colonial espanyol, i amb el suport del Regne Unit i/o França, durant la primera meitat del segle XIX es van emancipar totes les colònies americanes llevat de Cuba, que seria la darreres en obtenir la independència el 1898, amb l'ajut dels Estats Units. Puerto Rico va ser cedida als nordamericans, igual que les Ílles Filipines; la resta d'Oceania (Palaos, Mariannes i Carolines) es van vendre als alemanys l'any següent per 25 milions de pessetes⁸.

Durant el segle XIX el procés "d'autodeterminació" de l'Imperi colonial espanyol no comportà grans enfrontaments armats entre la metròpoli i els *criollos* espanyols pel simple fet que els exèrcits espanyols tenien prou feines enfrontat-se entre ells a la península. Les guerres carlines, les revoltes populars, la feblesa del sistema polític liberal i les lluites internes pel poder tenien ocupades les tropes en el propi territori. I el col·lapse de la hisenda (per l'aturada d'arribades de metalls preciosos), l'endarreriment de l'agricultura i un desenvolupament

⁸ Santiago Izquierdo Ballester: *Les engrunes de 1898: el Pacífic colonial espanyol: les illes Carolines, Mariannes i Palau*, La Magrana, Barcelona, 1998.

lupament industrial molt precari, poc competitiu i localitzat a Catalunya deixava l'erari públic en un estat poc capaç d'assumir les inversions necessàries per recuperar la força militar i marítima imprescindible per seguir jugant un paper important davant les noves potències mundials, que eren per aquest ordre, Gran Bretanya, França, Estats Units i Alemanya. Definitivament Espanya s'assemblava a allò que havia afirmat Lord Salisbury: una nació moribunda que ja no tenia lloc entre els estats emergents del moment, als quals corresponia el dret d'aprofitar les despulles de les que s'enfonsaven en el mar de la Història.

Però Espanya encara podia jugar el paper d'estat coixí entre els imperis francès i anglès, i les aspiracions imperials de la jove i molt potent Alemanya. Així, les aspiracions espanyoles anaven adreçades a la conquesta de territoris propers a la península, fàcilment defensables, que no necessitessin d'una Armada poderosa ni una enorme flota comercial per tal d'explotar-los. Espanya disposava d'alguns enclavaments discrets a la costa occidental africana dels del segle XVI, però fou a partir de l'emancipació de les colònies americanes que els exèrcits de la monarquia van orientar les seves forces vers el continent africà. Es van anar ocupant territoris a la Guinea equatorial i, sobre tot, al Marroc. Les batalles de Castillejos, Tetuan i Wad Ras (1859-60), on destacaren el general Prim i el cos de voluntaris catalans, obriren les portes del nord d'Àfrica a la colonització espanyola, que s'eixamplaria el 1885 sobre el Sahara Occidental. A començaments del segle XX seguí l'expansió africana a partir de la Conferència Internacional d'Algesires (1906) on, amb el suport del Regne Unit i Estats Units, França i Espanya establirien sengles protectorats sobre el sud i el nord de Marroc. La intenció era deixar Alemanya, de qui es temia la força militar i econòmica creixent, al marge de la zona, de gran interès geoestratègic en el Mediterrani.

Els militars espanyols tenien, doncs, un nou tros de terra on demostrar el seu valor i guanyar les recompenses dels ascensos, les medalles pensionades, el prestigi social i els negocis vinculats a l'explotació colonial i a l'administració militar. Però un repartiment

de terres sobre el mapa no significa la possessió plena, i menys des de la Conferència de Berlín, que va concloure el 1885 que els territoris annexionats calia ocupar-los efectivament, i defensar-los militarment. Els soldats espanyols haurien de fer front a la resistència marroquina si volien ressuscitar les glòries imperials en una terra de gran valor estratègic (entrada del Mediterrani) però d'escassíssim interès comercial i en matèries primeres. Les tropes colonials es formaven amb reclutament obligatori, del qual es podia lliurar aquell que pagués a un voluntari substitut. La duresa de les condicions de vida en un terreny on abundaven els atacs dels indígenes, i, per tant, les baixes en combat, va ser el detonant de la Setmana Tràgica a Barcelona, que es resolgué amb el clàssic recurs a l'exèrcit contra la ciutat revoltada per enèsima vegada. Aquell mateix any, 1909, es produeix la primera gran derrota espanyola a mans de les tribus berbers: el desastre del Barranc del Llop.

L'any 1912 Espanya estableix el seu protectorat al nord del Marroc, uns vint mil quilòmetres quadrats que incloïen les muntanyes del Rif. El territori era petit, però els rifenys (d'ètnia berber) no van acceptar de bon grau la dominació colonial. De seguida van sorgir rebel·lions encapçalades per líders locals (El Mizzian, Ahmad al-Raisuni, Abd al-Karim) que van dificultar l'ocupació i explotació del territori. L'any 1921 es produí la derrota d'Annual, un nou desastre militar –vint-i-tres després de l'ensulsiada cubana– que havia posat el país davant el mirall de la realitat, però semblava que les coses no havien canviat gaire des de llavors. La desorganització de les forces espanyoles i l'estratègia dels llocs avançats mal proveïts, que obligaven els soldats a buscar aigua regularment, els convertien en blancs dels franc-tiradors rifenys. El soldat espanyol, de lleua, no tenia cap motivació per a la lluita més que la de conservar la vida i evitar un consell de guerra. Els militars professionals sí que es veien esperonats: per una banda, la guerra els donava la possibilitat d'ascendir ràpidament sense estudiar, i per l'altra, tenien nombroses ocasions per lliurar-se a la corrupció, per convertir en diners la seva autoritat i el seu destí. Tant els soldats com els oficials es comportaven com el que eren: forces d'ocupació i d'explotació, i els indígenes només els suporta-

ven en funció del guany que poguessin treure per la prestació de serveis. Els rifenys combatien a casa seva, coneixien el terreny i mantenien alta la moral. A més, es donava el factor religiós, que conferia a les diferents cabiles un eix de cohesió. La pròpia guerra proporcionà a aquestes tribus magribines, i a les beduïnes de la zona sahariana, un argument nacionalitzador que poques vegades abans havien pogut explotar els dirigents locals. Per descomptat que la diferència d'armament, artilleria, transports i subministraments jugava a favor de l'exèrcit espanyol. Però en aquesta lluita, com en altres de caire descolonitzador, el factor tecnològic no havia de ser el definitiu. La comissió d'investigació formada per esclarir les responsabilitats en la derrota d'Annual fou confiada al general Picasso, que va posar de manifest molts errors militars, polítics i fins i tot implicacions del propi rei. L'informe Picasso quedà ocult, a l'espera que futures glòries militars fessin oblidar la humiliació rebuda. No es va poder presentar a les Corts a causa del cop de Primo de Rivera el setembre de 1923: així s'evitava fer públiques les responsabilitats militars i les del monarca.

La guerra del Marroc va produir una greu ruptura dins l'exèrcit, que es reflectí en la creació de les *Juntas de Defensa*, sorgides el 1916 per defensar davant el poder polític els seus interessos corporatius i recuperar la influència social de les forces armades. Van ser motiu de divisió amb els militars africanistes, que percebien millors salaris, obtenien ascensos amb més facilitat i es beneficiaven d'altres privilegis. Van sorgir com a reacció a les proves de capacitat professional proposades pel ministre de la Guerra, general Echagüe a partir de les quals es volia estimular la competència dels militars, que quedava molt en evidència en els camps de batalla marroquins. En poc temps les juntes van constituir un contrapoder de gran influència davant uns governs febles, que havien de bregar amb les divisions típiques del parlamentarisme i amb un estat del país dominat per les vagues i els enfrontaments entre obrers, patrons i forces policials. Les juntes, que ja tenien precedents en el segle XIX, van durar oficialment fins 1922, però van afeblir la cohesió dins l'exèrcit, cosa que li restava efectivitat, i van incidir en la perillosa deriva intervencionista que

hauria de tenir funestes conseqüències pel país. Aquesta voluntat d'ingerència "salvadora" hauria de ser abastament explotada pels elements de la societat civil que temien perdre poder en un món de transformacions socials inaudites. Canvis i revoltes exteriors que sovint s'havien de magnificar amb paral·lelismes locals per aplanar el camí a la intervenció militar, que, ben estudiada, demostra ésser solament instrument operatiu dels poders reals del país.

Per superar les mancances de l'exèrcit regular, el 1920 s'havia instituït la Legió, o "*Tercio de Extranjeros*", una unitat d'elit, professionalitzada, amb esperit de cos i entrenada per resistir els durs combats de la guerra del Rif. El seu primer comandant fou el tinent coronel d'infanteria José Millán-Astray, que, imitant la Legió Estrangera francesa, aplegava a les seves files tota mena d'aventurers i desheretats de la sort per constituir unes unitats de xoc de gran duresa i amb una mística pròpia elaborada a partir del mite hispànic de les glories imperials (d'aquí el nom de "*Tercio*", que recordava les fraccions militars dels àustries) i d'un nacionalcatolicisme que s'avançava al que després seria l'artefacte espiritual de l'Espanya franquista. El comandant Francisco Franco va ser destinat a la Legió com ajudant de Millán-Astray, i allà guanyà les estrelles de coronel. Tanmateix, des d'Annual la guerra anava de mal borràs pels espanyols i es van encendre les alarmes també a territori francès: els rifenys havien perdut el respecte a les forces europees, que es mostraven vulnerables i no aconseguien derrotar un enemic cada cop més coordinat i combatiu. Llavors França i Espanya van acordar, a partir d'una reunió de Primo de Rivera i el mariscal Pétain, operar conjuntament per tal de derrotar els berbers i la seva incipient República del Rif. Es produí un desembarcament de tropes i material bèl·lic a la badia d'Alhucemes (1925), al cor de Rif, pàtria d'Abd al-Karim, i les accions militars van donar com a resultat la rendició d'aquest a les tropes franceses, que fou deportat a l'Illa de la Reunió (Oceà Índic). Per reduir la pertinaç resistència indígena, els aliats hispanofrancesos van utilitzar armes químiques com el gas mostassa. L'estabilització de la colònia com a resultat del desembarcament no millorava l'opinió pública respecte als esforços que estava costant a la societat espanyola el domini del

nord marroquí. No es veien clars els beneficis immediats ni es valorava l'interès geoestratègic de la zona (que el tenia i el té). No semblava un bon lloc on establir-se, si no era en ciutats costaneres amb ports actius. Els espanyols no semblaven disposats a acudir en massa com havien fet els francesos a Algèria, on sí hi havia un trànsit continu d'intercanvis amb la metròpolis i altres països. En canvi, el cost polític de la colonització estava erosionant les estructures del país, i dins l'exèrcit la dinàmica dels ascensos per mèrits de guerra estava encimbellant una elit aventurera, amb pocs escrúpols, amb més esperit de cos que d'estat, conscients de ser el grup més fort dins l'organigrama de l'administració, sense la maduresa que dóna l'edat, i sí amb molta rauxa i intransigència, que acabaria per desestabilitzar, en pocs anys, el procés cap a la democràcia i la modernitat que tant estava costant fer arrelar a Espanya. I sovint era aquesta rauxa engegada, la pujada hormonal sense fre, la furia del "*novio de la muerte*", el "*Santiago y cierra España*", el motiu d'èxit d'operacions militars perilloses, però també, molt sovint, el de derrotes absolutes per falta de previsió o d'estratègia elemental.

L'èxit d'Alhucemes va fer canviar l'opinió de Primo de Rivera quant a l'eventualitat del seu règim dictatorial (ara el veia viable) i a la supervivència del protectorat espanyol al Marroc (això havia estat motiu de fortes controvèrsies amb els militars africanistes). Primo va pensar que podria establir un sistema autoritari "legítim" a través del seu partit, *Unión Patriótica*, fent una barreja de regeneracionisme, inspirat en Joaquín Costa, i feixisme italià, com a receptes per aconseguir respectabilitat, mantenir l'ordre públic i afavorir la modernització de les estructures econòmiques. Respecte a Catalunya, perseguí els anarquistes i reprimí les manifestacions del catalanisme, liquidà la Mancomunitat, però afavorí l'empresariat català amb mesures proteccionistes, alhora que creava monopolis estatals per fomentar els ingressos de la Hisenda (telefonía, petrolis, tabac, loteries) i assegurar-se la fidelitat d'alguns inversors particulars. Però ni el canvi del govern format per militars a un govern civil format per tècnics, i no tant per polítics professionals, va permetre la consolidació del seu règim, que no estava aconseguint crear una nova classe

dirigent, sinó la continuació de les velles estructures dins del nou partit, *Unión Patriótica*. Tot era massa semblant al que ho precedia, i ni els mateixos adeptes al règim tenien una mínima unitat doctrinària (dividits entre conservadors catòlics i corporativistes propers al feixisme). El propi dictador havia perdut la sintonia amb un monarca que veia perillar la corona pel fet d'haver permès la suspensió de la constitució que el sustentava. L'any anterior (1922), a Itàlia, Víctor Manuel III d'Itàlia no volgué o no pogué aturar la Marxa sobre Roma de Mussolini, i uní la sort de la seva corona a la del règim feixista. A l'Espanya de Primo, els socialistes, marginats dels ressorts del poder, renegaven del suport inicial que van donar al dictador i participaven en les conspiracions per a derrocar-lo. L'elit catalana no veia de bon ull la ingerència estatal en l'economia, que limitava els seus camps de negoci articulats a través del liberalisme econòmic, i se sentia desplaçada dels òrgans de poder a canvi del manteniment de l'ordre públic. I per fi, els militars, que havien de ser el seu principal bastió i suport, també es mostraven dividits. Uns, els africanistes, li retreien la manca de suport del seu govern a continuar les campanyes expansives a Àfrica; altres, monàrquics, temien el desgast que per a la corona significava la dictadura, i l'encertaven; i encara uns altres consideraven que no hauria calgut trencar el pacte constitucional amb el poble i eliminar la democràcia formal, perquè això incrementava la pressió social contra el règim i podia desembocar en una revolució d'insondables conseqüències.

Des dels inicis, la guerra de Marroc era àmpliament criticada a la península per la seva inconveniència, pel seu desenvolupament i, sobre tot, pel seu elevat cost econòmic i humà. Proporcionalment, Espanya dedicava més soldats per quilòmetre quadrat (n'arribà a mobilitzar uns dos-cents cinquanta-mil mils efectius) que no pas França. I res a veure amb els que dedicava el Regne Unit pel control de l'Índia, per exemple. Uns pocs bandolers indígenes –molt ferrenys, però– eren prous per col·lapsar les línies espanyoles, protegides per posicions mal comunicades i mal proveïdes. El general francès Lyautey, cap de les tropes colonials franceses al Marroc, informava al rei Alfons XIII que la feblesa espanyola venia de la mala or-

ganització de les operacions militars, concentrades en la defensa de multitud de petits punts, de la falta d'indígenes en la conducció dels equips d'artilleria i transports, i la mala coordinació del comandament general, dispers entre les comandàncies militars (Cèuta, Melilla i Larache), l'Alt Comissariat i el govern de Madrid. Finalment, mai quedava clarament establert quina era l'autoritat prioritària, si la civil o la militar. L'exèrcit marroquí era una força físicament ben entrenada, però no era moderna quant als mètodes d'organització i estratègies operatives. La seva oficialitat era més propera a la mentalitat cavalleresca medieval dels atacs furibunds i gloriosos que no pas a l'aplicació de mètodes logístics que asseguressin el domini del territori. Menystenien els seus companys d'Estat Major (on es dissenyen les estratègies) i presumien d'antiintel·lectualisme⁹. Per a molts, la guerra connectava directament amb la mística de la mort, que era no el final, sinó el principi de la immortalitat perquè es lluitava per Déu i per la Pàtria. Mentrestant, si aquesta no arribava, es podia ascendir meteòricament per mèrits de guerra i tornar a la península amb un bon sou i una llegenda feta. Els ascensos dins l'escalafó i les recompenses sovint anaven adreçades al reconeixement de fets heròics, defenses o atacs suïcides, situacions on el valor es mesurés per la temeritat més que no pas pels resultats obtinguts, per l'estalvi de vides humanes o per una feina eficient i sàvia no necessàriament en primera línia de foc. Aquests mètodes, més teatrals que efectius, forjaren la mentalitat patriòtica dels militars africanistes i portaren l'oficial Francisco Franco al generalat amb només trenta-quatre anys, una fita tan important obtinguda en uns anys en què l'ambició i la combativitat estan molt per damunt de la serenor, l'experiència i la maduresa que demana el grau màxim de comandament dins d'un exèrcit.

L'exèrcit espanyol dels anys vint patia, a més, una superabundància de militars professionals, sobre tot en els nivells d'oficialitat i caps (dels graus de tinent a coronel). Això tenia com a efectes immediats

⁹ Gabriel Cardona: *El poder militar en la España contemporánea hasta la guerra civil*, Siglo XXI de España Editores, Madrid, 1983. Pàgines 33-43.

un excedent d'efectius respecte als destins possibles. La prodigalitat amb què es repartien els ascensos a les tropes colonials generava un poderós comportament corporatiu davant el poder civil en cas de pèrdua de drets i privilegis. Propiciava una ètica primitiva basada en valors heroics per a ascendir dins l'escalafó, i constituïa un irrefrenable atractiu per a aventurers a la recerca d'un ascens social vetat en altres sectors professionals, per al qual solament s'havia de posar coratge, astuta obediència i la mística patriòtica basada en les velles glòries. Però el principal efecte del manteniment d'aquest grup humà, hipertrofiat, i de la seva necessària dotació de maquinària, intenció i serveis, era la pressió sobre el pressupost. Durant els anys àlgids de la guerra del Rif (1920-1925) la partida destinada a les forces armades arribà a ser de la meitat del total del pressupost estatal. Segons l'historiador Ricardo de la Cierva, el govern va arribar a mobilitzar un quart de milió d'homes, amb un pressupost militar superior als cinc-cents milions de pessetes, la majoria destinat a cobrir la desproporcionada nòmina dels militars professionals.

Calia, doncs, una reforma per racionalitzar les dimensions de les diferents armes, però els projectes xocaven amb els interessos corporatius. Quan es parlà de modificar el sistema d'ascensos, els artillers van arribar, en alguns casos, a la insubordinació. Infanteria i artilleria mantenien una rivalitat propera a la gelosia: els segons sortien de l'Acadèmia amb el títol d'enginyer civil i formaven un estatament de formes aristocràtiques dins l'exèrcit. A més, es mantenien a una còmoda distància en els combats. La *qüestió artillera*, inicialment professional, esdevingué política pel poc tacte demostrat tant per Primo de Rivera com per Alfons XIII, i serví per guanyar adeptes antimonàrquics en les files de les forces armades¹⁰. Finalment, per

¹⁰ Contra la dictadura de Primo de Rivera es va recuperar la tradició decimonònica de les conspiracions per la via militar. Des de 1925 es produïren nous intents de pronunciament: el primer, dirigit pels coronels Segundo García i López de Ochoa, que fou sufocat amb facilitat. El segon (la *Sanjuanada*, previst pel 24 de juny de 1926) va tenir més volada i implicava polítics republicans, alguns anarquistes, militars (Weyler, Aguilera, Segundo García, Fermín Galán) i fins el comte de Romanones. Es pretenia convocar Corts constituents i també fracassà. La qüestió artillera encara

por a les reaccions desequilibrants, la Dictadura va evitar la reducció d'efectius militars i creà nous destins merament burocràtics, gairebé ficticis, per donar sortida a l'embut d'oficials de l'escalafó.

En canvi, els beneficis de l'explotació comercial del Marroc espanyol no compensaven les generoses inversions, que absorbia majoritàriament l'exèrcit. El principal negoci del capital financer basc, madrileny i català era l'explotació minera del ferro, els beneficis de la qual no van servir per estimular una indústria de transformació *in situ*, perquè es transformava en els països europeus de destí. L'agricultura no produïa prou per abastir les ciutats de la zona, i calia importar cereals de la península. Amb les centrals elèctriques construïdes passava el mateix: amb prou feines abastaven el consum domèstic urbà. El sector de la construcció sí que va tenir un cert creixement, però l'exportació de ciment, per exemple, era molt limitada. De vies de ferrocarril, se'n van bastir dos-cents quilòmetres escassos, i no gaire més carreteres. Sí, però, es van explicar moltes pistes per facilitar el control dels territoris de l'interior muntanyós i desguarnit.

El gran sector d'activitat dels espanyols al Marroc va ser el comerç, un flux continu de productes agraris i manufacturats per tal de proveir, principalment, l'exèrcit, i també els colons espanyols instal·lats a les ciutats del protectorat. Aquests negocis interessaven principalment als empresaris proveïdors, però d'ell en treien un bon profit les autoritats militars, que fins l'arribada de la República mantindran un control gairebé omnímode sobre el territori, les persones i les mercaderies en trànsit. Una peculiaritat que feia del destí marroquí, un cop pacificada la zona, un lloc lucratiu per als militars africanistes, que mai van veure de bon ull la "intromissió" de les autoritats civils en les institucions de govern del protectorat. És clara la importància del factor estratègic, però no ho és gens la del factor econòmic per a un país de molt lent desenvolupament industrial. Es vivien uns temps en què el domini territorial colonial no era sostenible si no

rebrostà el 1929 amb una insurrecció sufocada a Guadalajara, que era reflex del malestar militar contra les mesures del dictador. Gabriel Cardona: *El poder militar en la España contemporánea hasta la guerra civil*, ps. 91-92.

anava acompanyat de desenvolupament tecnològic i demogràfic. A més, el finançament de l'aparell polític-administratiu de la colònia, basat en les pròpies institucions indígenes, corria a càrrec del govern espanyol, la qual cosa incrementava molt el cost del manteniment de la colònia, en relació als beneficis obtinguts per la metròpolis (Martín Corrales, 2008)¹¹.

2.1.- La ideologia de l'exèrcit espanyol abans de la Segona República.

Si bé durant el segle XIX les guerres carlines, i la posterior integració de militars tradicionalistes en els rengles de l'exèrcit, van tenir alguna mena d'influència en el pensament general militar espanyol per atenuar el centralisme castellanista, l'acció ideològica de les acadèmies, dels quarters i del clima general del país resultant del final del colonialisme transoceànic i de la Restauració van mantenir aquesta idea general de Castella com a nucli fundacional i centrípet de la "pàtria", i de l'exèrcit com el seu pal de paller. Quedaven lluny els temps en què els catalans se sentien activament implicats en el projecte liberal: els voluntaris catalans i el general Prim com a actors principals en el revifar colonialista. Un exèrcit de tots, gairebé "confederal", que canalitzés l'esforç de la "màtria" catalana dins la "pàtria" espanyola per a ciutadans de totes les "nacions". Deixo, expressament aquests tres conceptes biològico-polítics entre cometes, conscient que amb ells es poden interpretar tota mena d'adscripcions tribals a l'hora d'explicar l'origen, el manteniment i la projecció dels grups humans que tenen certs elements culturals comuns, i aspiracions polítiques convergents o divergents, segons les èpoques. I sóc conscient també que tant les nacions com les pàtries

¹¹ Eloy Martín Corrales: *El protectorado español en Marruecos (1912-1956). Una perspectiva histórica*, Identidad andaluza, 1 setembre 2008, <http://identidadandaluza.wordpress.com/2008/09/01/el-protectorado-espanol-en-marruecos-1912-1956-una-perspectiva-historica/>

es fan i es desfan, sovint per la intervenció de factors externs. El concepte màtria és menys manipulable, perquè pertany al territori dels sentiments individuals, a la trajectòria vital personal dins dels paisatges físics i mentals que han configurat l'esperit de cadascú, de forma gairebé involuntària, com l'educació d'una mare marca el caràcter de llurs fills. El més comú és que el sentiment de màtria alimenti el concepte més racional de la pròpia pàtria, que busca l'adscripció de l'individu a un grup dins d'un territori concret, natural o adoptiu, i el fa hereu d'un patrimoni que cal mantenir i acréixer, si és el cas. Grup i territori que s'intenten fondre en un altre concepte, el de nació, que simplifica l'argumentació de l'objecte concret a protegir, tot formant el bressol de l'individu i del grup, i que proporciona els instruments culturals de cohesió, principalment, la llengua, la mentalitat i la consciència de grup. Així i tot, la realitat de la majoria d'individus, de forma natural i en funció de les diverses influències, s'afaiçona a partir de tot el bagatge de coneixences que acumula durant la seva vida: la consciència nacional solament és el punt de partida, l'estructura bàsica, que cal preservar i conrear, en la formació de la identitat dels individus, conreada i variada per ells mateixos en un procés evolutiu –dins d'un context més i més globalitzant– que s'enriqueix i assegura llur futur per les aportacions de les parts¹².

En el cas espanyol la simplificació nacional per la via de la llengua i cultura castellana xoca amb l'existència dels “particularismes” basc, català i gallec, almenys. La funció dels instruments nacionalitzadors, com ha estat l'exèrcit des del segle XVIII passa per la superació d'aquests obstacles aconseguint, primer, el bilingüisme dels ciutadans.

¹² Sobre els conceptes “nació” i “nacionalisme” s'han escrit moltes coses, algunes de molt importants des de Herder i Renan, i altres, distorsionades per l'ideologisme abstracte, poc curós amb la realitat, després de la II Guerra Mundial, quan l'imperialisme d'alguns estats es justificava a base de la grandesa o de la superioritat d'unes nacions sobre d'altres. És especialment recomanable la lectura dels estudis de Jordi Casassas *El temps de la nació* (2005), *La fàbrica de les idees* (2009) i *Les identitats a la Catalunya contemporània* (coordinador, 2009) per copsar l'evolució cultural i política catalana en relació amb la dinàmica de la cultura i política del seu entorn, i el seu ritme particular de nació sense estat respecte a l'evolució general.

dans no castellans, i després la desaparició de les “llengües vernacles”. És la lògica imposada a les forces armades, argumentada des dels rengles intel·lectuals per figures com les d’Unamuno, Azorín, Maeztu (o Machado, des de l’idealisme krausista) i la gran majoria de la premsa espanyola, així com pel raquític sistema d’ensenyament públic d’inicis del segle XX. Esdevé el normal, el desitjable, i solament troba el seu tímid contrapunt en escoles privades del País Basc i Catalunya, o en l’obra catalanitzadora de la Mancomunitat de Prat de la Riba. I encara que Espanya es presenti com la pàtria i nació de tots, el normal és que siguin sempre els castellans els que tinguin la direcció de les institucions, sobre tot dins les forces armades, on la sobrietat i la introspecció de “l’hidalgo” castellà representava el perfil ideal del comandament militar.

Però la presència de diverses nacions fa de mal definir les característiques específiques de la nació espanyola, és la pàtria el que cal assolir, interioritzar i defensar, a mort. La pàtria s’interpreta gairebé espiritualment, per l’essència que uneix, que és eterna i a qui hom ha de lliurar la vida sens dubtar-ho perquè ens acull i està per sobre de tots. Fins i tot dels homes, dels governs, de les circumstàncies temporals. Així, un hauria d’estar fins i tot disposat a enderrocar governs que es consideri (que algú consideri) que posen en perill les essències i continuïtat de la pàtria.¹³

La necessària justificació de l’existència d’una nació espanyola arriba en uns moments d’enormes turbulències històriques a Europa on es precipita el final de l’Antic Règim amb la Primera Guerra Mundial, l’enfonsament de les grans monarquies autrohongaresa i russa, i el sorgiment de les nacions de l’est com estats. Això, juntament amb l’expansió del comunisme marxista i de tot el pensament materialista, científista, liberaldemocràtic i l’acceleració dels canvis econòmics autòctons i procedents dels EEUU, fan que els fonaments dels vells estats ja no siguin prou fermes per contenir la tempesta d’uns temps

¹³ Juan Carlos Losada Malvárez: *Ideología del Ejército Franquista 1939-1959*, Ediciones Istmo, Madrid, 1990, 30.

que poden desarborar les velles naus medievals com era, en bona part encara, la monarquia espanyola. Espanya, que ni era ni havia estat mai una nació, volia explicar-se com a patrimoni comú (pàtria) de tots els seus ciutadans, així alguns militars com el general Kinde-lán o el coronel García Navarro maldaven per explicar l'existència d'una raça hispana, forjada pels ibers, celtes, romans i pels gots, que es mantingué impermeable a la perniciosa (per a ells) influència musulmana, i que s'ha mantingut durant els segles impenetrable a la influència exterior¹⁴, tenint en el paradigma castellà l'aglutinant que uneix els diferents pobles espanyols per damunt les seves pàtries xiques.

Però com que era tan difícil convèncer ningú amb coneixements de la pretesa homogeneïtat de la raça hispana, calia alimentar el principal factor de cohesió dels territoris de la Corona espanyola, que esdevingué Regne unificat amb el primer borbó, Felip V. I aquest instrument relligador no és altre que la religió, la catòlica en el cas que ens ocupa. I la religió es basa en la fe i en la submissió als dogmes i autoritats de l'Església, on tot allò que introdueixi dubtes i interpretacions divergents és vist com a error filosòfic, heretgia, i és acusat de protestantisme. L'exèrcit espanyol de l'època que estem comentant no era monolític en qüestió de fe, i eren nombrosos els oficials que, amb formació acadèmica, incorporaven al seu bagatge les disputes entre religió i raó sorgides des del segle XVIII a les principals universitats europees, i que a Espanya havien tingut un progressiu ressò durant el segle següent. Però tots, militars, professors i intel·lectuals tenien present que discutir les bases del principal nexe d'unió de l'Estat, la religió, podia tenir conseqüències incalculables, quant a la deslegitimació de les institucions polítiques. I que calia

¹⁴ Ja es veu que "això no guixa". I en tot cas, Catalunya, al menys des del segle XIX, esdevingué la porta del darrere de la suposada nació espanyola per on penetrava tota mena d'idees procedents d'Europa, i no solament les referents a l'economia i a la tecnologia industrial i de comunicacions, sinó les idees polítiques republicanes, liberals, neocatòliques, obreristes, així com les que tenien a veure amb les formulacions del nacionalisme herderià i el dret historicista de Savigny a les mateixes aules de la Universitat de Barcelona. I mentrestant, la Renaixença anava fent via.

comptar amb el concurs de la jerarquia eclesial per mantenir i consolidar la feble estructura estatal. Aquesta col·laboració no es donaria de franc, sinó permetent la influència clerical en molts nivells de l'esfera pública. Des de sempre, l'Església havia tingut una estreta relació amb l'exèrcit. Des de l'Edat Mitjana, amb la monarquia visigoda i els seus concilis de Toledo, seguint amb les lluites contra els musulmans pel control peninsular, o en les expulsions de les minories jueva i morisca, l'Església catòlica havia consolidat una estructura territorial molt superior a l'estatal i s'havia cuidat de formar les elits nobiliàries del país, marcant-ne la mentalitat de classe i nacional dins el món cristià.

En el cas del patriotisme espanyol, tan arrelat en la cultura militar, els mites del visigotisme i la reconquesta (ja hem discutit aquest concepte com erroni per al cas castellà) es veuen cristal·litzats en la unió dinàstica de les corones catalanoaragonesa i castellana a través dels reis Ferran i Isabel, que reberen el sobrenom de "catòlics" perquè aquest era el principal i gairebé únic nexa entre els seus pobles: la religió romana. Aquesta proporcionava el factor espiritual màxim i etern a una realitat política que s'encetava com a unió confederal. I aquest factor ha estat des d'aleshores consubstancial al patriotisme de l'exèrcit hispà, principal instrument de poder intern i extern de la monarquia fundada per Ferran el Catòlic (cal no oblidar que ell dirigí la política i les armes que van entronitzar la seva muller, Isabel, a Castella). El militar espanyol compta, moralment, amb el servei a la pàtria i la defensa de la religió, en una comunió material i espiritual natural que fa invulnerable el seu cos doctrinari. Però la visió d'Espanya d'aquest imaginari no és pas la fundacional, la confederal, sinó la centralista, quant a estructura territorial, i jeràrquicament absolutista. Si bé, naturalment, l'evolució dels temps i la influència intel·lectual en els quadres de l'oficialitat i el propi medi social han relativitzat aquestes premisses al llarg del temps, i es pot afirmar, com quedarà demostrat en no poques biografies dels generals de 1936, que una part no petita dels militars professionals espanyols, en arribar la Segona República, estaven influïts pel científisme, el materialisme, el positivisme, el liberalisme i el pensament democrà-

tic occidental, com tants altres individus de les elits espanyoles. Tot i que el seu poder i influència era inferior al dels seguidors dels dogmes tradicionals i de la interpretació política del paper superior de l'exèrcit.

Així la Pàtria, sempiterna, que alguns voldran relacionar amb l'apòstol Sant Jaume, i altres amb el tubalisme bíblic, ha d'ésser immortal, apareix en un nivell superior al dels règims, els governs i els acords dels homes, i queda sota la protecció de Déu, en la mateixa regió de les coses etèries, espirituals, fora de l'abast de la temporalitat, però enfonsant llurs arrels en ella, i aquesta, vulnerable als atacs externs i interns, ha de ser defensada amb les armes i amb la convicció que, morint en la seva defensa, es comparteix el seu mateix destí dins l'Univers. El bon soldat, doncs, ha de ser creient, un bon catòlic a qui no importi donar fins la darrera gota de la seva sang per la Pàtria lluitant contra els seus enemics. Quins enemics? Depèn. El diable adopta diverses formes per intentar acabar amb les causes nobles i amb les Pàtries sacrosantes. Des d'aquest punt de vista, tradicionalista, integrista, no sempre en perfecta sintonia amb els missatges emesos per la Roma de Pius XI, els enemics de la Pàtria eren clars, i s'identificaven amb el liberalisme democràtic, el materialisme positivista, els grups d'intel·lectuals, l'obrerisme i tot el que estava fent canviar el món del primer terç del segle XX. Una discussió que no era pròpia de les casernes, sinó que hi participava tot el país a través de la premsa, de les tertúlies i de les aules. Un debat que era, a grans trets, el del món antic contra el món modern, el qual s'acabaria imposant durant el segle XX a Europa, amb més dificultats a Espanya (i Portugal), reserva natural de l'espiritualitat d'Occident que salvaguardà el "vigia" durant trenta-nou anys.

Per cloure aquest apartat ideològic no ens podem descuidar del concepte "honor" en referir-nos als valors militars del moment que estem comentant, perquè d'ell se'n deriven moltes actituds dels homes dels exèrcits. No és senzill definir el concepte, i per això cerquem l'arbitratge de l'Enciclopèdia catalana que el defineix com a *"qualitat moral que emmena algú a no fer res que el pugui desmerèi-*

xer en l'estima dels altres o en la pròpia". Per tant, el podríem considerar com una tendència a fer el bé, a complir amb els deures, a mantenir la pròpia dignitat tant de cara enfora com endins. Aquesta actitud ètica se suposa connectada a uns valor morals clars, fixats, com hem comentat abans, pel catolicisme, i la interpretem com una reminiscència zoroastriana dins la religió cristiana¹⁵. L'honor, que costa de conrear i es pot perdre en un instant, és la màxima norma del comportament militar, a banda de l'obediència deguda als superiors. És el fonament de l'organització, i a ell s'hauria de sacrificar qualsevol ambició i feblesa, perquè han de ser l'honor i el valor els principals motors dels actes i de la conducta d'un bon soldat. Sovint, però, el concepte "honor" és una relíquia romàntica que queda substituïda per l'obediència cega al comandament, l'organització rigorosa de les operacions i tota la tècnica militar que revolucionà la Primera Guerra Mundial. L'home-massa, enquadrat en la societat civil o en els exèrcits, quedarà en un segon terme davant els avenços tecnocientífics en artilleria, aviació, carros de combat i, sobre tot, propaganda (ràdio, premsa, cinema, cartells). Els arguments honorables seran importantíssims per a la moral de la tropa i de la jerarquia, però els mitjans materials seran imprescindibles. I també la capacitat de patiment al front i a la rereguarda.¹⁶

¹⁵ La interpretació magistral i profunda del zoroastrisme, i del posterior maniqueïsme, es troba surant dins l'obra de Francesc Fernández Maestra, però especialment en els seus llibres *La utopia dels càtars* (2005) i *Walden* (2008). Arrencava de l'estudi de la filosofia de Friederich Nietzsche per aprofundir en les arrels de les religions judeocristianes. El pes de la cultura grega i de la moral hebrea sobre el pensament occidental, n'han soterrat la presència de la influència del persa Zaratustra -el profeta d'Ahura-Mazda-, el primer gran monoteïsme del món antic a través de l'*Avesta*, tan forjador d'occident com les sagues germàniques encapçalades per Wotan, que Fernández Maestra sabé poetitzar.

¹⁶ Les consideracions a l'entorn dels nous estils de guerra que propiciaven les noves societats industrials, hiperorganitzades, on l'individu és lliurat a mans de l'Estat i de la tecnologia, les va recollir de forma admirable l'alemany Ernst Jünger en el seu assaig *Sobre el dolor* (1934). Jünger, denostat i poc entès per la intel·lectualitat més o menys esquerrana a causa del seu nacionalisme (entre altres coses) ha estat un pensador de primer ordre, un humanista com pocs en l'Europa del segle XX.

En el cas dels generals de què ens ocupem, queda clar que l'honor no els guiava d'igual manera, perquè per a uns l'amor a la pàtria va significar el fet de revoltar-se contra l'ordre establert, mentre que per a altres idèntiques motivacions els van fer romandre en actitud de defensa de l'Estat, de la constitució i de les institucions que els havien conferit els càrrecs i que els pagaven els sous. I això segurament es devia a que aquests conceptes ideològics, honor i pàtria, no sempre són decisius en la mentalitat militar. Altres circumstàncies més terrenals, altres interessos més circumstancials, acaben per determinar les actituds. L'honorabilitat no sempre va ser premissa en aquests funcionaris; fou a posteriori que es van guarnir les seves actuacions amb virtuts espirituals, morals i filosòfiques per justificar en el patriotisme, l'honor i la fe una actuació il·legítima que acabà per ser la causa de la guerra civil espanyola.

La traïció i el perjuri, disfressats de patriotisme, van prevaldre per damunt la defensa de les institucions republicanes i van desfermar la tempesta de foc i d'acer sobre el poble. Angra Mainyu (Ahriman), el Mal dels zoroastrians, s'emparà del país durant tres anys, en tots dos bàndols, i el mantingué en el nacionalcatolicisme durant dècades. Un Déu de les Tenebres que, a llarg termini, ha acabat per buidar els temples de creients, i ha fet del nacionalisme espanyol i dels seus símbols, metàfora contínua de la imposició supèrbia sobre els pobles no castellans. Per la força o democràticament.

III

CRISI DE LA SEGONA REPÚBLICA. UN EQUILIBRI IMPOSSIBLE

La proclamació de la República de 1931 va ser acollida desigualment dins les casernes, com desigual va ser la seva acollida als carrers i places d'Espanya. Ja hem remarcat en la introducció dues qüestions importants a tenir en compte: que fou proclamada de forma irregular, no arran d'un plebiscit entre monarquia i república, sinó pel resultat d'unes eleccions municipals; que solament les ciutats importants semblaven recolzar-la, no així les poblacions menors, rurals, que encara allotjaven la majoria d'habitants del país. Tampoc es va consultar mai directament el poble per l'estructura territorial que havia d'adoptar la nova administració del país. De fet, el resultat final quant al nombre de regidors no donava majoria als partidaris del derrocament de la monarquia.

Barcelona s'anticipa a Madrid i Francesc Macià, líder d'Esquerra Republicana de Catalunya, proclama la República Catalana a l'espera que la resta del país faci el mateix i es constitueixi la Confederació Ibèrica. Format un govern provisional de la República a Madrid a les poques hores, el seu president Niceto Alcalá-Zamora envià una representació a Barcelona formada per Fernando de los Ríos, Marcel·lí Domingo i Lluís Nicolau d'Olwer, els quals convencen Macià d'acceptar la fórmula de la Generalitat medieval, que es regularia per un estatut d'autonomia atorgat per les Corts espanyoles, sistema similar al dels protectorats colonials.

La mateixa nit del 14 d'abril de 1931 el rei Alfons XIII va abandonar el país, juntament amb la seva família, perquè el govern provisional no es veia capaç de garantir la seva seguretat enmig de l'enrenou popu-

lar que havia portat la nova situació política. Marxà sense abdicar la corona, que va cedir abans de morir al seu tercer fill Juan de Borbón. Mentrestant, de moltes casernes sortien les notes i els cants de l'Himne de Riego i la Marsellesa, que s'havien convertit en la sintonia de fons d'aquest acte de la Història espanyola per remarcar l'inici d'una nova era basada en els principis revolucionaris francesos de llibertat, igualtat i fraternitat.

Però els rivals derrotats el 14 d'abril lluny de replegar-se, havien de presentar batalla a cada pas, des de les institucions o des de la conspiració secreta. Aquests rivals es poden resumir en dos: els beneficiats per la monarquia i el clericalisme espanyol. El mapa dels resultats del 12 d'abril ja havia dibuixat geogràficament els dos bàndols, situant el dels "derrotats" en el món agrari del centre i del sud peninsular, amb un perfil social que aplegava grans i mitjans propietaris juntament amb petits camperols i jornalers allunyats de la influència dels ideals democràtics i igualitaris. A aquest grup calia afegir els industrials i fabricants atemorits pels canvis que podia comportar una legislació republicana influïda per l'obrerisme. Però el que aglutinà encara més voluntats contràries al nou règim fou la informació que s'anava estenent sobre les destruccions i incendis d'edificis religiosos per tot el país entre el 10 i el 13 de maig de 1931, iniciada a la capital de l'Estat arran de la inauguració del Cercle Monàrquic, que pretenia aplegar els partidaris d'Alfons XIII contraris a la nova situació política.

Corona i Església eren vistes com les principals enemigues de la República, i alguns dels seus partidaris més exaltats van atiar durant aquells dies de foc anticlerical que malmeté molt seriosament la nounada institució. Els fets de maig del 31, paral·lels als de la Setmana Tràgica de Barcelona l'any 1909, ampliaren l'esquerda entre republicans i monàrquics, entre laics i catòlics, entre ateus i creients, en fi, entre el que s'ha vingut anomenant les dues Espanyes, per bé que d'Espanyes n'hi havia més de dues si tenim presents les reivindicacions de bascos i catalans. El cas és que les destruccions d'edificis religiosos es van saldar amb la desaparició d'un patrimoni cultural

incalculable en arquitectura, pintures, escultures i edicions literàries úniques. Un patrimoni que era vist, amb el criteri simplista del “revolucionari” que ha vist la llum, com a cultura reaccionària. Tot sovint els incendis anaven precedits de saquejos i profanacions. L’espectacle dantesc i les descripcions pujades de to havien de fer la resta. Molts ciutadans catòlics o simplement respectuosos amb la tradició, quedaren frapats. Les alegries del dia 14 d’abril i successius van donar pas al vessant amarg dels nous temps, que no presagiava res de bo. És evident, però, que aquesta explosió es devia a molts anys de preparació en què les elits de l’Estat no s’havien cuidat gens de la millora de les condicions materials i morals del poble, i que com digué Azaña, en un dels seus erudits estirabots per a justificar la relativa passivitat del govern davant dels fets, es devia tot a la “justícia immanent”¹⁷. El liberalisme de la Restauració havia estat incapaç de canalitzar esforços per dirigir i organitzar la nova societat de masses, industrial i urbana; el recurs a la dictadura militar no havia resolt els problemes de fons, sinó que els amagava, tot reprimint policialment les revoltes i vagues. Ara a la República li costava fer-se responsable de l’autoritat necessària per redreçar les protestes, i actuava amb una certa descompressió que seria aprofitada pels seus enemics monàrquics i anarquistes per afeblir-la des dels seus primers passos. Des d’aquest punt de vista podríem afirmar que ni els republicans ni els socialistes van actuar amb prou diligència i intel·ligència per tal d’evitar la ruptura social en un país que, si més no passivament, seguia sent majoritàriament catòlic. La política anticlerical que es va seguir no va fer més que incidir en la divisió ideològica de la societat espanyola, i si bé no se la pot considerar causa directa de la futura guerra, el cert és que no va servir per suturar les ferides, sinó per infectar-les. Els papistes veien en la República l’encarnació

¹⁷ El diari El Socialista, òrgan del PSOE explicava el dia 12 que *“La reacción ha visto ya que el pueblo está dispuesto a no tolerar. Han ardido los conventos: ésa es la respuesta de la demagogia popular a la demagogia derechista”*. Ni condemna ni contemporitza; els nous dirigents del país no semblaven addictes a la moderació per tal d’aconseguir la consolidació del nou règim. Tot feia pensar que la República seria utilitzada contra les velles estructures sociopolítiques en aplicació d’una hispana Lleï del Talió. La política antireligiosa del primer Bienni sembla confirmar aquesta idea.

de tots els “errors” moderns difosos des de la Il·lustració, basats en el racionalisme i el científisme filosòfics, en la meritocràcia i la igualtat davant la llei com a fonament del nou ordre social, i en el final dels privilegis de casta. Però ni republicans ni monàrquics veien de bon ull “l’anormalitat” que significaven per a la consolidació d’un o altre model d’Estat la pervivència dels “particularismes regionals” que, en temps de llibertat, maldaven per recuperar la vella autonomia perduda dos segles enrere, i que importaven d’Europa i Amèrica els elements necessaris per consolidar-se com a moviments nacionalistes.

3.1.- La reforma militar d’Azaña.

Tretze dies després de la proclamació de la República, el ministre de la guerra del primer Govern provisional feia aprovar el decret que contenia importants mesures per als exèrcits (27 d’abril de 1931). Una d’elles era la supressió de la Llei de Jurisdiccions, vigent des de 1906, que establia la competència de l’exèrcit per a reprimir les ofenses fetes a la bandera, a la pàtria o a la pròpia institució armada. La reforma més transcendent, però, fou la reducció d’efectius professionals a través del pas a la reserva, amb el mateix sou, dels militars que ho sol·licitessin. El gruix de generals, caps i oficials passà, en un any, d’uns prop de 22.000 efectius, a 12.408, el que suposà una reducció efectiva de més del 40%. Amb aquesta operació, el govern no buscava tan sols la reducció del pressupost militar (no immediatament, perquè els militars retirats seguien percebant les seves pagues sense prestar servei), sinó que es buscava dotar l’estructura militar de més efectivitat, eficàcia i professionalitat: en la situació anterior la divisió dels soldats de tropa entre el total d’oficials donava un resultat de sis per un.

Un decret posterior (18 de maig de 1931) derogava el Reial Decret de 26 de juliol de 1926 pel qual s’implantava l’ascens per elecció, que anul·lava el tradicional principi de rigorosa antiguitat per als ascensos fins al grau de coronel. Això comportava la revisió dels as-

censos obtinguts “a dit” durant la monarquia, però el seu abast fou limitat: afectà menys de mig miler de militars i deixà descontents els militars “legitimistes” que es consideraven perjudicats en la seva situació dins l’escalafó, comptant amb més antiguitat de servei que altres.

El 26 de maig es publicà el Decret de reorganització de l’exèrcit a través del qual se suprimien trenta-set regiments d’infanteria, disset de cavalleria, un de ferrocarrils, quatre batallons de muntanya, nou de caçadors i dos d’enginyers. Les divisions territorials de l’exèrcit passaren de setze a vuit i el decret del 17 de juny estableix la nova organització territorial que deroga les Capitanies Generals i crea les Divisions Orgàniques (1ª Madrid; 2ª Sevilla; 3ª València; 4ª Barcelona; 5ª Saragossa; 6ª Burgos; 7ª Valladolid; 8ª A Coruña), a més de les Comandàncies Militars de Canàries, Balears i l’Exèrcit d’Àfrica (Marroc i Àfrica Occidental). Amb això s’intentava dotar de més agilitat les forces armades terrestres i superar els vestigis dels vells regnes hispànics fundacionals, mantinguts per les capitanies des de Felip V a imatge dels antics virregnats colonials. Cada divisió estaria comandada per un general de divisió, grau màxim dins l’exèrcit, de forma que desapareixien els graus de capità general i de tinent general.

Aquestes i altres reformes anaven destinades a millorar l’eficiència de l’exèrcit, professionalitzar-lo, i a evitar que esdevingués una casta nombrosa i influent dins la societat, aferrada a les seves tradicions, a l’esperit de cos, per esdevenir simplement servidors públics, fidels a l’estat i al govern, a les ordenances i impulsats solament, en l’ascens professional, per la pròpia vàlua, pels mèrits i per la vocació. Serà el cas de milers d’ells en els anys de la República i fins les hores fatídiques del 17-18 de juliol. Però la lleialtat es posa a prova en els moments de perill, i si bé un bon nombre de militars espanyols van donar la vida en defensa del que havien jurat defensar, la por, aquesta emoció tan humana, va preparar en molts altres els mecanismes d’encaix a un moviment en què es veien atrapats i al qual convenia adaptar-se per, en principi, salvar la pròpia vida.

La curta existència de la Segona República espanyola i la història convulsa que va viure no van permetre que moltes reformes, entre elles la militar, maduressin convenientment. Tanmateix, en els anys posteriors a la guerra, algunes de les reformes d'Azaña van ser aplicades per millorar l'eficàcia orgànica de les forces armades. Així, també van ser desenvolupades millores posteriors a partir de les idees polítiques republicanes en diferents àmbits (educació, agricultura, àmbit laboral, sanitat, infraestructures, etc.). Les tradicionals classes dominants, que no escoltaven les necessitats del país quan dominaven els ressorts del poder, ara es veien desbordades per l'impuls reformista. Després de la lluita provocada per recuperar el poder, no tindrien més opció que seguir el camí d'algunes reformes republicanes, però denigrant i exterminant els seus impulsors, com si la història d'Espanya hagués començat l'abril de 1939 sota la figura providencial del general Franco.

3.2.- Elements de crispació a les espanyes. El paper dels militars.

Una de les pitjors formes de fer i d'entendre la història és a partir del presentisme, que entén el passat com una construcció artificiosa i nega l'existència d'una consciència fonamentada en els signes d'identitat. Sent-ne o no veritablement conscients, el cert és que no s'entén la personalitat humana, individual o col·lectiva, sense el relat que ens porta fins al present, i que pot servir per projectar-nos vers el futur. No és senzill explicar a fons les motivacions internes i externes que van comportar el final traumàtic de la República espanyola de 1931. Els sistemes, mètodes, plantilles i receptes no són infalibles en cap ciència social, si no, ja hauríem descobert la panacea universal de l'estabilitat política, l'harmonia econòmica i la justícia social. Tanmateix, a banda dels motors de classe, corporatius, ideològics o de la pròpia psicologia individual, volem exposar alguns dels elements concrets que van propiciar la polarització extrema de la societat espanyola fins crear el clima adient per a l'enfrontament. La majoria d'aquests elements conflictius formen una constant diacrònica

que arrenca del segle XIX. I en el cas de l'anticentralisme català cal trobar les arrels, com ja hem comentat, en la relació del Principat amb la monarquia borbònica des d'inicis del XVIII. Ens referim a "les Espanyes" per deixar constància que, de fet, la manca d'unitat nacional donava com a resultat més de dues Espanyes. L'Espanya que acabarà enfrontant-se durant la guerra es divideix en dos bàndols, però aquests, alhora, tenen més d'una cara, i s'hi apleguen per la força de les circumstàncies, perquè en el cantó insurreccional no es pot considerar que volguessin el mateix els falangistes i els carlins, i encara dins del catolicisme hi havia tendències divergents. Les faccions dins el cantó lleial són encara més conegudes: republicans liberals, socialistes, comunistes, anarquistes i nacionalistes catalans i bascos.

El *problema religiós* havia tingut les seves topades amb l'estat a partir dels decrets de desamortització del segle anterior que expropiaven i posaven en mans de particulars vastes propietats eclesiàstiques (amb benefici per a l'erari públic). A canvi, però, el poder polític garantia el sosteniment del culte i mantenia la confessionalitat de l'estat. L'Església, com a gestor econòmic, perdia força i una nova classe social de terratinents substituïa l'aristocràcia, però no millorava decididament les explotacions i les condicions de vida al camp. On sí creixia la presència del clergat era en l'ensenyament, en unes dècades en què la penetració d'idees i programes socials revolucionaris o simplement laics era la tendència a tota Europa i també a Espanya (Institución Libre de Enseñanza). I serien polítics com Azaña, i altres influïts per aquesta darrera escola, els encarregats, durant els primers mesos de la República, de retallar, dificultar i contrarestar l'enorme influència religiosa en l'ensenyament general del país. El divorci entre catolicisme i poble fou molt evident en les zones urbanes i industrials, on l'anticlericalisme de les noves idees socials esclataria en violentes accions contra els interessos eclesiàstics des de 1909 (Setmana Tràgica a Barcelona) i, després, amb l'adveniment de la República.

El debat constitucional de 1931 havia donat com a resultat la separació entre Església i Estat, segons l'article 3r. La tensió entre catòlics i laïcistes es feia evident: més que una divisió política, Espanya experimentava la divisió en matèria de creences, que arribà al seu punt àlgid amb la discussió de l'article 26, a partir del qual s'arrabassava a les ordes religioses el, gairebé, monopoli dins l'ensenyament.

El gener de 1932 el govern d'Azaña decretà la dissolució de la Companyia de Jesús (l'orde dels jesuïtes) i la confiscació dels seus bens. No va ser cap expulsió, per bé que la Companyia va decidir la sortida d'alguns dels seus membres més joves del país, i alguns diaris estrangers ho van presentar com una sortida forçada. De l'expropiació, el govern solament va aconseguir alguns edificis, però no va ser capaç d'arribar a fons en l'entrellat d'accions, propietats ocultes, testaferrós i interessos creuats que protegien l'immens patrimoni d'aquest ordre contrareformista. El que es buscava, sobretot, era erosionar el poder moral que exercien a través d'una educació totalment contraposada a l'esperit laic del republicanisme i dels corrents esquerrans en expansió. Tanmateix, malgrat la gran inversió que feu el primer govern republicà en la generalització de l'ensenyament públic, de base nacionalitzadora i científica, l'ensenyament privat seguia funcionant, adreçat sobretot a les classes mitjanes i a les elits. Darrera aquestes escoles particulars sovint hi havia l'orientació, els mètodes i els objectius dels ordes religiosos dedicats a l'ensenyament –sovint els jesuïtes– que havien estat desposseïts oficialment de la seva funció pedagògica.

Però el moment àlgid de les desavinences entre el govern reformista i l'Església arribà a principis de 1933 arran de la Llei de confessions i congregacions religioses, que els cardenals i bisbes espanyols, liderats per Isidre Gomà i Tomàs, consideraren un "ultratge als drets divins de l'Església", i on cridaven els catòlics a la mobilització. Un cop promulgada la llei, el Papa Pius XI publicà l'encíclica *Dilectissima Nobis* en la qual condemnava l'esperit anticristà del règim republicà i feia una crida a l'oposició dels catòlics contra les mesures que reta-

llaven els privilegis de les congregacions i en defensa dels drets “imprescriptibles” de l'Església, tot i que no a la desobediència.

El resultat d'aquesta i altres mesures del govern reformista fou, novament, igual que passà amb l'oportunitat perduda del Sexenni Democràtic, l'enfrontament entre les dues visions de país: la dels que maldaven per modernitzar i democratitzar Espanya, i situar-la en un lloc digne dins un context europeu que evolucionava ràpidament del liberalisme parlamentari cap al totalitarisme, i la d'aquells que pensaven aprofitar, precisament, aquesta evolució exterior per evitar el canvi d'oligarquies i de l'opció tradicionalista d'un estat que havia variat poc la seva herència absolutista.

Una altra font de conflictes per a la República fou el *problema català*. D'ençà els Decrets de Nova Planta durant el regnat de Felip V, la monarquia hispànica, de caire confederal, esdevingué un sol estat, centralitzat, i amb la sobirania en mans del rei totalment. S'implantà així l'absolutisme d'arrel francesa a la corona espanyola i tots els territoris van perdre la capacitat legislativa, governativa i judicial. Durant el segle XIX el redreçament econòmic, social, i la influència de les idees liberals i democràtiques van posar en qüestió el sistema polític espanyol. El resultat de la invasió napoleònica (1808-1814) fou una major penetració de l'ideari revolucionari, i també la recuperació, a Catalunya, d'una consciència de país que havia quedat estabornida pel pes del poder central. S'inicia durant la primera meitat del segle una revifada cultural entre les elits intel·lectuals coincidint amb la recuperació de la Universitat de Barcelona i el creixement de la burgesia comercial i industrial. A finals de segle el moviment s'amplia amb la inclusió dels estrats menestrals i obrers, que aporten la seva cultura popular a la causa de la llengua i del país. L'any 1880 es celebrà el Primer Congrés Catalanista, que seria l'origen del catalanisme polític conservador (Lliga Regionalista) i republicà (Unió Catalanista). El catalanisme polític arribà a la Segona República relligat en aquestes dues tendències a través de la Lliga (Lliga Catalana des de 1933) i Esquerra Republicana de Catalunya. Ambdós partits, en diferents graus i amb diferents estratègies, defensaven que Catalu-

nya havia de tenir un règim autònom que permetés el país desenvolupar la seva pròpia vida política sense la dependència directa del poder central. De fet, el coronel Macià, cap d'Estat Català i ara d'ERC, féu la seva proclama republicana del 14 d'abril en clau confederal: establí «*la República catalana a l'espera que els altres pobles d'Espanya es constitueixin com a Repúbliques, per formar la Confederació Ibèrica*». Cal precisar que els arxius posteriors reproduiran aquesta frase de forma volgudament desvirtuada, fent passar per federal el que es volia constituir com a confederal. El detall dóna un resultat enormement diferent, i es deu a la retractació que van haver de fer Macià i el seu govern provisional davant la pressió dels polítics que proclamaren a Madrid una república sense més adjectius, i a partir de la qual l'entitat política catalana es denominaria Generalitat i es regiria per un estatut aprovat necessàriament per les Corts espanyoles.

Els debats sobre l'estatut, a la cambra i la premsa, van deixar de manifest la poca simpatia que el tema suscitava entre la intel·lectualitat castellana¹⁸. Es va aprovar, amb retallades, perquè les circumstàncies eren favorables a Catalunya, i Espanya necessitava el recolzament català per establitzar el nou règim. La incomprensió i intransigència envers la realitat catalana, i les legítimes aspiracions d'autogovern, no eren patrimoni exclusiu de la dreta. Les primeres amenaces de guerra civil vingueren des de l'esquerra revolucionària andalusa, per boca del seu diputat José Antonio Balbotín, qui el juliol de 1932 bramava al Congrés: “*La separación de Cataluña frente al resto de España, no. Primero la guerra civil, sin aspavientos, porque una guerra civil –es cosa que tengo pensada, que no responde a una pasión, sino a un convencimiento– una guerra civil que desembocase en una revolución social resolvería todos los problemas que tiene España planteados mejor que una separación suicida.*” Espanya era

¹⁸ Entre altres exabruptes apareguts a la premsa espanyola, destaca l'entrevista a Miguel de Unamuno apareguda a La Voz (Madrid) el 10 d'agost de 1931, que es recull en el llibre de Víctor M. Arbeloa i Miguel de Santiago (editors): *Intelectuales ante la Segunda República Española* en el capítol titulat: “Los separatistas son majaderos, fracasados, locos y vanidosos”.

un polvorí i alguns es dedicaven a jugar amb foc. Finalment passà el que molts podien preveure: l'estatut català pogué tenir una vida més o menys sana fins que els governs conservadors van utilitzar llurs eines de bloqueig contra les lleis del Parlament de Catalunya, i el president Companys va decidir fer el que tants li demanaven i potser massa pocs li desaconsellaren: el pronunciament del 6 d'octubre.

No volem entrar en una anàlisi en profunditat d'aquest episodi, ni valorar una acció que ha estat abastament estudiada, opinada i posada en qüestió. El cert és que no va tenir cap conseqüència positiva per al país fora de la demostració d'un valor temerari i d'una voluntat aferrissada de llibertat per part de molts catalans. En canvi, aquesta acció va tenir un pes molt gran en la desestabilització de la República, en la polarització de l'opinió de tot l'Estat i en completar la determinació de molts elements polítics, militars i eclesiàstics contra el règim del 14 d'abril, com veurem més endavant.

La tercera gran qüestió republicana fou el *problema agrari*, centrat sobretot en la meitat sud peninsular a causa de l'estructura de la propietat de la terra –grans latifundis andalusos, extremenys i manxecs– derivada de les guerres medievals de Castella contra els estats musulmans (la mal anomenada *Reconquista*). Aquest repartiment va tenir com a conseqüència una oligarquia poderosa, implicada en els negocis americans monopolitzats per la corona, que comptava amb una munió de jornalers i petits pagesos dependents per al treball o per a l'exèrcit. Les ciutats comptaven amb una raquítica classe mitjana sense força social pròpia i amb uns horitzons de progrés extremadament limitats. Les lleis d'Azaña tendien a millorar les condicions salarials i de contractació dels jornalers abocats a l'atur i a la total submissió, i es va acordar l'ocupació temporal de terres infra-explotades. Però aquesta mesura no arribà a aplicar-se més que en un percentatge molt petit, la qual cosa va incrementar la tensió entre treballadors i propietaris. Els primers es van aplegar a l'entorn dels sindicats amb vocació revolucionària (UGT i CNT) i els terratinents van bastir partits agraristes, d'arrel castellana, que convergiren en la CEDA, amb una marcada tendència antirepublicana i orien-

tada vers el feixisme mussolinià. El resultat d'un clima polític i social cada cop més enrarit fou l'esclat de violència de gener de 1933 centrat, sobre tot, en les zones agràries. La repressió de les forces de seguretat (guàrdia civil i d'assalt) van tenir com a conseqüència la mort d'un total de trenta vuit persones a Pedralba (València) i Casas Viejas (Cadis) entre el 8 i el 10 d'aquell mes. L'enrarament de l'ambient polític i l'extrema bipolarització que vivia el país van provocar la crisi del govern republicà-socialista, i erosionà greument els febles fonaments de la jove república democràtica, que veia créixer el nombre dels seus enemics per la dreta i per l'esquerra.

Respecte a la *qüestió social*, les reformes del ministre de treball, el socialista Francisco Largo Caballero, concretades en la Llei de Contractes de Treball i els Jurats Mixtes havien de facilitar l'harmonització dels sous i la resolució pacífica dels conflictes laborals. Eren, aquests jurats, una reedició dels que van ser establerts al començament de la dictadura de Primo de Rivera, en els quals havia participat el PSOE, però que es demostraren un instrument contrari als interessos dels treballadors. Ara, els empresaris els acusaven de ser massa favorables als treballadors, de fallar sistemàticament en favor dels obrers gràcies a la decisió última del ministre en cas d'empat. També es queixaven de l'increment de costos que suposaven les pujades salarials i veien en tot això l'intent d'imposar una revolució des de dalt, sense aldarulls. El cert és que aquestes mesures no acontentaven ningú, perquè les vagues eren contínues, algunes d'elles d'intenció revolucionària com les citades de 1933, o la del 4 de juliol de 1931 a Sevilla, que donà un resultat de trenta morts per la repressió policial i militar. Altres enfrontaments amb morts tingueren lloc a Castilblanco (Badajoz) i Arnedo (La Rioja). Durant 1932 també tingué lloc una vaga de caire revolucionari a la zona de l'Alt Llobregat, a partir de la qual el sindicat anarquista CNT accentuà el seu enfrontament contra la República. El govern d'Azaña comptava amb el suport de l'UGT, sindicat marxista, implantat a la zona de Madrid, als centres industrials del País Basc i a les mines d'Astúries. En canvi l'anarquisme, escindit entre els sindicalistes disposats a col·laborar amb el nou règim ("trentistes") i els "faistes", seguidors

de l'insurreccionalisme revolucionari clàssic, significà un continu entrebanc a la política reformista dels primers governs republicans. La utopia llibertària, no assajada en cap indret del món contemporani, pretenia l'organització social a partir de la col·lectivització assembleària de tots els àmbits de la vida humana i la preservació de la llibertat individual. Xocava, doncs, amb els principis d'autoritat i de propietat privada en què es basen els estats occidentals, també les democràcies parlamentàries.

Enmig d'aquest ambient enrarit, d'enfrontament diari, la *qüestió militar* prenia un caire perillosament orientat contra les iniciatives del govern. La reacció de molts militars podia ser imprevisible. Si bé hi havia generals que en tot moment es van comportar com els professionals que la situació requeria (Batet n'és l'exemple paradigmàtic), entre els esculls de la reacció i els de la revolució, altres s'escoraven vers els extrems. I en el cas dels oficials d'alta graduació, molts es deixaven estimar pels cants de sirena que des de la premsa, les tribunes d'oradors o els cercles socials més selectes apel·laven al sentit patriòtic, a l'honor, a la salvació del país i fins i tot a Déu per situar com a enemics a vèncer, i motiu de tots els mals de la pàtria, conceptes com progrés, socialisme, reforma, esquerra, llibertat religiosa, democràcia o autonomia regional.

El govern d'Azaña va promoure el pas a la reserva dels generals que no haguessin rebut cap nomenament en sis mesos, mesura adreçada a separar del servei actiu aquells que demostraven hostilitat envers el govern. Alguns dels afectats serien, posteriorment, els més actius en la preparació de la sublevació de 1936: Saliquet, Orgaz, Mola, Millan-Astray, González de Lara. A més, es proposaren sancions econòmiques per a aquells militars retirats que manifestessin crítiques al poder polític: les campanyes difamatòries o simplement crítiques contra la persona de Manuel Azaña podien ser causa de denúncia segons la Llei de Defensa de la República. Aquesta iniciativa fou combatuda des de les Corts pel general Fanjul i pels diputats Maura i Ossorio Gallardo.

El 10 d'agost de 1932 tingué lloc el primer gran ensurt per a la República: el ministeri de la Guerra, amb Azaña a l'interior, fou assaltat per un grup de militars i civils comandats pels generals Emilio Barrera i José Cavalcanti. Les forces de la Guàrdia Civil i d'Assalt van repel·lir l'agressió resultant morts nou dels sollevats. Mentrestant el general Sanjurjo, cap visible del cop d'estat, declarà l'estat de guerra a Sevilla on la guarnició militar havia secundat la rebel·lió i publicà un ban on es manifestava no contra la República, sinó contra les Corts "il·legítimes" que havien portat Espanya al caire de "la ruïna, la iniquitat i el desmembrament". En no aconseguir el suport d'altres unitats, Sanjurjo fugí cap a Portugal, però fou detingut a Huelva. Les raons de la conspiració queden poc definides en el ban on es declarava l'estat de guerra, pretenien ser reflex de la inquietud de molts i del malestar general per la difícil aplicació de les reformes polítiques i socials, que xocaven amb l'oposició d'amplis sectors no identificats amb la República (monàrquics, anarquistes, socialistes radicals, propietaris, catòlics), però la paraula que destaca, i que s'interpreta ràpidament és la de "desmembrament" d'Espanya. No es podia referir més que al procés d'elaboració i aprovació de l'Estatut català, que per a molts espanyols, identificats amb el nacionalisme liberal des del segle XIX, significava un primer pas cap a la ruptura de la unitat de l'Espanya peninsular (es van celebrar mítings i mobilitzacions, arreu d'Espanya, on es condemnava la concessió de l'autonomia política a Catalunya). I més tenint en compte que bascos i gallecs iniciaven, també, els seus processos vers la descentralització política. Així, quan el govern de la Generalitat proclamà unilateralment, l'octubre de 1934, l'Estat català dins la República Federal Espanyola, l'espanyolisme de dretes i d'esquerres (que no han diferit mai gaire en aquestes qüestions) ho presentaran com un intent de secessió, de separació, d'independència, sense albirar ni valorar que aquella solució podia haver estat la que estabilitzés llargament el *problema català*.

Un nou focus de desavinences entre el govern i alguns sectors militars aparegué el setembre de 1932 quan s'establí que els aspirants a oficial havien de seguir cursos de formació específica de la seva ar-

ma, i també cursets superiors en les facultats d'alguna universitat. A més, s'introduí el cos jurídic d'advocats civils en els tribunals militars, que quedarien sotmesos a l'autoritat màxima del Tribunal Suprem. Això va ser interpretat com un intent de trencar el tradicional esperit de cos de les castes militars, d'introduir la influència ideològica de la societat civil dins les forces armades, i de facilitar-ne la submissió al poder civil i als tribunals de justícia ordinaris.

3.3.- Octubre de 1934. El sistema a la vora del col·lapse.

Trencada la coalició republicano-socialista per la gran quantitat de conflictes que van minant la confiança de bona part de la població en els seus representants, i per les campanyes dels poderosos enemics del govern d'Azaña, el president Alcalá Zamora convoca eleccions pel dia 19 de novembre de 1933. Els vencedors dels comicis seran la CEDA de José María Gil Robles i el Partido Republicano Radical d'Alejandro Lerroux. Seria aquest darrer l'encarregat de formar govern, amb el suport dels primers. Els monàrquics de Renovación Española (Calvo Sotelo) i els carlins van considerar aquest recolzament de la CEDA a un partit republicà com una traïció i van iniciar contactes amb la Itàlia de Mussolini¹⁹ per tal d'aconseguir armes i suport logístic per engegar una hipotètica insurrecció que ensorrís la república i restablís la monarquia, seguint el model feixista italià. A Catalunya, la Lliga superà ERC per vint-i-quatre escons a disset. Per la

¹⁹ El març de 1934, l'alfonsí Goicoechea, el general Barrera i el carlí Olazábal van negociar a Roma, amb Mussolini i Italo Balbo, un pacte de col·laboració amb els monàrquics espanyols per fer caure la República i establir una Regència. Van posar a disposició dels conspiradors un milió i mig de pessetes, deu-mil fusells, dues-centes metralladores i munició, a més del compromís d'entrenar a Itàlia milícies tradicionalistes. Julio Gil Pecharromán: *La Segunda República Española (1931-1936)*, Biblioteca Nueva, Madrid 2006, pg. 340.

Poc abans del desencadenament del cop, arribaria a mans de l'organització rebel nou material procedent del govern italià: "quaranta avions, metralladores, milers de bombes, benzina etilada i projectils". Angel Viñas [i altres]: *Los mitos del 18 de julio*, Crítica, Barcelona 2013.

seva banda, els socialistes amenaçaven amb promoure una revolució si la CEDA entrava a formar part del govern. L'anarquisme promogué una nova insurrecció el desembre on van morir setanta-cinc persones.

Els governs de Lerroux, controlats per la CEDA des de les Corts, van voler paraitzar el procés autonòmic, que s'emparava en la voluntat de la Constitució de desenvolupar un "Estat integral" (format per parts). Durant 1934 s'aturà la tramitació de l'Estatut basc en el punt referent al concert econòmic que havia de servir per finançar l'acció del futur govern autònom, cosa que provocà la rebel·lió de molts ajuntaments regits pel PNV. La reacció centralista en el cas català aturà, en el Tribunal de Garanties Constitucionals (dominat pels partits de la dreta espanyola), la Llei de Contractes de Conreus aprovada pel Parlament per facilitar l'accés a la propietat de les terres (sobretot vinyes) als rabassaires. Els propietaris havien impulsat el recurs a través de la Lliga Regionalista (ara, Lliga Catalana). La reacció del govern de Companys fou la retirada dels seus diputats de les Corts, com també ho va fer el PNV a causa dels conflictes. Ricardo Semper, cap del govern i membre del Partido Radical, no pogué donar cap solució als conflictes per la pressió de la CEDA, grup majoritari a les Corts i "tutor" dels governs radicals, per la qual cosa es veié forçat a dimitir. Ara, el president Alcalà Zamora proposava de nou Lerroux com a cap de l'executiu, però Gil Robles forçava l'entrada de tres ministres de la CEDA en el gabinet.

... I els socialistes van complir la seva amenaça declarant una vaga general revolucionària el 5 d'octubre de 1934. Però l'acció solament va quallar a Astúries, on l'aliança entre els sindicats marxista i anarquista va eixamplar la base dels miners en vaga, que comptaven amb armament i explosius. A darrera hora també s'hi afegiren els comunistes, que tenien una presència minoritària a la societat espanyola i un sol escó a les Corts. La repressió de la revolta fou duta a terme per tropes africanes (legionaris i regulars) comandats pel coronel Yagüe. Des de Galícia el general López Ochoa marxava amb una columna d'infanteria, però la seva acció va ser obstaculitzada per do-

nar preferència a les tropes colonials, molt menys escrupoloses a l'hora de complir les ordres repressives que des de Madrid dictava el general Franco, cap de les operacions per encàrrec del ministre de la Guerra Diego Hidalgo. En total, més de mil quatre-cents morts entre vaguistes, policies i soldats.

La insurrecció fallida de Catalunya va donar-se el dia 6 a partir del pronunciament del president Companys, que proclamà l'Estat català com integrant de la República federal espanyola. No fou un cop separatista, com se l'ha volgut presentar sovint des de la historiografia nacionalista espanyola, de dretes o d'esquerres. Les motivacions de l'acció, que no tenia relació orgànica amb la vaga revolucionària d'Astúries, eren, segons Companys, la resistència contra les forces "monàrquiques i feixistes" que dominaven el poder polític a Espanya. Però aquest moviment insurreccional comptava amb molt poques forces i no estava ben organitzat. Alguns "escamots" (organització paramilitar d'Estat Català) dirigits per Josep Dencàs i Miquel Badia eren la principal força que s'hauria d'oposar a les tropes del general Batet, cap de la IV Divisió de l'exèrcit amb seu a Barcelona. La falta de suport popular, i sobretot de la CNT, principal força sindical obrera del país, facilità la ràpida desarticulació del moviment i la detenció del govern de la Generalitat (llevat del conseller de Governació Dencàs, un dels principals promotors de la insurrecció, que s'escapolí i fugí cap a Itàlia). En els enfrontaments van morir setanta-quatre persones. El president i els ministres foren condemnats a trenta anys i empresonats a Cartagena i, després, al Puerto de Santa Maria. Més de tres mil persones més van patir penes de presó, entre elles l'expresident del govern, Manuel Azaña, acusat de participar en la revolta. L'Estatut d'autonomia quedà suspès, per bé que la dreta monàrquica n'exigia la derogació, i la Generalitat fou intervinguda per les autoritats militars territorials (el coronel Francisco Jiménez Arenas n'esdevingué el president accidental, i el tinent coronel José Martínez Herrero passà a ocupar l'alcaldia de Barcelona).

Els mesos següents van veure el retrocés de molts dels drets socials aconseguits durant el govern del primer bienni (presidit per Azaña).

Es van congelar les reformes agràries i fins i tot es van desnonar terres concedides als camperols per tal de retornar-les als seus propietaris inicials. Es van suspendre els jurats mixtes i milers d'obriers foren acomiadats per haver participat a les vagues d'octubre o simplement per ser membres de sindicats. Es projectà una revisió restrictiva de la constitució que havia de significar, entre altres coses, una recuperació de competències cedides a la Generalitat de Catalunya per part del govern central.

Però l'escàndol de l'*estraperlo* col·lapsà el govern de Joaquín Chaprieta, que havia substituït Lerroux com a cap de l'executiu. Aquest i altres casos de corrupció van minar el Partit Radical Republicà, que era la clau que utilitzava el president de la República, Niceto Alcalá Zamora, per barrar el pas de la CEDA, liderada per un José María Gil Robles que reclamava la facultat de formar govern en haver estat el partit més votat el novembre de 1933. Però el president va optar per un independent, Manuel Portela Valladares. Aquest formà un equip de centredreta, evitant la CEDA, que durà dos mesos. El país es veié abocat a unes eleccions anticipades convocades pel 16 de febrer de 1936 en un clima d'enfrontaments diaris, on la violència s'anava cobrant algunes víctimes regularment.

Pel que fa a la cúpula de l'exèrcit, el ministre Diego Hidalgo va promocionar aquells militars que havien demostrat resistència als canvis durant els primers dos anys republicans. El general Fanjul era subsecretari al ministeri, Mola encapçalava les tropes d'ocupació al Marroc, Goded era el director general d'Aeronàutica, Cabanellas (Miguel), diputat per Jaen pel PRR, fou president de la comissió de guerra de les Corts, i Franco era el cap de l'Estat major central. Tots ells, doncs, en llocs clau de la piràmide militar. Ells seran els principals responsables militars de l'organització del complot contra el darrer govern republicà sorgit de les urnes.

IV

UN COP D'ESTAT QUE DERIVÀ
EN GUERRA

La convocatòria d'eleccions tingué l'efecte d'arreglar els diferents partits i coalicions del país en una divisió clàssica entre “dretes” i “esquerres”, una esqueixada que deixava buida la possibilitat d'aconseguir pactes per evitar que la ruptura precedís l'enfrontament. Republicans, socialistes, i altres partits marxistes i obrers, s'aplegaren dins la “Conjunción Republicana”, que seria coneguda popularment com “Frente Popular”, quan hi entrà el PCE seguint la tàctica, dictada per Stalin, d'integrar-se dins les coalicions o “fronts” antifeixistes. El programa d'aquesta coalició recollia moltes reivindicacions obreres i camperoles, així com l'amnistia per als presos pels fets d'octubre de 1934 i la represa de la legislació reformista, que incloïa el procés autonòmic català, basc i gallec.

A Catalunya el pacte es denominà Front d'Esquerres, on ERC n'era el partit majoritari, i guanyà el Front d'Ordre liderat per la Lliga. Mentrestant UDC, aquella amalgama tradicionalista-catalanista, de caire liberal-cristià, minoritària, condemna que “l'extrema dualitat política, més filla de la superstició que no d'una democràcia europea, avança afamada. Davant d'això, Unió decideix no presentar-se a les eleccions de febrer de 1936, que es plantegen com una bipolarització agressiva.”²⁰

Les “dretes” no van aconseguir un acord electoral inicial, i el Bloque Nacional (successor de Renovación Española) de Calvo Sotelo va presentar-se a banda de la CEDA de Gil Robles. Amb un 45,6% dels vots (davant el 47,1% del FP) la llei electoral els deixà amb 156 diputats davant els 263 dels vencedors. El Partido Nacionalista Español,

²⁰ Francesc Canosa: *Entre el sabre i la bomba. Memòries d'un país i d'un partit: Unió Democràtica de Catalunya (1931-1980)*, pàg. 44.

de caire feixista, aconseguí un representant i la Falange de José Antonio, que no anava en cap coalició, cap. En l'altre extrem, el PCE es beneficià del consorci d'esquerres i passà d'un a disset diputats.

Immediatament després de fer-se públics els resultats de les eleccions es va produir el primer intent de desestabilització. Gil Robles va pressionar el president en funcions, Portela Valladares, per declarar l'estat de guerra i anul·lar els comicis. Per la seva banda, el general Franco, cap de l'Estat major de l'exèrcit, va cursar ordres als caps militars per tal que fessin la mateixa declaració en llurs territoris i unitats, així caldria traspasar els poders a mans militars. Tot això fou desbaratat pel president del govern sortint i pel ministre de la Guerra, el general Nicolás Molero. La maniobra va tenir l'efecte contrari: s'accelerà el traspàs de poders vers la coalició vencedora abans de celebrar-se la segona volta de les eleccions (1 de març) que havia de decidir el resultat final en alguna circumscripció. El dimecres 19 de febrer Manuel Azaña formà un govern integrat per ministres dels partits republicans, i immediatament decretà l'allunyament dels centres neuràlgics de poder d'alguns dels caps militars més significadament hostils a la majoria electa: Goded passà a la comandància de Balears, Franco a la de Canàries, Mola al govern militar de Pamplona i altres, com Orgaz, Villegas, Fanjul i Saliquet van quedar sense destí fixat, en situació de disponibles. Els destins dels tres primers, tot i que lluny Madrid, els mantenia dins de l'activitat professional, amb comandament de tropes i amb tota la infraestructura i contactes al servei de les seves activitats contraries al govern. La mesura, com es comprovà després, fou insuficient per protegir el govern i la República dels seus enemics interns. Mola, a la península, era el cap militar idoni per coordinar les operacions i per cercar els recolzaments civils (diners i homes) necessaris per engegar el "cop de força" (com era anomenat el projecte d'insurrecció). Els altres generals colpistes en situació de disponibilitat van gaudir d'un ampli marge de maniobra per actuar com enllaços en la conspiració, que es va iniciar tan bon punt es publicaren els resultats electorals.

Es pot considerar que la conspiració militar era una nova versió, més organitzada i madura, d'aquella de 1932 que havia estat liderada pel general Sanjurjo, que seria cridat novament, des del seu exili portuguès, per liderar l'actual. Ara s'hi afegien caps militars antirepublicans més joves, no gaire inclinats a una restauració monàrquica (partidaris d'un lideratge fort, militar, com havia estat la norma en l'Espanya del XIX, o dels partits de masses basats en l'autoritarisme del líder carismàtic com el falangisme), inspirats en els cops antedemocràtics que havien proliferat per Europa durant aquells anys en alguns nous països de l'Est i, sobre tot, a Itàlia i Alemanya. El recurs al totalitarisme era valorat en les democràcies parlamentàries més properes, com una hipotètica sortida a les tensions socials generades pel radicalisme polític i les crisis del capitalisme industrial²¹. José Antonio Primo de Rivera traslladava al solar hispànic part d'aquelles idees i les adaptava al mals de la seva pàtria per prevenir el *perill separatista*, un dels seus motius preferits. Veient que els esdeveniments es precipitaven, i que el seu partit encara era raquític, buscà influir dins l'exèrcit com a gran partit ja establert i aconsellava així els joves oficials amb la seva *Carta los militares de España*²² des de la presó d'Alacant: *"el Ejército es, ante todo, la salvaguardia de lo permanente; por eso no se debe mezclar en luchas accidentales. Pero cuando es lo permanente mismo lo que peligra; cuando está en riesgo la permanencia de la Patria —que puede, por ejemplo, si las cosas van en cierto modo, perder su unidad—, el Ejército no tiene más remedio que deliberar y elegir."* [...] *"El Ejército no puede servir a lo permanente más que de una manera: recobrándolo por sus propias armas. Y así ha ocurrido desde que el mundo es mundo; como dice Spengler, siempre ha sido a última hora un pelotón de soldados el que ha salvado la civilización"* [...] *"Queráis o no queráis, militares de España, en unos años en que el Ejército guarda las únicas esencias y los únicos usos íntegramente reveladores de una permanencia histó-*

²¹ Juan José Linz. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Rienner, 2000.

²² "Carta a los militares de España" va circular en fulls, clandestinament, a partir del 4 de maig de 1936.

rica, al Ejército le va a corresponder, una vez más, la tarea de reemplazar al Estado inexistente.”

El carlisme havia seguit també aquesta deriva pel xoc que significava el seu tradicionalisme agrari, d'estructura familiar secular, amb gran influència religiosa, contra la nova societat industrial, urbana, laica i de masses que havia fet saltar pels aires el sistema parlamentari elitista (el canovisme) que tant havia costat aconseguir.

El dia 8 de març va tenir lloc a Madrid, a casa del diputat de la CEDA i agent de canvi i borsa José Delgado y Hernández de Tejada, amic de Gil Robles, una reunió en què hi prengueren part els generals Mola, Orgaz, Villegas, Fanjul, Franco, Rodríguez del Barrio, García de la Herrán, González Carrasco, Saliquet, Ponte, Varela i el tinent coronel Galarza (aquest vinculat a la UME). En ella es tractà directament de l'organització d'un aixecament militar o “cop de força” que enderroqués el govern del Front Popular i restablís “l'ordre interior i el prestigi internacional d'Espanya” a través de la creació d'una Junta Militar Suprema presidida pel general Sanjurjo, que es mantenia exiliat a Portugal. No s'especificava el caire polític que hauria de tenir aquest govern d'excepció²³, solament que seria liderat per l'exèrcit, i que el desenvolupament de la trama colpista s'havia de fer aprofitant les estructures de la UME, formada per oficials conservadors, antiazañistes i totalment oposats a una República en mans dels partits laics, reformistes i revolucionaris. Es va acordar que la data del cop havia de ser el 20 d'abril, però la falta de connexió amb forces civils com falangistes i carlins van desaconsellar precipitar-ho. A més, el govern havia provat de dispersar el nucli dur dels colpistes: Goded, Franco i Mola van ser enviats a destins perifèrics -tot mantenint el comandament de tropes-, alhora, Orgaz i Varela eren destinats a Canàries i Cadis. El pla del 20 d'abril, poc madurat, va fallar quan el màxim res-

²³ Hi havia generals implicats que s'havien manifestat com a republicans, alguns pertanyents a la masoneria, com Cabanellas, Queipo de Llano o López Ochoa. La qüestió de la forma del futur estat no es va resoldre fins iniciada la guerra, amb l'adopció de la bandera borbònica i de la denominació “Reino de España” per a les estructures estatals dels “nacionals”.

ponsable de les tropes de Madrid, l'inspector general de l'exèrcit general Rodríguez del Barrio, s'espantà (suposadament) en el darrer moment i, fingint-se malalt (es va dir, però el cert és que patia de càncer), avortà l'operació. Varela va haver d'aturar la sortida dels homes d'Orgaz -un grup de guàrdies civils- des de l'ambaixada italiana, que com l'alemanya, veia de bon ull i treballava secretament a favor dels colpistes.²⁴

Mola, més ben situat des de Pamplona, assolí la direcció de la conspiració, coordinant les operacions, convencent els indecisos, atraient els personatges civils que donarien suport econòmic i de tota mena, i redactant les circulars secretes o "Instruccions reservades" que havien de donar el caire audaç i sobtat al cop per tal de poder triomfar per la sorpresa i l'extremada violència amb què es volia posar fora de joc les forces policials, militars, polítiques i sindicals que sortissin en defensa de la legalitat establerta.

4.1.- UME i UMRA, organitzacions secretes dins les forces armades

La Unión Militar Española (UME) sorgeix formalment dins l'exèrcit espanyol el desembre de 1933 impulsada pel comandant Emilio Rodríguez Tarduchy, a partir de la trama que havia donat suport al general Sanjurjo en el seu fracassat pla d'agost de l'any anterior. Segueix la tradició sectària i intervencionista de les Juntas de Defensa sorgides el 1916. L'organització clandestina té aquest general com a director simbòlic, però són altres oficials els qui la dirigeixen i l'expandeixen. Naturalment, aquesta ha d'operar discretament, perquè la seva existència significa una doble línia de comandament paral·lela a l'oficial, i queda fora del control de l'autoritat política del ministeri de la Guerra.

²⁴ Hugh Thomas: *La guerra civil española*, Ruedo Ibérico, París, 1962, pàgina 84.

L'UME enquadrava més d'un 10% dels caps, oficials i suboficials de l'exèrcit, i s'escampà molt a partir del nomenament de Franco com a cap de l'Estat Major, desenvolupant nuclis en totes les divisions del territori estatal, així com a les escoles militars. Les tensions entre monàrquics i falangistes per l'orientació política del moviment conspiratori va fer que el general Barba Hernández substituís Rodríguez Tarduchy (procliu al nou partit de Primo de Rivera) com a cap operatiu de la UME. Tanmateix, el patriotisme antidemocràtic i antiesquerrà, paral·lel al feixisme italià i al nacionalsocialisme alemany, acabà per dominar l'esfera ideològica del grup, dintre del qual alguns es decantaven per una pressió corporativa sobre el govern, però el sector més radical es va imposar per tal de cercar l'enfrotament violent contra els que consideraven responsables de la degradació de la pàtria espanyola. Serà el moment del coronel Varela, pròxim al carlisme (a quines milícies entrenava, juntament amb altres oficials umistes), del coronel Galarza, vinculat amb els monàrquics, i del general Goded, que amplia la influència i contacte de l'UME entre els generals Mola, Villegas, Orgaz, Barrera, Fanjul i Fernández Pérez. El grau de fanàtica resolució després de les eleccions de febrer, l'expressava el general Mola afirmant que no s'acceptaria la "neutralitat" en aquells moments: es realitzaren atemptats contra militars lleials com el comandant Jiménez Canito, a Madrid, i a Barcelona contra el coronel Moracho.

En resum, l'UME es pot considerar el principal factor de difusió dins l'exèrcit espanyol, de la ideologia favorable a la insurrecció, i del proveïment d'instruments humans i organitzatius per tal de fer-la possible, tenint en compte que aquesta sublevació havia de triomfar indefectiblement, primer, dins les files de les forces armades. Si no, estaria condemnada al fracàs des dels inicis com, de fet, així va succeir en part. I tot quedaria en un empat que hauria de desencallar l'ús explícit de la força i la intervenció internacional, malgrat la creació d'un inútil i hipòcrita Comitè de No Intervenció (Comitè de Londres, agost de 1936), que fou incapaç de frenar l'ajut alemany i italià a l'Espanya totalitària, obtingut a crèdit i que no s'arribà a pagar mai totalment. En resposta, el govern republicà obtingué ajut de la Rús-

sia soviètica pagat per avançat amb les reserves d'or del Banc d'Espanya.

Per la seva part, l'oficialitat demòcrata i prorepublicana havia creat el 1929 l'organització secreta Unión Militar Republicana (UMR) per tal de propiciar l'establiment del sistema republicà a Espanya. Més tard, aquesta es va fusionar amb la Unión Militar Antifascista (UMA), de tendència marxista, impulsada per l'oficial de marina Eugenio Rodríguez Serra que buscava contrarestar la penetració dins l'exèrcit de les idees totalitàries que, procedents d'Europa, es combinaven amb la tradició reaccionària pròpia de l'exèrcit espanyol, influït per una elit d'oficials educada en l'autoritarisme, el classisme i l'intervencionisme polític a favor de les classes dirigents, principalment agràries, i de la repressió contra qualsevol manifestació de malestar popular. L'organització resultant, la Unión Militar Republicana Antifascista (UMRA), s'establí el 1935 i tingué implantació en els cossos de seguretat com la Guàrdia d'Assalt, formats majoritàriament per elements procedents de les classes treballadores. El capità Díaz Tendero i el tinent coronel Carratalà foren alguns dels seus principals membres. No tenien cap aliat destacat dins el generalat en actiu i molt poca influència entre l'elit de l'exèrcit, conservadora i aristocràtica. La seva activitat d'infiltració, però, servia per poder informar les autoritats republicanes sobre algunes de les actuacions dels seus rivals ideològics, l'UME, i per aconsellar la presa de mesures que no van ser prou considerades, com els fets van demostrar més tard.

4.2.- Els aliats catalans de la conspiració militar

Malgrat l'anticatalanisme castellà²⁵, que es va anar fent visceral, crònic i consubstancial dins el nacionalisme espanyol, un cert nom-

²⁵ Va ser la Guerra de Secessió (1640-1652) la primera ocasió, en època moderna, en què l'enfrontament bèl·lic entre castellans i catalans va atiar la mútua animadversió. En paraules de l'agut Quevedo: *“Señor don Francisco, en tanto que en Cataluña quedase algún solo catalán, y piedras en los campos desiertos, hemos de tener*

bre de catalans va donar suport a la conspiració antidemocràtica que s'ordia en els primers mesos de 1936. Les causes, més que una oposició frontal al règim o incompatibilitat *a priori*, cal trobar-les, en les polítiques antireligioses i les amenaces a la propietat privada. El pes social i econòmic d'una pagesia immersa en l'imaginari religiós, i en unes relacions humanes on el cerimonial catòlic marcava el ritme de les vides, es veia al caire de la destrucció per la pressió de les masses urbanes laïcitzades i per les lleis limitadores de la influència clerical. Això anava de la mà amb les limitacions a la propietat privada (nova llei de contractes de conreu) i dels nous corrents que propugnaven acabar amb el predomini tant dels propietaris agraris com de la burgesia industrial i comercial. Per a molts propietaris catalans marxisme, comunisme, catalanisme d'esquerres, anarquisme o ateisme eren cares d'un mateix perill que calia conjurar. I finalment, la bipolaritat extrema de la societat catalana i espanyola en aquells mesos va fer que molts posessin en el mateix sac dels mals del país el propi liberalisme democràtic, car havia facilitat que els seus "enemics" recuperessin el poder a partir de les eleccions de febrer. A Catalunya, la majoria d'escons, 41, havien anat a parar al Front d'Esquerres (coalició liderada per ERC), mentre que el Front Català d'Ordre (encapçalat per la Lliga) en sumava 13.

A les ordres directes de Mola, el capità Luis López Varela, membre de l'UME, coordinà la relació de suports civils catalans amb els conspiradors. El general Barrera, excapità general de Catalunya durant la dictadura i membre de la mateixa organització secreta, proporcionà molts contactes entre l'alta burgesia catalana refractària al govern d'esquerres i procliu a una solució autoritària. Entre ells es trobava Antoni Llopis i Galofré, representant de la indústria química catalana, expresident de Foment del Treball, que recaptà fons per a la causa i prestà el seu domicili per a les reunions entre la Junta local de l'UME i elements civils. Però les gestions amb la majoria d'empresaris, i amb la Lliga Catalana, van fracassar relativament i no

enemigo y guerra." Francisco de Quevedo, carta de febrer de 1645 adreçada a Francisco de Oviedo.

es van aplegar els 40 milions de pessetes en què es pressupostava l'organització del cop a Barcelona. Emili Juncadella fou un dels contribuents, però les aportacions eren escadusseres i obeïen més al tacticisme del moment que a una inversió decidida. El propi Cambó, a diferència del milionari mallorquí Joan March -vinculat directament a Nicolás Franco, el germà gran del general-, fou reticent a la col·laboració, perquè el catalanisme era atacat pels militars, que el responsabilitzaven d'una part dels "desastres" d'un país que ara volien redreçar per la força. Després, un cop esclatà la guerra i la revolució (en el cantó republicà), Cambó i nombrosos membres de la Lliga s'hi implicaren obertament, i molt eficaçment, amb els militars sollevats per tal d'aportar-hi diners, avals i suports internacionals: l'interès de classe i l'ordre social van passar per damunt les consideracions nacionals.²⁶

Un altre català destacat en l'operació fou Darius Romeu i Freixa, baró de Viver, que va facilitar una reunió de coordinació dels caps militars compromesos a la seva finca d'Argentona. El baró posà a disposició del capità López Varela el petit grup de Renovación Española de la capital catalana. Per la seva part, la Falange es ressentí de la seva escassa implantació (uns pocs universitaris i alguns policies) i de les dissensions entre els seus dirigents -Robert Bassas, José María Poblador i Luis Santamarina- i els organitzadors del cop, que el consideraven com una senzilla operació a imatge de la que desenvolupà el general Batet per acabar amb la revolta del 6 d'octubre. Santamarina criticava l'excés de confiança de López Varela (el qual havia de "vendre" l'aixecament com una cosa senzilla), i qualificà d'absurda la planificació i execució del cop militar a Barcelona, que va trobar una

²⁶ Bartomeu Carrió Trujillano: "Joan March, Francesc Cambó i La República", *Aula Abierta*, Embajada de España en Andorra. Consejería de Educación, Andorra, 2005. Tanmateix, la posició de Cambó respecte a la "solució" dictatorial havia anat variant durant el temps: no confiava que els militars poguessin governar eficientment el país, ni que fossin capaços de crear estructures eficients de govern (veure el seu llibre *Les Dictadures*, 1929), però desconfiava vivament de la capacitat dels governants republicans i d'esquerrers per mantenir l'ordre liberal que generés creixement en un món, encara, orientat vers el capitalisme colonial.

forta oposició per part de les forces policials de la Generalitat, recolzades per la col·laboració popular.²⁷

Una part del clergat català, no significativa, participà en aquestes setmanes de preparació del cop: sacerdots com Juan Tusquets i Juan Guiu, directors de la revista *Cuadernos de información*, col·laboraren a escampar la taca de la rebel·lió. També esdevingué un focus conspiratiu l'Espanya Club, amb un grup de policies i militars retirats, igual que el nucli format per alguns socis del Real Club Deportivo Español. Però, en línies generals, aquests suports eren puntuals, perquè l'extrema dreta no tenia implantació popular a Catalunya.

Però les forces civils més organitzades i nombroses amb què podien comptar els militars a Catalunya eren els requetès: les antigues agrupacions carlines tradicionalistes, amb un esperit combatiu heretat del segle XIX, que si bé havien tingut una deriva vers el catalanisme moderat en les dècades de la Restauració, ara moltes es posicionaven contra la República pel perill revolucionari que hi veien (molts carlins eren propietaris rurals) i, sobretot, per les agressions legals o delictives contra els interessos de l'Església. Josep Maria Cunill i Postius n'era el cap i comptaven poder aixecar alguns milers per tot el país.

Finalment, els elements civils armats de què disposaren els militars van ser poc menys de quatre-cents entre carlins, falangistes, monàrquics i altres no adscrits. Les armes procedien dels militars, altres eren dels propis voluntaris d'Acció Ciutadana, dels sometents i d'incautacions de la policia espanyola. Es digué que algunes havien estat comprades a membres de la FAI. Però la falta d'instruccions operatives clares va fer que al final, els requetès, la millor milícia civil que podien tenir els militars, quedés gairebé inoperant el dia 19 de juliol: la major part dels civils compromesos no es va presentar als llocs designats. Després es volgué explicar aquesta descoordinació com una maniobra dels membres de l'UME per tal de no cedir la

²⁷ Josep M. Solé i Sabaté: "La trama civil del 19 de juliol", *Catalunya durant la guerra civil dia a dia. El cop d'estat i el seu fracàs a Catalunya*, Edicions 62, Bcn, 2006.

iniciativa i el protagonisme del cop als elements civils: aquests podrien voler disputar el lideratge del posterior procés polític als militars, cas d'haver vençut en la lluita pels carrers.

4.3.- El complot de Mola. Les *Instrucciones reservadas*.

El dia 10 de maig es va produir l'elecció de Manuel Azaña a la presidència de la República. Una operació a partir de la qual el polític republicà pretenia erigir-se en àrbitre i moderador de les passions desfermades des del triomf del Front Popular el mes de febrer. Hi ha qui considerarà –i encara molts ho interpreten així– que aquest canvi innecessari fou un error de les elits republicanes, perquè Alcalá Zamora havia donat mostres sobrades de lleialtat a les institucions, frenant les tendències radicals de la CEDA en el seu moment. I ara, l'encimbellament d'Azaña, que produí un reforçament dels arguments dels antirrepublicans, per la significació d'un personatge contrapuntat amb l'Església i amb l'exèrcit, a causa de les reformes dels primers temps del nou règim.

A finals de maig, Mola escriu, en nom de la Junta Suprema Militar:

*“El desgobierno, el desorden, la injusticia, la anarquía, la disgregación, la miseria moral y material... No somos rebeldes, porque ahora y siempre obedecemos al supremo deber del patriotismo. No usurpamos la autoridad, sino que recogemos el poder abandonado entre fango y entre sangre en medio del arroyo. Nuestra misión breve y transitoria nada tiene que ver con las pequeñeces y miserias de la política al uso. Todo como trámite previo a la devolución al pueblo español de los resortes del poder, que la violencia, el fraude y el crimen le han arrebatado.”*²⁸

En aquest primer document de la sublevació destaca la preocupació per donar al moviment una imatge de transcendència, el patriotisme

²⁸ B. Félix Maíz: *Mola, aquel hombre. Diario de la Conspiración 1936*, Editorial Planeta, Barcelona 1976, pàg. 133.

està per sobre de la legalitat, de la legitimitat i de les metodologies polítiques: Espanya per damunt de tot (*la disgregación*, el “nacionalisme” espanyol sempre preocupat per mantenir un ramat més esquitat cada segle que passa). El cop d'estat netejarà la dignitat del poder i, després es retornarà al poble espanyol els seus ressorts. Aquesta darrera promesa, que es va retardar trenta-nou anys, podia entendre's com una voluntat de retorn als sistemes democràtics de fer política després d'una purga política més o menys intensa. En tot cas, abundava en la indefinició dels objectius polítics dels colpistes de 1936. Altrament, el que quedava clar era els mètodes que es pensava utilitzar, partint de les instruccions del “Director”.

La feina de Mola consistí, principalment, a coordinar l'es-stratègia del cop i a donar les indicacions precises per tal de desenvolupar-lo. Aquestes indicacions, ordres o directives van rebre el nom “d'instruccions reservades”, sobre les quals encara, hores d'ara, no existeix un estudi exhaustiu i concret, ni tan sols un recull fiable. Tanmateix, algunes d'aquestes instruccions són citades abastament pels historiadors i pels aficionats, sobretot algunes frases de la primera, per tal de demostrar com la violència contra els civils va ser premeditada des del primer moment per part dels rebels. Però el cert és que ningú cita fonts documentals i la majoria repeteixen el que han escrit els historiadors Juan de Iturralde i Ricardo de la Cierva. La pràctica desaparició d'aquests importants documents pot tenir dues explicacions: en primer lloc, no estaven destinats a la publicació, sinó tot el contrari, eren notes secretes que molts destinataris devien destruir en el seu moment. I en segon lloc, aquests papers contenien la intencionalitat violenta i repressiva dels revoltats, per tal de fer desaparèixer físicament, si convenia, tots aquells rivals que s'oposessin a les seves intencions d'establir una dictadura militar.

Així, seguint el que ens ha arribat fins avui, podem dir que la famosa *Instrucción reservada nº 1*²⁹, signada a Madrid el 25 de maig, buscava

²⁹ Text íntegre a: http://www.malaga1937.es/malaga_18julio36.pdf, pgs. 31-33.

la contribució de forces civils adeptes i ordenava la màxima violència per trencar la moral dels possibles resistents:

“Base 1ª: La conquista del poder ha de efectuarse aprovechando el primer momento favorable y a ella han de contribuir las Fuerzas Armadas conjuntamente con las aportaciones que en hombres y elementos de todas clases faciliten los grupos políticos, sociedades e individuos aislados que no pertenezcan a partidos, sectas o sindicatos que reciban inspiraciones del extranjero, socialistas, masones, anarquistas, comunistas, etc., etc...”

“Base 5ª: [...] Se tendrá en cuenta que la acción ha de ser en extremo violenta para reducir lo antes posible al enemigo, que es fuerte y bien organizado. Desde luego serán encarcelados todos los directivos de los partidos políticos, sociedades o sindicatos no afectos al Movimiento, aplicándoles castigos ejemplares a dichos individuos para estrangular los movimientos de rebeldía o huelgas. En este trance de la guerra yo ya he decidido la guerra sin cuartel.”

Adreçada concretament als conspiradors de l'Exèrcit del Marroc, la instrucció del 24 de juny recalcava que seria necessari utilitzar tota la força necessària per causar el terror entre els defensors del règim republicà:

“1ª. Que el movimiento ha de ser simultáneo en todas las guarniciones comprometidas y desde luego de una gran violencia. Las vacilaciones no conducen más que al fracaso.”

Més endavant, un cop iniciats els combats, el dia 19 de juliol, donava la següent instrucció:

“A los militares que no se hayan sumado a nuestro Movimiento, echarlos y quitarles la paga. A los que han hecho armas contra nosotros, contra el ejército, fusilarlos. Yo veo a mi padre en las filas contrarias y lo fusilo. Cualquiera que sea abierta o secretamente defensor del Frente Popular, debe ser fusilado. Hay que sembrar el terror; dejar sensación de dominio eliminando sin escrúpulos ni vacilación a todos los que no piensen como nosotros”.

A continuació, Mola, a part de deixar ben clar que caldria exercir el terrorisme sense termes mitjos, adoptava una actitud política equidistant, entre la reacció i la revolució –per engrescar els idealistes de la Falange, sens dubte–, avisava de la poca consistència que encara tenia la conspiració, a falta d'un lideratge clar i d'un gruix social favorable, i fixava l'establiment d'una dictadura militar com a objectiu inicial del cop:

"Desgraciadamente para los patriotas que se han impuesto en estos momentos trágicos la obligación de salvar a España volviendo las cosas a su justo medio, en Madrid no se encuentran las asistencias que lógicamente eran de esperar entre quienes sufren más de cerca que nadie los efectos de una situación político-social que está en trance de hacernos desaparecer como pueblo civilizado sumiéndonos en la barbarie. Ignoramos si falta el caudillo o faltan las huestes. Quizás ambas cosas."

En la primera de les instruccions es deixa clar quina havia de ser la naturalesa del règim que volien imposar per la força els militars rebels, tot i que Mola no precisa si havia de ser una dictadura republicana o si es restabliria la monarquia, seguint el model italià:

"Base 6ª: Una vez conquistado el poder se instauraría una dictadura militar, encargada de restablecer el orden público, imponer el imperio de la ley y reforzar al Ejército con vistas a consolidar la situación de hecho, que pasaría a ser situación de derecho".

Si bé el dret, el concepte de justícia i fins i tot l'ètica varien amb el temps, el que no queda clar és com i quan la "situació de fet", com era la lluita contra l'estat republicà legítim i democràtic, passà a esdevenir "situació de dret". El context internacional de retracció dels sistemes liberals parlamentaris havia de crear una variació definitiva a Europa, cosa que legitimaria el cop dels militars per a l'establiment d'un règim més o menys totalitari, monàrquic o republicà, però ja no democràtic. En tot cas els sollevats no partien de cap mena de legitimitat ni de legalitat, i solament el resultat de la guerra i el context internacional posterior a la Segona Guerra Mundial, amb la victòria

de les potències democràtiques i marxistes, va crear una situació en la qual la dictadura militar resultant a Espanya es va veure legitimada per un *statu quo* casual i pel resultat d'un "plebiscit armat", no per cap procés legal, polític, pacífic i civilitzat. Vist des del punt de vista del constitucionalisme democràtic, l'Estat creat pels militars rebels no va ser mai un Estat de dret, perquè no establí una clara divisió dels poders públics, perquè tot poder emanava de la voluntat d'una sola persona i del seu entorn, i perquè no es respectaven els drets humans essencials en tota societat moderna.

La instrucció del dia 19 de juliol insistia en quina havia de ser la metodologia de xoc per tal d'afavorir el procés. La inferioritat numèrica dels sollevats, i l'oposició ferrenya que podien trobar (com així fou) en moltes ciutats, aconsellava l'ús d'una violència desmesurada per tal de paralitzar, sobre tot, la població civil:

*"Es necesario crear una atmósfera de terror, hay que dejar sensación de dominio eliminando sin escrúpulos ni vacilación a todo el que no piense como nosotros. Tenemos que causar una gran impresión, todo aquel que sea abierta o secretamente defensor del Frente Popular debe ser fusilado."*³⁰

La primera de les directives de Mola remarca el caràcter exclusivament militar de l'operació. Respecte al desenvolupament estratègic

³⁰ Un cop fracassat el cop d'estat militar, i en plena configuració de les línies entre "republicans" i "nacionals", una entrevista del periodista nord-americà Jay Allen al general Franco, publicada al Chicago *Daily Tribune* els dies 28 i 29 de juliol de 1936, abunda en aquesta intenció de genocidi polític per extermini dels rivals. A la pregunta de fins quan continuarien les matances d'opositors al sector dominat pels rebels, Franco va respondre: «No puede haber ni compromiso ni tregua. Continuaré preparando mi avance hacia Madrid. Avanzaré. Tomaré la capital. Salvaré a España del marxismo cueste lo que cueste... Pronto, muy pronto, mis tropas habrán pacificado el país y todo esto habrá sido sólo una pesadilla». Llavors, Allen preguntà: «¿Significa esto que tendrá que matar a media España?», llavors Franco, somrient, respongué: «He dicho cueste lo que cueste». Hi ha una versió lleugerament diferent d'aquests articles, que publicà el londinenc *News Chronicle* el 29 de juliol i l'1 d'agost de 1936.

del cop es va variar el primer projecte dels generals, que comptava, primer, amb prendre Madrid amb les tropes de la seva guarnició, i escampar l'acció de forma centrífuga. A la segona instrucció reservada, datada el 25 de maig, s'abandona aquesta idea perquè l'acció de les tropes fidels i dels cossos de seguretat podrien asfixiar l'operació. S'adoptà un projecte centrípet a partir del qual les divisions que es consideraven més proclius a l'aixecament, València, Saragossa, Burgos i Valladolid, atacarien Madrid i sumarien les seves forces a les unitats dels revoltats i milicians dels partits colpistes de la capital per tal de controlar-la totalment. Si aquesta operació tenia èxit, la sublevació hauria triomfat en tot el territori de la República.

Respecte a l'estratègia per conquerir Madrid, que es creu fora de l'abast inicial dels colpistes, Mola redacta la *Instrucción* del 5 de juliol de 1936 (amb el títol de "*El objetivo, los medios y los itinerarios*"), on es preveia que algunes Divisions importants com la 1^a (Madrid) i 2^a (Sevilla) no recolzarien el cop, però instruïa els seus contactes per obtenir-ne, al menys, la inhibició, cosa que van aconseguir, de forma que els generals Virgilio Cabanellas i José Fernández de Villa-Abrille no es van unir al cop, però no van impedir que els oficials de l'UME operessin lliurement per organitzar-lo en tots dos territoris:

"Que se declaren en rebeldía las Divisiones V, VI y VII [Saragossa-Burgos-Valladolid], con el doble objetivo de asegurar el orden en su territorio y caer sobre Madrid. Que la I y II Divisiones, si no se suman al movimiento, adopten por lo menos una actitud de neutralidad benévola, y desde luego se opongan terminantemente a hacer frente a los que luchan por la causa de la Patria. Que la III División [València] secunde el movimiento y disponga de dos columnas, una para remontar la costa levantina hasta Cataluña y otra para lanzarla sobre Madrid en ataque demostrativo. Que la IV División se haga cargo del mando y gobierno de la región catalana."

La *Instrucción reservada* nº 3 tenia dues parts, en la primera es disposaven ordres estratègiques adreçades als comandaments de les guarnicions de cada Divisió que s'havien sumat a la rebel·lió. Navarra

esdevenia el nucli fort de l'operació³¹, però l'objectiu final de tota l'acció era la presa de Madrid. En aquest paràgraf, el "Director" assumeix explícitament el caire il·legal del moviment que coordina vers el poder legalment constituït:

"La capital de la nación ejerce en nuestra patria una influencia decisiva sobre el resto del territorio, a tal extremo que puede asegurarse que todo hecho que se realice en ella, se adopta como cosa consumada por la inmensa mayoría de los españoles. Esta característica, tan especial, ha de tenerse forzosamente en cuenta en todo movimiento de rebeldía contra el poder constituido, pues el éxito es tanto más difícil, cuantas menos asistencias se encuentren dentro del casco de Madrid."

I es planyia de no comptar amb un líder catalitzador a la capital:

"Es indudable que un hombre que pudiera arrastrar esta guarnición por entero, o en su mayor parte, con la neutralidad efectiva del resto, sería dueño de la situación y sin grandes violencias podría asaltar el poder e imponer su voluntad."

A l'hora de la veritat, les neutralitats no serien perdonades, per cap bàndol. En la segona part d'aquesta instrucció del 5 de juny de 1936 es posaven les bases del que Mola projectava que hauria de ser el futur sistema polític d'una República espanyola ja no democràtica, sinó autoritària, tutelada pel poder militar i destinada a accelerar la resolució dels problemes socials, polítics i econòmics. Més en la línia de la dictadura primoriverista que en l'enquadrament totalitari del nacionalsocialisme o del feixisme. I sempre, conservant la forma

³¹ Les Directives per a la VII Divisió (Valladolid) del 31 de maig de 1936 es referien als moviments tàctics per aconseguir establir una línia Àvila-Villacastín-Segòvia que pogués ocupar els ports de Guadarrama i Navacerrada per a concentrar-se a El Escorial-Collado Villalba-Mortalaz i amenaçar Madrid. I si anaven mal dades: *"Caso de fracasar el movimiento, el repliegue se hará sobre el Duero, primero, y sobre el Ebro después, debiendo tener presente que en la línea Zaragoza-Miranda ha de extremarse la resistencia y que Navarra habrá de ser el reducto inexpugnable de la rebeldía."*

d'Estat republicana. Això, que podia ser una concessió als militars antiborbònics, enfurismà a monàrquics i carlins, i va estar al caire de fer fracassar la precària cohesió dels implicats, que es mantenien units més pel fet de tenir un "enemic comú" (govern del Front Popular, el president Azaña, la Catalunya autonòmica) que no pas per compartir projectes de cara al futur. Signat imaginàriament a Madrid, però redactat a Pamplona, aquest era el "full de ruta" proposat per Mola en aquell escrit:

"Tan pronto tenga éxtio el movimiento nacional, se constituirá un Directorio, que lo integrará un presidente y cuatro vocales militares. Estos últimos se encargarán precisamente de los ministerios de la Guerra, Marina, Gobernación y Comunicaciones.

El Directorio ejercerá el Poder con toda su amplitud; tendrá la iniciativa de los Decretos-Leyes que se dicten, los cuales serán refrendados por todos sus miembros.

Dichos Decretos-Leyes serán refrendados en su día por el Parlamento constituyente elegido por sufragio, en la forma que oportunamente se determine.

Al frente de los ministerios no consignados anteriormente figurarán unos consejeros técnicos, quienes ejercerán las funciones que hoy tienen los ministerios.

Los Consejos que celebre el Directorio podrán ser ordinarios y plenos. Los primeros los integrarán el presidente y vocales; lo segundos, los citados y los consejeros técnicos.

Los primeros Decretos-Leyes serán los siguientes:

- a) Suspensión de la Constitución de 1931.*
- b) Cese del presidente de la República y miembros del Gobierno.*
- c) Atribuirse todos los poderes del estado, salvo el judicial, que actuará con arreglo a las Leyes y Reglamentos preestablecidos que no sean derogados o modificados por otras disposiciones.*
- d) Defensa de la Dictadura republicana. Las sanciones de carácter dictatorial serán aplicadas por el Directorio sin intervención de los Tribunales de Justicia.*
- e) Derogación de las Leyes, Reglamentos y disposiciones que no estén de acuerdo con el nuevo sistema orgánico del Estado.*
- f) Disolución de las actuales Cortes.*
- g) Exigencia de responsabilidades por los abusos cometidos desde el Poder por los actuales gobernantes y los que les han precedido.*

- h) Disolución del tribunal de Garantías.*
- i) Declarar fuera de la Ley todas las sectas y organizaciones políticas que reciben su inspiración del extranjero.*
- j) Separación de la Iglesia y el Estado, libertad de cultos y respeto a todas las religiones.*
- k) Absorción del paro y subsidio a los obreros en paro forzoso comprobado.*
- l) Extinción del analfabetismo.*
- m) Creación del Carnet electoral. En principio no tendrán derecho a él los analfabetos y quienes hayan sido condenados pro delitos contra la propiedad y las personas.*
- n) Plan de obras públicas y riegos de carácter remunerador.*
- o) Creación de comisiones regionales para la resolución de los problemas de la tierra, sobre la base del fomento de la pequeña propiedad y de la explotación colectiva donde ella no fuere posible.*
- p) Saneamiento de la Hacienda.*
- q) Ordenación de la industria de guerra.*
- r) Restablecimiento de la pena de muerte en los delitos contra las personas, siempre que produzcan la muerte o lesiones que ocasionen la inutilidad para el ejercicio de la profesión de la víctima.*

El Directorio se comprometerá durante su gestión a no cambiar el régimen republicano, mantener en todo las reivindicaciones obreras legalmente logradas, reforzar el principio de la autoridad y los órganos de la defensa del estado, dotar convenientemente al Ejército y a la Marina para que tanto uno como otra sean suficientes, creación de milicias nacionales, organizar la instrucción preliminar desde la escuela y adoptar cuantas medidas estimen necesarias para crear un estado fuerte y disciplinado.

Madrid, 5 de junio de 1936"

Aquest esbós dels principis de la futura dictadura republicana havia de convèncer alguns generals no monàrquics i reconegudament maçons com el cap de la V Divisió (Saragossa), Miguel Cabanellas, amb qui s'entrevistà dos dies després d'emetre aquest comunicat, i Gonzalo Queipo de Llano, que es faria càrrec d'Andalusia. Era vital obtenir el suport de les guarnicions aragoneses per establir un coixí de

seguretat entre Navarra, el cor de l'alçament, i una Catalunya que seria molt difícil de dominar, d'on podria néixer la contraofensiva republicana.

Mentrestant l'exercici de sinonímia ajudava a establir l'imaginari conceptual dels sollevats passant del clàssic "pronunciamiento", ja molt gastat i desprestigiats pels generals decimonònics, cap a denominacions més elaborades, amb regust majoritari i finalitats més enlairades que la de simples estructures polítiques, volubles i inestables. Així, en els inicis del que, de fet, era un simple cop d'estat, apareix la denominació "alzamiento" (que ja havia utilitzat el govern provisional republicà l'abril de 1931) i "movimiento", una idea que supera el partidisme i la bandositat per unificar les diverses sensibilitats polítiques en un esforç superior. Ambdues paraules van inseparablement unides a l'adjectiu "nacional". I aquest va ser el denominador comú, el resum de les diverses tendències dins d'aquest grup, que volent-se moviment, no va deixar de ser un bàndol fins que es va imposar per la sang a l'altra mitja Espanya, la que coneixem com a "republicana", però dins la qual també hi havia diverses opcions, algunes radicalment oposades. La marca "nacional" implicava, al menys en teoria, la cohesió de monàrquics alfonsoins, requetés, falangistes, militars, catòlics (no tots), nazis, feixistes i no pocs propietaris conservadors, que amagaren llur natural liberalisme, o l'acabaren reconduint dins la nova situació.

La "*Nueva España*" registraria la marca "nacional", per usdefruit, deixant de banda altres grups que també se'n podien reclamar legítimament, com eren la majoria de republicans espanyols azañistes, i també socialistes i comunistes, per als quals l'internacionalisme sorgia, evidentment, d'un nacionalisme d'origen. Fins i tot els anarquistes estaven marcats pel nacionalisme espanyol decimonònic: el seu sindicat, la CNT, ho reflectia a les pròpies sigles. L'apropiació del terme, i l'ús litúrgic que se'n féu durant el franquisme, convertí l'adjectiu en un prejudici amb clares implicacions polítiques, dins del qual ressona encara la violència exercida pels que el van imposar a sang i foc.

La ideologia dels “nacionals” era un garbuix amb aportacions dels diferents grups que aplegava, com podem veure en les directrius de Mola, però era més definida quant al que refusava i pensava anorrear: el marxisme, l'anarquisme, els nacionalismes d'arrel diferent de la castellana, la maçoneria, l'ateisme i, més tard, un cop iniciada la lluita, el republicanisme. Després de la guerra el règim resultant adoptà l'anticomunisme com a principal rival, aprofitant l'avinentesa de la Guerra Freda. Llavors tot serà anticomunisme en la propaganda dels “nacionals”, però recordem que la força política i popular dels enquadrats en la III Internacional era escassa a l'Espanya del 36 (17 diputats, 3,5% dels vots, i tot gràcies a presentar-se en les llistes del Front Popular), i que la tendència revolucionària dels seguidors de Largo Caballero, dins del PSOE, no superava la social-liberal d'Indalecio Prieto.

Als despatxos del president de la República, Azaña, i del president del govern, Casares Quiroga, arribaven cada dia més evidències sobre allò que preparava el governador militar de Pamplona, però la falta de reacció era total. Des de Canàries es demanava la dimissió de Franco, perquè la seva implicació en la conspiració era més que una sospita entre alguns dirigents republicans locals. S'ha dit que tots dos presidents van infravalorar la capacitat de l'exèrcit per organitzar una acció important, vista la relativa facilitat amb què s'havia desmuntat el cop de 1932. Confiaven en tenir controlats els generals esvalotadors en potència, i que si intentaven algun moviment, aquest seria fàcilment avortat. Si no és que els màxims caps polítics de la República jugaven a especular amb el “perill militar” per controlar l'ala més revolucionària del Front Popular (caballeristes i comunistes), i el nacionalisme català, llavors es pot afirmar clarament, vistos els resultats, que les seves fonts d'informació eren deficients, o que van cometre una temeritat suïcida no intervenint en la trama a base de destitucions i empresonaments preventius, en la línia del que s'havia fet amb José Antonio Primo de Rivera.

El clima d'enfrontament dins la societat espanyola donava una relació diària de fets violents que es resumeix en un total de 189 inci-

dents greus per causes polítiques, amb el resultat de 262 morts entre febrer i juliol de 1936. D'aquests, 148 foren persones vinculades als partits i sindicats d'esquerres, 50 simpatitzants o militants de la dreta, 19 membres de les forces d'ordre públic i 45 persones sense afiliació coneguda o sense identificar per part dels investigadors d'aquesta recerca. No cal posar de relleu que aquestes accions tenen el seu principal detonant en el resultat de les eleccions de febrer, i que responen a l'increment de la tensió política general, i a l'objectiu, per part dels qui preparaven el cop d'estat, d'obtenir la sensació de desordre, de desgovern i de necessitat d'un cop de timó per redreçar la situació. No obstant, el nombre de morts provocats pels militants i sicaris ultradretans triplica el de les seves pròpies baixes³².

Les preocupacions d'ordre tàctic, i la voluntat d'atemorir tots aquells que es poguessin oposar als seus plans, impregnen la *Instrucción reservada nº 5*, datada el 20 de juny de 1936, suposadament a Madrid, de nou (des dels temps de Felip II, les ordres importants, a Espanya, s'emeten des de la ciutat del Manzanares). El "Director" apel·la als moviments d'informació i contrainformació entre el govern i els colpistes, i minimitza l'efecte que sobre l'organització del moviment poden tenir les forces que pensa mobilitzar l'executiu de Casares Quiroga.

"Por información reservada recibida, se sabe que el Gobierno, conoedor del movimiento, pretende oponerse a él utilizando dos fuerzas que juzga muy afectas cuales son: la Aviación (de Getafe y Los Alcázares) y las fuerzas de Asalto. Su acción piensa realizarla casi exclusivamente sobre la línea del Ebro, porque cree que es en Navarra donde existe el foco más importante de la rebeldía.

³² En la sessió de les Corts del dia 16 de juny, José María Gil-Robles, cap de l'oposició, presentà un informe sobre els incidents esdevinguts per tot l'Estat des de les darreres eleccions. En ell apuntava 170 esglésies incendiades, 251 intents d'incendi de locals religiosos, 269 morts, 1.287 ferits per motius polítics, 133 vagues generals i 218 vagues parcials.

Sobre la Aviación poco hay que decir: primero, proclamas falseadas para engañar y luego el bombardeo de mucho ruido y poco efecto.

En cuanto a los guardias de Asalto, parece intentan emplearlos como infantería transportada, llevando en extrema vanguardia los camiones blindados que tienen en la actualidad en número de veintiséis. [...]

Ha de advertirse a los tímidos y vacilantes, que aquel que no esté con nosotros, está contra nosotros, y que como enemigo será tratado. Para los compañeros que no son compañeros, el movimiento triunfante será inexorable.”

D'aquesta instrucció el que compta és el darrer paràgraf: ja no es pensa tolerar ni la neutralitat, cap ambigüitat entre els companys d'armes. O s'està amb ells o contra ells. L'amenaça ja anunciada contra els polítics, militants o simpatitzants dels partits del Front Popular s'estén contra els militars que no recolzin un moviment inicialment destinat a enderrocar el govern, però que acabarà per substituir el propi règim.

Mentrestant, i solament tres dies després, el 23 de juny el general Franco, cap de la Comandància Militar de Canàries, adreça una carta al president del govern Santiago Casares Quiroga, que sovint s'ha presentat com un intent del futur “caudillo” per tal de salvar la República. Per insistir en aquesta interpretació hem arribat a veure citades entre comentes frases del tot inexistents en ella. En el missatge al president, Franco centra l'atenció en qüestions d'ordre intern militar que causen inquietud entre els seus companys: els canvis de destins, la promoció dins l'escalafó i la credibilitat dels “informadors” que té el ministeri dins l'exèrcit. Falten poc més de tres setmanes per què Mola destapi la caixa de Pandora, però el carlins el porten al caire de la desesperació, com veurem després. Tot sembla que hagi d'anar en orris. Franco encara no ho veu gens clar. La carta pot interpretar-se com una forma de desorientar i de mantenir somortes –que ja ho eren- les prevencions del govern respecte l'evident soroll de sabres, però també s'hi pot veure l'intent d'establir una via d'escapament personal cas que l'aixecament fra-

cassés³³: “ja us havia avisat”. En tot cas sembla una acció unilateral, a banda dels preparatius del cop, i no recomanada per Mola, artífex i estrateg del mateix. Sembla més la memòria de greuges d’un enllaç sindical que no pas l’informe d’un general que posa en alerta els seus superiors sobre un moviment sediciós. Una ambigüitat calculada orienta cada paràgraf, potser exceptuant la frase on es posa de manifest la divisió militar a través de les organitzacions secretes. Però tampoc era descobrir res de nou que aquell mes de juny Espanya es trobava al caire de l’abisme:

«Respetado ministro:

Es tan grave el estado de inquietud que en el ánimo de la oficialidad parecen producir las últimas medidas militares, que contraería una grave responsabilidad y faltaría a la lealtad debida si no le hiciese presente mis impresiones sobre el momento castrense y los peligros que para la disciplina del Ejército tienen la falta de interior satisfacción y el estado de inquietud moral y material que se percibe, sin palmaria exteriorización, en los cuerpos de oficiales y suboficiales. Las recientes disposiciones que reintegran al Ejército a los jefes y oficiales sentenciados en Cataluña, y la más moderna de destinos antes de antigüedad y hoy dejados al arbitrio ministerial, que desde el movimiento militar de junio del 17 no se habían alterado, así como los recientes relevos, han despertado la inquietud de la gran mayoría del Ejército.

Las noticias de los incidentes de Alcalá de Henares con sus antecedentes de provocaciones y agresiones por parte de elementos extremistas, concatenados con el cambio de guarniciones, que produce, sin duda, un sentimiento de disgusto, desgraciada y torpemente exteriorizado, en momentos de ofuscación, que interpretado en forma de delito colectivo tuvo gravísimas consecuencias para los jefes y oficiales que en tales hechos participaron, ocasionando dolor y sentimiento en la colectividad militar. Todo esto, excelentísimo señor, pone aparentemente de manifiesto la información deficiente que, acaso, en este aspecto debe llegar a V.E., o el desconocimiento que los elementos colaborado-

³³ És sabut que Franco, minuciós i poc donat a la improvisació, va assegurar-se prou la sortida personal si fracassava l’aixecament militar: el financer Joan March va garantir de la seva butxaca un hipotètic exili a Londres, a ell i a la seva família.

res militares pueden tener de los problemas íntimos y morales de la colectividad militar.

No desearía que esta carta pudiese menoscabar el buen nombre que posean quienes en el orden militar le informen o aconsejen, que pueden pecar por ignorancia; pero sí me permito asegurar, con la responsabilidad de mi empleo y la seriedad de mi historia, que las disposiciones publicadas permiten apreciar que los informes que las motivaron se apartan de la realidad y son algunas veces contrarias a los intereses patrios, presentando al Ejército bajo vuestra vista con unas características y vicios alejados de la realidad. Han sido recientemente apartados de sus mandos y destinos jefes, en su mayoría, de historial brillante y elevado concepto en el Ejército, otorgándose sus puestos, así como aquellos de más distinción y confianza, a quienes, en general, están calificados por el noventa por ciento de sus compañeros como más pobres en virtudes.

No sienten ni son más leales a las instituciones los que se acercan a adularlas y a cobrar la cuenta de serviles colaboraciones, pues los mismos se destacaron en los años pasados con Dictadura y Monarquía. Faltan a la verdad quienes le presentan al Ejército como desafecto a la República; le engañan quienes simulan complots a la medida de sus turbias pasiones; prestan un desdichado servicio a la patria quienes disfracen la inquietud, dignidad y patriotismo de la oficialidad, haciéndoles aparecer como símbolos de conspiración y desafecto.

De la falta de ecuanimidad y justicia de los poderes públicos en la administración del Ejército en el año 1917, surgieron las Juntas Militares de Defensa. Hoy pudiera decirse virtualmente, en un plano anímico, que las Juntas Militares están hechas. Los escritos que clandestinamente aparecen con las iniciales de U.M.E. y U.M.R.A. son síntomas fehacientes de su existencia y heraldo de futuras luchas civiles si no se atiende a evitarlo, cosa que considero fácil con medidas de consideración, ecuanimidad y justicia. Aquel movimiento de indisciplina colectivo de 1917, motivado, en gran parte, por el favoritismo y arbitrariedad en la cuestión de destinos, fue producido en condiciones semejantes, aunque en peor grado, que las que hoy se sienten en los cuerpos del Ejército.

No le oculto a V.E. el peligro que encierra este estado de conciencia colectivo en los momentos presentes, en que se unen las inquietudes profesionales con aquellas otras de todo buen español ante los graves problemas de la patria.

Apartado muchas millas de la península, no dejan de llegar hasta aquí noticias, por distintos conductos, que acusan que este estado que aquí se aprecia, existe igualmente, tal vez en mayor grado, en las guarniciones peninsulares e incluso entre todas las fuerzas militares de orden público.

Conocedor de la disciplina, a cuyo estudio me he dedicado muchos años, puedo asegurarle que es tal el espíritu de justicia que impera en los cuadros militares, que cualquiera medida de violencia no justificada produce efectos contraproducentes en la masa general de las colectividades al sentirse a merced de actuaciones anónimas y de calumniosas delaciones. Considero un deber hacerle llegar a su conocimiento lo que creo una gravedad grande para la disciplina militar, que V.E. puede fácilmente comprobar si personalmente se informa de aquellos generales y jefes de cuerpo que, exentos de pasiones políticas, viven en contacto y se preocupen de los problemas íntimos y del sentir de sus subordinados.

Muy atentamente le saluda su affmo. y subordinado, Francisco Franco.»

Si més no, la carta era una confirmació de l'alerta que hi havia a les casernes, de la divisió evident dins l'exèrcit i de l'oposició al nomenament "polític" dels comandaments, cosa, per altra banda, que sempre s'ha produït en tots els exèrcits del món (volien fer passar capacitat i veterania per sobre de la confiança necessària en llocs tan compromesos com l'administració de la força armada estatal).

Els plans de marxar sobre Madrid des de l'eix Valladolid-Burgos-Saragossa es trobaven amb la dificultat de salvar les reticències dels capitans generals de la VII Divisió, Nicolás Molero Lobo, i de la VI, Domènec Batet i Mestres. La trama de Mola transcorria per sota d'ells, amb generals implicats com Andrés Saliquet Zumeta i Miguel Ponte y Manso de Zúñiga a Valladolid, i Fidel Dávila Arredondo i Gonzalo González de Lara, a Burgos. Aquests serien, a l'hora de la

veritat, els que revoltarien les guarnicions i iniciarien les operacions per caure sobre Madrid a través de les serralades del nord de la capital.

La instrucció número 16 tracta de la conjunció que han de fer les tropes de Valladolid amb els milicians de Falange i les JONS, únic indret on s'esperava que fossin de consideració arribat el moment:

“Caso de que en cualquiera de las provincias que integran la zona de la VII División hubiese un levantamiento armado, de carácter civil, perteneciente a elementos de milicias patrióticas, las fuerzas del Ejército no obedecerán la orden de marchar contra ellos, sino que aprovecharán esta circunstancia para buscar su contacto y ponerse de su parte, pues hay que apoyar con toda decisión a los buenos españoles que se sublevan contra un estado de cosas que nos va a sumir en la ruina, la desolación y el descrédito.”

Les forces més importants amb què comptaven els conspiradors es trobaven al nord de Madrid, concretament a Navarra (requetès), a Valladolid, a Burgos i a Saragossa (falangistes, jonistes i tropes). La millor força de xoc, però, hauria de ser la repatriada des d'Àfrica (regulars i legionaris). Respecte a Burgos, l'organització va estar a punt d'ensorrar-se amb l'arribada del general Batet, cap militar de provada lleialtat a les institucions republicanes. Aquest és el relat que en fa l'historiador B. Félix Maíz:

“No había directivas para la VI División (Burgos). Las relaciones entre ambas guarniciones [Burgos i Pamplona], primero entre oficiales y más tarde desde la Dirección y jefes comprometidos, se realizaron a través de enlaces personales. El regimiento de Infantería “San Marcial” fue la base. Hasta el 23 de junio, fecha en que cesó en su cargo el jefe de la División, general La Cerda, la trama discurrió sin mayores obstáculos en aquel conjunto formado por el comandante Porto y los capitanes Murga, Agut, Castro y Moral, los falangistas Martínez Mata y Cobos, el dirigente tradicionalista Echevarrieta y los tenientes del cuerpo de Asalto Escario y Plaza.

[...] En pleno auge de la conspiración en Burgos, la llegada del general Domingo Batet, para posesionarse del mando de la división, cam-

*bió el panorama. Batet, con instrucciones concretas para desarticular la posible rebelión de oficiales tanto en Burgos como en Pamplona y Logroño, formó un triunvirato con el gobernador civil señor Fagoaga y el jefe de la Guardia Civil, logrando crear en Burgos y su provincia un estado permanente de inquietud.*³⁴

En el mes de juny, els caps operatius de la conjura eren els generals Mola a Navarra, Cabanellas a Saragossa, Saliquet a Valladolid, Goded, a Mallorca, que es faria càrrec de la Divisió de València, Queipo de Llano, que lideraria el cop a Sevilla, Legorburu i González Carrasco a Barcelona, el coronel Martín Alonso a Galícia i el tinent coronel Yagüe que prepararia l'arribada de Franco a Ceuta. El general Fanjul hauria de procurar fer-se fort a la guarnició de Madrid mentre arribaven les columnes del nord.

L'*Informe reservado* de Mola del dia 1 de juliol de 1936 demostra que l'operació no es veia encara madura, per la falta de col·laboració decidida d'elements civils (caps del carlisme a nivell estatal) i per la permeabilitat amb què algunes instruccions reservades han passat a mans del govern. Tot sembla que es pot ensorrar en qualsevol moment a la vista de les alarmes que salten entre els compromesos en el complot:

“La Dirección del movimiento patriótico estima necesario dirigirse a los compañeros comprometidos en él, para ponerles al corriente con toda lealtad de hechos demostrativos de que el entusiasmo por la causa no ha llegado todavía al grado de exaltación necesario para obtener una victoria decisiva, y de que la propaganda no ha alcanzado un resultado completamente halagüeño.

1º Está por ultimar el acuerdo con los directivos de una muy importante fuerza nacional, indispensable para la acción en ciertas provincias, pues la colaboración es ofrecida a cambio de concesiones inadmisibles que nos harían prisioneros de cierto sector político en el momento de la victoria. El llamado Pacto de San Sebastián está aún demasiado reciente para que los españoles hayan olvidado las dolo-

³⁴ B. Félix Maíz: *Mola, aquel hombre. Diario de la Conspiración 1936*, pàg. 198.

rosas consecuencias que ha traído a España. Nosotros no podemos en forma alguna hipotecar el porvenir del nuevo Estado.

2º Oficiosidades de ciertos elementos, sin otra representación que la suya personal, han hecho que haya tenido que dictar el Director de cierta fuerza combativa una orden terminante para que sus afiliados sólo se entiendan con quienes deben entenderse. Hoy, como no podía menos de suceder, la inteligencia es absoluta.

3º Se ha intentado provocar una situación de violencia entre dos sectores políticos opuestos, para apoyados en ella proceder. Pero es el caso que hasta este momento –no obstante la asistencia prestada por algunos elementos políticos- no ha podido producirse, porque aún hay insensatos que creen posible la convivencia con los representantes de las masas del Frente Popular.

4º Se ha podido apreciar, con notoria contrariedad, que en cierta capital de provincia en que todos se hallaban unidos y de acuerdo para salvar a la Patria, ha bastado la presencia de una sola persona opuesta a nuestros ideales para que el panorama haya cambiado radicalmente. Esto es prueba de que el ideal no estaba arraigado y de que el entusiasmo era más ficticio que real. El caso no es único.

5º Se tiene conocimiento también de que determinadas instrucciones han sido conocidas tan pronto circuladas por quienes debían ignorarlas, lo que es prueba evidente de que falta discreción o existen traidores. Podríamos ir citando más hechos análogos.

Hace falta por tanto que los exaltados se revistan de paciencia y de que todos se dediquen con el mayor entusiasmo a captar voluntades y a descubrir a los indiscretos o traidores, para que tanto unos como otros reciban su merecido.

También se ha de tener presente que todo está en marcha y que no ha de cundir el desaliento aunque sean inutilizadas las personas que llevan la Dirección, por importante que sea el papel que tengan o se les atribuya.

Los que queden, deben proseguir la obra iniciada.

Viva España. Madrid, 1 de julio de 1936.

EL DIRECTOR”

Les relacions entre Mola i els carlins estaven en el moment més baix des que van ser propiciades a través del diputat i director del Diario de Navarra Raimundo García. Aquest *Informe reservado* n'és bona mostra. Es tractava del fet que la direcció requetè volia imposar als militars que l'estat sorgit de la revolta fos una monarquia, i la bandera, la borbònica vermella i groga, i no la tricolor republicana, perquè Mola concebia el futur estat com una dictadura militar republicana (instrucció del 5 de juny), i els carlins exigien que el nou règim adoptés la doctrina tradicionalista i catòlica, amb la suspensió de tots els partits, de la llibertat religiosa i que s'establís una dictadura amb Sanjurjo com a president. A més, s'acordava la conservació del règim foral a Navarra i Àlaba (no a Guipúscoa i Biscaia, on no triomfaria la revolta) que, entre altres coses, mantenia en mans de les Diputacions forals la potestat d'aplicar el dret tributari, fiscal i civil. Era un important contratemps que trencava l'equilibri dins la cúpula militar entre generals de diferents tendències, però els carlins sabien que la seva contribució era decisiva per formar a Navarra el nucli des d'on atacar Madrid i Euskadi, a més, Mola confiava més en la combativitat dels requetès, convençuts de la lluita que iniciaven, que no pas els soldats de lleva que formaven les companyies militars³⁵. L'informe que acabem de veure era la resposta de Mola, que semblava deixar en suspens l'execució del projecte. Sembla ser que el propi Sanjurjo, navarrès d'origen carlí, provà de fer de mitjancer en aquests moments, sense que fos possible, de moment, acostar les postures. Mola era conscient que en qualsevol moment el govern el podia rellevar, adverteix a la missiva que existien filtracions, potser traïdors, cosa que podia significar un seriós contratemps per als conspiradors. S'ha dit que, a causa de la seva implicació cabdal, de l'honor en joc i de la seva més que possible detenció per part d'agents del govern, havia valorat la possibilitat del suïcidi.

³⁵ Una nota al líder carlí deia: *"Recurrimos a ustedes porque contamos únicamente con hombres uniformados que no pueden llamarse soldados. De haberlos tenido, nos habríamos desenvuelto solos."*

El 9 de juliol, les relacions entre el general Mola i el cap estatal dels carlins, Manuel Fal Conde, estaven definitivament trencades. Les exigències que plantejava José Antonio Primo de Rivera des de la presó d'Alacant, en canvi, sí s'havien pogut rebaixar, inicialment. Malgrat tot, l'aixecament previst pel dia 12 quedava avortat i semblava que els obstacles eren insuperables quan la intervenció d'un dels caps carlins navarresos va reconduir la situació. Ignorant l'autoritat de Fal Conde dins el Partit Tradicionalista, aquell mateix dia es reprengueren els acords a través de Tomás Domínguez Arévalo, comte de Rodezno. Llavors (matí del 13) va arribar la notícia de l'assassinat de Calvo Sotelo, cosa que reforçà el pacte entre militars i carlins, i que serví d'estímul per a aquells que com el propi general Franco, encara especulaven amb una sortida política a la situació, tenint la trama colpista com a principal instrument de negociació.

Mentre tot això passava, el Director emetia instruccions³⁶ el dia 20 de juny per tal de coordinar l'acció de les guarnicions del Cantàbric i

³⁶ La Vanguardia del 23 de juliol de 1936 va publicar, a la pàgina 3, el següent article on es recullen algunes instruccions d'estratègia i mobilització de tropes, arribat el moment. Sota el títol *Las instrucciones a los sublevados* deia: «Con un sello que dice: "Cuarta División—Estado Mayor", fueron ocupados en los registros efectuados por la Policía en los domicilios de jefes y oficiales sublevados, unas "instrucciones urgentes y previas para ser observadas escrupulosamente". En dichas instrucciones se recomienda a los comandantes de unidades que "sobre el plano y luego sobre el terreno, a fin de lindear el itinerario más conveniente, teniendo en cuenta para ello las calles más despejadas, aun cuando sea dando algún rodeo, si éste no es grande, pero evitando pasar por delante de aquellos lugares que, por estar ocupados o pertenecer a autoridades, fuerzas, agrupaciones o entidades enemigas, o sospechosas de serlo, puedan delatar o hacer sospechar del movimiento antes de realizarlo. Los movimientos previos, como si se tratase de una verdadera operación de guerra, deben ocultarse.

Los preparativos deben hacerse rápidamente y con el mayor sigilo, a fin de llamar la atención lo menos posible, especialmente en el caso de que haya jefes no simpatizantes del movimiento que vivan en el cuartel. (Deberá tenerse previsto el caso para la actuación consiguiente y mejor aún prevenirlo y «evitarlo» por la desmoralización que puede traer a la tropa).

Antes de salir del cuartel, tener preparadas las municiones, armamento, unas botellas de coñac, granadas de mano y, si es posible, un desayuno en frío, según la hora de la salida. Se dará a beber coñac a la tropa (muy importante) y se la arengará en

de la costa atlàntica, especialment de la base de l'Armada a Ferrol, on queda expressament especificada l'estratègia terrorista per reprimir tota oposició a la rebel·lió a la ciutat gallega, i el suport que cal adreçar a l'esclafament, amb l'artilleria dels vaixells, de les concentracions obreres a Astúries i a Bilbao:

"El levantamiento de las fuerzas de la Armada deberá ser simultáneo con las fuerzas del Ejército de las divisiones VI y VIII, debiendo atender con las unidades de que pueda disponer a los siguientes cometidos:

- a) Asegurar el orden público en El Ferrol reduciendo a la impotencia al personal que se declare en contra del movimiento.*
- b) Vigilar la costa en la forma que le sea posible hacerlo, desde la desembocadura del Miño a la del Bidasoa y muy especialmente el sector comprendido entre Avilés y Pasajes de San Juan, impidiendo todo desembarco de fuerzas enemigas y muy especialmente el contrabando de armas que no vaya consignado al Ejército de los patriotas.*
- c) Dos unidades pequeñas habrán de cooperar con las fuerzas del Ejército al mantenimiento del orden público en Bilbao. La acción de la artillería sobre la zona minera puede ser en extremo eficaz.*
- d) Otras dos unidades podrán a su vez ser convenientes en Gijón y Santander, especialmente en el primer punto.*

Tan pronto se inicie el movimiento, el mando de las fuerzas navales de El Ferrol destacará dos oficiales de enlace al Cuartel de Operaciones del Ejército. Estos oficiales, de no recibir orden expresa en contrario, irán a Burgos, en donde les dirán el punto donde se encuentra el Cuartel General, o línea por la que se desplaza éste."

Adreçades al tinent coronel Yagüe, Mola (que firma amb el nom en clau d'Eduardo) redacta unes instruccions especials el dia 24 de juny

tonos patrióticos, pero haciendo presente también que los generales directores del movimiento prometen el ascenso a los que se distingan, o un destino civil, según sus deseos, lo mismo que a los cabos y a los soldados el trabajo necesario y seguro, o un destino según sus aptitudes, y al cuerpo de suboficiales, si ya no se hubiera hecho antes, la seguridad de que sus aspiraciones serán satisfechas al ser el ejército el que tenga las riendas del Poder.»

sobre la forma de mobilitzar les unitats militars de Ceuta i Melilla. L'artífex de l'operació serà Yagüe, però havia de ser el general Franco qui liderés el conjunt de l'exèrcit marroquí des del moment en què s'incorporés al comandament procedent de Tenerife. Com es pot veure, aquest pla seria modificat substancialment pel que fa al desembarcament de les tropes a la península:

“Ha de procurarse por todos los medios organizar dos columnas mixtas, sobre la base de la Legión, una en la Circunscripción Oriental y otra en la Occidental, que desembarcarán respectivamente en Málaga y Algeciras, aunque conviene, hasta el momento preciso, hacer creer que los puntos de desembarco son Valencia y Cádiz. Esto es muy interesante para el feliz éxito de la operación.

Jefe de todas las fuerzas de Marruecos lo será, hasta la incorporación de un prestigioso general, la persona a quien van dirigidas estas instrucciones. Como la dirección del movimiento tiene absoluta confianza en dicho jefe, deja en absoluto a su libre albedrío los detalles de la ejecución. Oportunamente se enviará aviso para estar preparados. Después el día y la hora.

El “preparados”, dirá: “Mil felicidades en nombre de toda esta familia”

Firmado: EDUARDO.”

Els intents del general Batet per aturar la maquinària colpista, que tenia l'epicentre en la seva regió militar, a poc més d'un mes del dia clau, van anar adreçats a obtenir el compromís de lleialtat i obediència del màxim cervell de la trama, el general Mola, governador militar de Pamplona. Una carta del 29 de juny adreçada per ell al general català, reprovava l'actitud de les esquerres catalanes, que amenaçaven el govern amb trencar els pactes parlamentaris si Batet continuava en el càrrec de cap de la VI Divisió. No li perdonaven l'actuació contra la proclama federal de Companys el 6 d'octubre: *“yo no olvido que cuando estuve perseguido fue Vd. uno de los pocos generales en activo que entonces estuvo a mi lado y me defendió, me apresuro a hacerle presente mi absoluta y leal adhesión”* (Mola havia estat Cap de Seguretat amb la Dictadura i, després, empresonat i separat de l'exèrcit per les seves implicacions en el cop de Sanjurjo el 1932). Es produïren dues entrevistes personals entre ambdós generals, la

primera el dia 4 de juliol i la segona el 16, al monestir d'Iratxe, a pocs quilòmetres de Pamplona: el cap mostrava deferència vers el subordinat essent ell qui es desplaçava, tanmateix sembla ser que la trobada estigué molt carregada de tensió³⁷. Batet va aconsellar-li que demanés el canvi de destí a Cartagena perquè se sospitava que el volien assassinar, Mola li digué que no estava “compromès en cap aventura”. Posteriorment Mola, preocupat per la seva honorabilitat, afirmà que no considerava que “llançar-se a defensar la Pàtria es pogués considerar cap aventura”. Aquell mateix dia dóna l'ordre de “preparats” que s'esperava a les casernes dels sollevats des de la *Instrucción Reservada nº 3*:

“Tener redactado y a ser posible cifrado de antemano el telegrama ordenando a las guarniciones de la división la declaración del estado de guerra y movilización. Estos telegramas deben confirmarse por escrito y ser enviados mediante agentes civiles o militares de toda confianza.”

Tot i això, el dia 12 de juliol Franco, des de Canàries, envia a Mola el missatge en doble sentit: *“Geografía poco extensa”*, que significava que no viatjaria fins a Tetuan per encapçalar el moviment al front de l'Exèrcit del Marroc. Franco, amb mil cauteles i dubtes, esperava més seguretats d'un pla que si no s'accelerava, suposaria el fracàs de tota l'operació i el més que possible afusellament dels seus principals caps. Mola s'enfurismà per la falta de coratge del seu company d'armes. Però durant el dia següent arribà la notícia de l'assassinat de Calvo Sotelo, fet que acabaria d'aglutinar i esperonar els implicats en el cop, que es veieren reforçats amb la CEDA de Gil Robles i molts militars abans dubitatius. Llavors, Franco envià un telegrama de rec-

³⁷ Arran d'aquestes entrevistes, per Madrid va córrer el rumor que el general Mola havia estat detingut per conspirar contra el govern. Irat, Casares Quiroga va respondre als diputats bascos, que se n'havien fet ressò: *“Mola es un general leal a la República, y recoger los infundios de tan grave naturaleza es realizar labor demodelladora para el prestigio del régimen.”* (citat a de Andrés de Irujo Olló, que signa la primera edició amb el pseudònim “A. de Lizarra”: *Los vascos y la República española: contribución a la historia de la guerra civil, 1936-1939*, Editorial Ekin, Buenos Aires, 1944).

tificació (arribat a Pamplona el dia 14) i el projecte entrà en fase de realització.

4.4.- Els primers documents públics de la sublevació

La indiscreció d'un dels implicats va avançar l'inici de la insurrecció al Protectorat del Marroc, concretament a Melilla el dia 17 de juliol. Després d'alguns enfrontaments entre tropes lleials i rebels, els insubordinats arresten el general Manuel Romerales i alguns altres oficials, que serien afusellats (Romerales després d'un procés sumari celebrat el mes d'agost de 1936) juntament amb els civils que es resistiren a l'acció il·legal. Els coronels Sáenz de Buruaga (a Tetuan) i Juan Yagüe (a Ceuta) van haver d'avançar, també, les seves maniobres. El general Franco va ser informat de l'inici prematur de les operacions, per tal que acudís a dirigir-les des de Canàries, on presidia l'enterrament del general Amado Balmes, governador militar de Gran Canària, mort accidentalment en un exercici de tir, en circumstàncies sospitoses. El dia 18, deixant la comandància de Canàries al càrrec del general Orgaz, un dels "desplaçats" pel govern de Madrid, Franco embarcà en el biplà *Dragon Rapide* cap a Tetuan, fent escala i nit a Casablanca, prudentment, mentre es dirimia la situació en el Protectorat. Mentrestant, el general Gómez Morató, cap de l'Exèrcit d'Àfrica, es trobava al casino de Larache aliè al que s'esdevenia al seu voltant. Avisat telefònicament pel propi president Casares Quiroga, volà cap a Melilla, on fou detingut en el moment de posar-hi el peu. Romangué empresonat durant tota la guerra i uns anys més.

A Melilla, la tarda del dia 17, s'havia publicat el Ban de declaració de l'estat de guerra que Franco havia enviat des de Tenerife. És la primera mostra documental de la rebel·lió, de l'acció il·legítima que condicionarà la història d'Espanya en les dècades següents, i en ell s'autoproclama cap de l'exèrcit d'Àfrica, seguint els plans insurreccionals de Mola. El primer paràgraf el dedica a expressar el temor per la desaparició d'Espanya, referència indirecta a la qüestió de les au-

tonomies; en el segon no critica les institucions republicanes, sinó els seus gestors, i reivindica l'autoritat i la justícia d'inspiració primoriverista amb el seu característic estil burocràtic :

«Don Francisco Franco Bahamonde, General de División, Jefe Superior de las Fuerzas Militares de Marruecos y Alto Comisario.

Hago saber:

Una vez más el Ejército, unido a las demás fuerzas de la Nación, se ha visto obligado a recoger el anhelo de la gran mayoría de los españoles que veían con amargura infinita desaparecer lo que a todos puede unirnos en un ideal común: España.

Se trata de restablecer el imperio del orden dentro de la República, no solamente en sus apariencias o signos exteriores, sino también en su misma esencia; para ello precisa obrar con justicia, que no repara en clases ni categorías sociales, a la que ni se halaga ni se persigue, cesando de estar dividido el país en dos grupos: el de los que disfrutaban del poder y el de los que eran atropellados en sus derechos, aun tratándose de leyes hechas por los mismos que las vulneraron; la conducta de cada uno guiará la conducta que con relación a él seguirá la autoridad, otro elemento desaparecido de nuestra Nación y que es indispensable en toda colectividad humana, tanto si es en régimen democrático como si es en régimen soviético, en donde llegará a su máximo rigor. El restablecimiento de este principio de autoridad, olvidado en los últimos años, exige inexcusablemente que los castigos sean ejemplares por la seriedad con que se impondrán y la rapidez con que se llevarán a cabo, sin titubeos ni vacilaciones.

Por lo que afecta al elemento obrero, queda garantizada la libertad de trabajo, no admitiéndose coacciones ni de una parte ni de otra. Las aspiraciones de patronos y obreros serán estudiadas con la mayor justicia posible, en un plan de cooperación, confiando en la sensatez de los últimos y en la caridad de los primeros, hermanándose con la razón, la justicia y el patriotismo, sabrán conducir las luchas sociales en un terreno de comprensión con beneficio para todos y para el país. El que voluntariamente se niegue a cooperar o dificulte la consecución de estos fines será el que primero y principalmente sufrirá las consecuencias.

*Para llevar a cabo la labor anunciada rápidamente,
Ordeno y Mando:*

Art. 1.— Queda declarado el ESTADO DE GUERRA en todo el territorio de Marruecos, y como primera consecuencia, militarizadas todas las Fuerzas Armadas, sea cualquiera la Autoridad de quien dependían anteriormente, con los deberes y atribuciones que competan a las del Ejército y sujetas igualmente al Código de Justicia Militar.

Art. 2.— No precisará intimación ni aviso para repeler por la fuerza agresiones a las fuerzas indicadas anteriormente, ni a los locales y edificios que sean custodiados por aquéllas, así como los atentados y sabotajes a vías y medios de comunicación y transporte de toda clase y a los servicios de agua, gas y electricidad y artículos de primera necesidad. Se tendrá en cuenta la misma norma para impedir los intentos de fuga de los detenidos.

Art. 3.— Quedan sometidos a la jurisdicción de guerra y tramitados por procedimiento sumarísimo:

a) Los hechos comprendidos en el artículo anterior.

b) Los delitos de rebelión, sedición y los conexos de ambos, los de atentados y resistencia a los agentes de la autoridad, los de desacato, injuria, calumnia, amenaza y menosprecio a los anteriores o a personal militar o militarizados que lleven distintivo de tal, cualquiera que sea el medio empleado, así como los mismos delitos cometidos contra el personal civil que desempeña funciones de servicio público.

c) Los de tenencia ilícita de armas o cualquier otro objeto de agresión utilizado o utilizable por las fuerzas armadas con fines de lucha o destrucción. A los efectos de este apartado quedan caducadas todas las licencias de armas concedidas con anterioridad a esta fecha. Las nuevas serán tramitadas y despachadas en la forma que oportunamente se señalará.

Art. 4.— Se considerarán también como autores de los delitos anteriores los incitadores, agentes de enlaces, repartidores de hojas y proclamas clandestinas o subversivas, los dirigentes de las entidades que patrocinen, fomenten o aconsejen tales delitos, así como todos los que directa o indirectamente contribuyan a su comisión y preparación, así como los que directa o indirectamente tomen parte en atracos y robos a mano armada o empleen para cometerlos cualquier otra coacción o violencia.

Art. 5.— Quedan totalmente prohibidos los Lockouts y huelgas. Se considerará como sedición el abandono del trabajo y serán principalmente responsables los dirigentes de las asociaciones o sindicatos

a que pertenezcan los huelguistas aun cuando simplemente adopten la actitud de "brazos caídos".

Art. 6.— Queda prohibido el uso de banderas, insignias, uniformes, distintivos y análogos que sean contrarios a este bando y al espíritu que lo inspira, así como el canto de himnos de análoga significación.

Art. 7.— Se prohíben igualmente las reuniones de cualquier clase que sean, aun cuando tengan lugar en sitios públicos como restaurantes o cafés, así como las manifestaciones públicas.

Art. 8.— Serán depuestas las autoridades principales o subordinadas que no ofrezcan confianza o no respeten el auxilio debido y sustituidas por las que se designen.

Art. 9.— Quedan en suspenso todas las leyes o disposiciones que no tengan fuerza de tales en todo el territorio nacional, excepto aquellas que por su antigüedad sean ya tradicionales. Las consultas resolverán los pasos dudosos.

Art. 10.— Los reclutas en Caja y los soldados de primera y segunda situación de servicio activo y los de reserva que sean acusados de delitos comprendidos en este rango o en el Código de Justicia Militar, quedan sometidos a la jurisdicción de Guerra.

Art. 11.— Los jefes más caracterizados o más antiguos de la Guardia Civil, Carabineros, Seguridad y Asalto, con mando y a falta de ellos los Cuerpos Forales, Mozos de Escuadra, etc., etc. (donde existan) se harán cargo del mando civil en los territorios de su demarcación, siempre que en ellos no haya fuerzas del Ejército a quien compete en primer lugar.

Art. 12.— Queda sometidas a la censura militar todas las publicaciones impresas de cualquier clase que sean. Para la difusión de noticias se utilizará la radiodifusión y los periódicos, los cuales tienen la obligación de reservar en el lugar en el que se les indique espacio suficiente para la inserción de las noticias oficiales únicas que sobre orden público y política podrán insertarse. También quedan sometidas a la censura todas las comunicaciones eléctricas, urbanas e interurbanas.

Art. 13.— Queda prohibido, por el momento, el funcionamiento de todas las estaciones radio-emisoras particulares de onda corta o extracorta, incurriendo los infractores en los delitos indicados en los artículos 3 y 4.

Art. 14.— Ante el bien supremo de la Patria quedan en suspenso todas las garantías individuales establecidas en la Constitución, aun cuando no se hayan consignado especialmente en este Bando.

Art. 15.— A los efectos legales, este Bando surtirá efecto inmediatamente después de su publicación.

Por último:

Espero la colaboración activa de todas las personas patrióticas, amantes del orden y de la paz que suspiraban por este Movimiento, sin necesidad de que sean requeridas especialmente para ello, ya que siendo sin duda estas personas la mayoría por comodidad, falta de valor cívico o por carencia de un aglutinante que aunara los esfuerzos de todos, hemos sido dominados hasta ahora por unas minorías audaces sujetas a órdenes de internacionales de índole varia, pero todas igualmente antiespañolas. Por esto termino con un solo clamor que deseo sea sentido por todos los corazones y repetido por todas las voluntades. ¡VIVA ESPAÑA!»

En aquest ban queden establertes algunes premisses del que serà l'Estat alternatiu creat pels sollevats: la consideració de la seva acció com un "moviment nacional", és a dir, per sobre de qualsevol partit, i la preeminència de les forces armades per sobre de qualsevol altre grup social. Tota autoritat haurà de ser sotmesa a la superior autoritat militar, l'única font legal seran els decrets emesos per aquesta autoritat, "*excepto aquellas que por su antigüedad sean ya tradicionales*", clara deferència al carlisme navarrès i alabès, i al dret consuetudinari substitutori de les lleis que es poguessin promulgar posteriorment. I la principal font de dret, en tant que durin les hostilitats, serà el Codi de Justícia Militar de 1933 (reformat respecte el de 1890)³⁸, el mateix que servirà al bàndol republicà, amb les modificacions incloses durant els anys anteriors.

³⁸ El ban publicat a Santa Cruz de Tenerife el 18 de juliol incloïa tots els extrems d'aquest enviat al Protectorat marroquí, però especificava, entre altres coses, que l'acció es basava en el contingut de les lleis republicanes: "*HAGO SABER: Que de conformidad con lo prevenido en el artículo 36 y sus concordantes, 7, nº 1, 9, nº 3 y 171 del Código de Justicia Militar, declaro el ESTADO DE GUERRA en todo el Archipiélago y en su virtud ORDENO Y MANDO...*". L'article 7, apartat 1r. tipificava els delictes de traïció com a competència de la jurisdicció de Guerra (militar), els altres

Els principals articles que aplicaran els rebels als seus companys d'armes lleials al govern, als paisans que oposaven resistència al seu moviment facciós, i també als civils que simplement eren esquerrans, republicans o demòcrates reconeguts, eren el 219 (responsabilitat civil dels condemnats en un consell de guerra: embargament dels seus béns), el 222 (casos en què s'aplica la pena de mort), el 237 (delictes de rebel·lió militar), el 238 (càstigs al delicte de rebel·lió militar), el 240 (seducció i auxili per a cometre rebel·lió militar) i 241 (conspiració per al delicte de rebel·lió).

L'article 237 concretava els casos considerats de rebel·lió:

«Art. 237. Son reos del delito de rebelión militar los que se alcen en armas contra la constitución del Estado, contra el Presidente de la República, los Cuerpos Legisladores o el Gobierno legítimo, siempre que lo verifiquen concurriendo alguna de las circunstancias siguientes:

1ª) Que estén mandados por militares o que el movimiento se inicie, sostenga o auxilie por fuerzas del Ejército.

2ª) Que formen partida militarmente organizada y compuesta por diez o más individuos.

articles feien referència als aspectes penals que hauria de tenir en compte aquesta jurisdicció. No s'entra en la consideració que tot el cop era, de forma fefaent, una traïció flagrant a les autoritats legalment establertes, i que els primers que incorrien en aquest delicte eren els que portaven a terme la sublevació.

La meva consulta procedeix de José María Dávila y Huguete: *Código de Justicia Militar con notas aclaratorias y formularios*, segunda edición, Imprenta Aldecoa, Burgos, 1937. A l'advertència preliminar, l'autor avisa que el text procedeix del Codi de Justícia Militar que era vigent el 14 d'abril de 1931, és a dir, que elideix les reformes dutes a terme per les Corts republicanes. En tot cas, però, aquest salt no es va tenir en compte durant els primers dies de la rebel·lió, i fou el Codi republicà el que tingueren damunt la taula els tribunals dels Consells de guerra sumaríssims d'un bàndol i de l'altre. L'aixecament en armes contra el poder polític (govern, corts, cap de l'estat), saltant-se les lleis i les constitucions, és una conducta anormal, delictiva, condemnable en tots els règims polítics occidentals, que solament es pot entendre en el context històric del moment, on la sang estava forjant, un cop més, l'equilibri de les nacions de la vella Europa i els principis pels quals s'haurien de regir.

3ª) Que formen partida en menor número de diez, si en distinto territorio de la Nación existen otras partidas o fuerzas que se proponen el mismo fin.

4ª) Que hostilicen a las fuerzas del Ejército antes o después de haberse declarado el estado de guerra.»

No necessita cap explicació la demostració del fet que, en aplicació del Codi que els sollevats feien servir, ells eren els primers a incomplir-lo, cosa que convertia la seva “justícia” en un exercici de cinisme. Solament l’ús de la força, la violència extrema, tal com indicava el general Mola, i la passivitat de les democràcies veïnes, donava cos i força a un estat il·legal, il·legítim i immoral, que transportava el país, novament, als carnatges de la “reconquesta” i al genocidi per a la conquesta del Nou Món.

Convertida Espanya en el país del “món a l’inrevés”, els delinqüents castigaven els justos aplicant-los les penes de què solament ells eren mereixedors:

«Art. 238. Los reos de rebelión militar serán castigados:

1ª) Con la pena de muerte el Jefe de la rebelión y el de mayor empleo militar, o más antiguo, si hubiere varios del mismo, que se pongan a la cabeza de la fuerza rebelde de cada cuerpo y de la de cada compañía, escuadrón, batería, fracción o grupo de estas unidades.

2ª) Con la de reclusión perpetua a muerte los demás no comprendidos en el caso anterior, los que se adhieran a la rebelión en cualquier forma que lo ejecuten y los que, valiéndose del servicio oficial que desempeñen, propalen noticias o ejecuten actos que puedan contribuir a favorecerla.»

El ban també especifica el control de la premsa i de la radiodifusió com a mitjans d’emissió de les notícies i sobre els quals calia exercir un fort control. En el cas d’un enfrontament civil, on membres dels dos bàndols conviuen en un mateix territori, el domini de la informació és encara més vital que en el cas de conflictes entre diferents països. Els periodistes podien aparèixer fàcilment com a agents enemics en funció de l’actitud que tinguessin a l’hora de preparar les

informacions. La ràdio havia proliferat molt durant els anys anteriors, es calcula que a tot l'Estat s'escoltaven més de 300.000 aparells receptors, sovint en locals públics, en família i fins i tot a través d'altaveus en llocs oberts. El potencial de comunicació radiofònica era molt gran, i existia ja una xarxa d'emissores locals, comarcals i regionals que permetien un contacte immediat entre l'emissor i el receptor. Com veurem més endavant, fou el mitjà a través del qual el general Goded va ordenar la desmobilització dels revoltats a Barcelona la mateixa tarda del 19 de juliol.

El matí del dia 18 de juliol sortia publicat al diari *Hoy*, de Las Palmas de Gran Canaria el primer document públic del bàndol rebel adreçat a la població, a primeres hores del matí era llegit a Radio Las Palmas. Es tracta del manifest que el general Franco havia redactat a Tenerife els dies anteriors, tot i que datat a Tetuan el dia abans. Però el manifest no arribaria a la ciutat nordafricana fins que Franco estigué segur del triomf del cop a les principals bases de la guarnició.

«¡Españoles!

A cuantos sentís el santo amor a España, a los que en las filas del Ejército y la Armada habéis hecho profesión de fe en el servicio de la Patria, a los que jurasteis defenderla de sus enemigos hasta perder la vida, la nación os llama a su defensa.

La situación que pasa es cada día más crítica. La anarquía de sus campos y de sus pueblos; autoridades de nombramiento gubernativo presiden, cuando no fomentan, las revueltas. A tiros de pistola y ametralladoras se dirimen las diferencias entre los bandos de ciudadanos que alevosa y traidoramente se asesinan sin que los poderes públicos impongan la paz y la justicia.

Huelgas revolucionarias de todo tipo paralizan la vida de la nación arruinada destruyendo sus fuentes naturales de riqueza y creando una situación de hambre que lanzará a la desesperación a los hombres trabajadores.

Los monumentos y tesoros artísticos son objeto de los más enconados ataques de las hordas revolucionarias obedeciendo a las órdenes que reciben de las directivas extranjeras, que cuentan con la complacencia o negligencia de gobernadores y monteriles.

Los más graves delitos se cometen en las ciudades y en los campos mientras las fuerzas de orden público permanecen acuarteladas, corroídas por la desesperación que provoca una obediencia ciega a gobiernos que intentan deshonrarlas. El Ejército, la Marina y los institutos armados son blanco de los soeces y calumniosos ataques precisamente por aquellos que deben velar por sus prestigios.

Los estados de excepción y alarma sólo sirven para amordazar al pueblo, para que España ignore lo que sucede fuera de las puertas de sus villas y ciudades, así como para encarcelar a los pretendidos adversarios políticos.

La Constitución por todos suspendida y vulnerada sufre un eclipse total: ni igualdad ante la ley, ni libertad aherrojada por la tiranía, ni fraternidad cuando el odio y el crimen han sustituido al mutuo respeto; ni unidad de la Patria amenazada por el desgarramiento territorial más que por el regionalismo que los propios poderes fomentan; ni integridad y defensa de nuestras fronteras cuando en el corazón de España se escuchaban las emisoras extranjeras que predicaban la destrucción y el reparto de nuestro suelo.

La Magistratura española, que la Constitución garantiza, igualmente sufre persecuciones que la enervan o mediatizan y recibe los más duros ataques a su independencia.

Pactos electorales hechos a costa de la integridad de la propia Patria, unidos a los asaltos a los gobiernos civiles y cajas fuertes para falsear las actas, formaron la máscara de la legalidad que nos preside.

Nada contuvo la apetencia de poder, destitución ilegal del moderador, glorificación de la revolución de Asturias y de la separación catalana; una y otra que quebrantando la Constitución en nombre del pueblo, era el código fundamental de nuestras instituciones. Al espíritu revolucionario en conciencia de las masas engañadas y explotadas por los agentes soviéticos que ocultan la sangrienta realidad de aquel régimen que sacrificó para su existencia 25 millones de personas, según la malicia y negligencia de las autoridades de todo signo que amparadas en un poder claudicante carecen de autoridad y prestigio para imponer el orden y el imperio de la libertad y de la justicia.

¿Es que se puede consentir un día más el espectáculo vergonzoso que damos al mundo? ¿Es que podemos abandonar a España a los enemigos de la Patria, con un proceder cobarde y traidor, entregando las

industrias y la existencia? Eso no, que lo hagan los traidores, pero no lo haremos quienes juramos defenderla.

Justicia, igualdad ante la ley os ofrecemos. Paz y amor entre los españoles. Libertad y fraternidad exenta de libertinaje y tiranía. Trabajo para todos. Justicia social llevado a cabo sin antojos ni violencias. Y una equitativa y progresiva distribución de la riqueza sin destruir ni poner en peligro la economía española.

Pero frente a eso una guerra sin cuartel a los explotadores de la política, a los engañadores del obrero honrado, a los extranjeros y los extranjerizantes que directa o solapadamente intentan destruir a España.

En estos momentos es España entera la que se levanta pidiendo paz, fraternidad y justicia; en todas las regiones el Ejército y la Marina y fuerzas de orden público se lanzan a defender la Patria. La energía en el mantenimiento del orden estará en proporción a la magnitud de las resistencias que se ofrezcan.

Nuestro impulso no se termina por la defensa de los intereses bastardos ni por el deseo de retroceder en el camino de la historia, porque las instituciones, sean cuales fueren, deben garantizar un mínimo de convivencia entre los ciudadanos que no obstante las ilusiones puestas por tantos españoles se han visto defraudadas, pese a la transigencia y comprensión de todos los organismos nacionales, con una respuesta anárquica y la realidad es imponderable.

Como la pureza de nuestras intenciones nos impide el yugular aquellas conquistas que representan una base en el mejoramiento político y social, y el espíritu de odio y venganza no tiene albergue en nuestros pechos, del forzoso naufragio que sufran algunos ensayos legislativos sabremos salvar cuanto sea compatible con la paz interior de España y su anhelada grandeza, haciendo reales en nuestra Patria por primera vez y en este orden la trilogía: Fraternidad, Libertad e Igualdad.

Espanoles, ¡Viva España! ¡Viva el honrado pueblo español!»

A diferència d'altres bans, proclames i manifestos que veurem, Franco no afegeix al seus lemes cap "Viva la República". S'acull al concepte "España", sense deixar clara quina serà l'orientació del futur estat. Es tracta d'un alçament militar en tota regla, però sense conreació política, i cercant elements de cohesió social, fins i tot de l'ideari

revolucionari liberal consignat en el darrer paràgraf, canviant l'ordre tradicional de la trilogia jacobina. Franco, molt hàbil, intenta tocar totes les tecles fent una anàlisi *sui generis* del moment del país. Atribueix tota la violència als revolucionaris d'esquerra, tot i que ell comptarà amb els paramilitars i trinxeraires de la dreta (falangistes); nega la legitimitat al govern i al president, acusant-los de frau electoral i en el procediment successori per tal de sedar la moral i servir la decència d'aquells sectors de població "d'ordre" que volia atreure (raonament molt important en aquells moments); ataca les ingerències estrangeres i estrangeritzants, però no declinarà els ajuts de l'Alemanya nazi i la Itàlia feixista, entre altres. Es permet una apreciació demogràfica respecte el cost humà de la revolució soviètica que encara sortiria molt més cara (*"ocultan la sangrienta realidad de aquel régimen que sacrificó para su existencia 25 millones de personas"*) i, una cosa que frapa considerablement, remarca en tres ocasions la situació catalana com a argument cabdal per a la sublevació: *"ni unidad de la Patria amenazada por el desgarramiento territorial más que por el regionalismo que los propios poderes fomentan (...) en el corazón de España se escuchaban las emisoras extranjeras que predicán la destrucción y el reparto de nuestro suelo (...) Pactos electorales hechos a costa de la integridad de la propia Patria (...) glorificación de la revolución de Asturias y de la separación catalana."*

4.5.- Altres bans de proclamació de l'estat de guerra.

A les Balears, el comandant militar de Menorca, general José Bosch, participà de la repressió asturiana, s'avançà al seu superior, el general Goded, en la publicació del ban de sublevació, acció que a tots dos hauria de costar-los la vida en pocs dies:

«Don José Bosch Atienza, general de brigada, Comandante Militar de Mahón. HAGO SABER: que en esta fecha acuerda y declara el estado de guerra en esta isla y en su consecuencia ORDENO Y MANDO:
Artículo. 1.- Serán repelidos por la fuerza sin previa intimación todos los actos de violencia realizados contra cuarteles, polvorines, dependencias militares, conducciones de agua y energía eléctrica y los que

se cometan contra edificios públicos y particulares, bancos fábricas y establecimientos, estén o no custodiados por fuerzas del Ejército y Seguridad.

Artículo. 2.- Queda suprimido el derecho a la huelga debiendo reintegrarse al trabajo todos los obreros a la orden de empezar. Los directivos de las Sociedades Obreras serán directamente responsables del incumplimiento de este artículo siendo sometidos a juicio sumarísimo.

Artículo 3.- Queda terminantemente prohibida la formación de grupos que excedan de tres personas así como la celebración de reuniones, mítines, conferencias o manifestaciones públicas, ni aun las juntas generales ordinarias o extraordinarias de asociaciones y sindicatos sin mi autorización. Los infractores de la primera serán violentamente disueltos por la fuerza pública sin intimación de ninguna clase; los organizadores de los segundos serán sujetos asimismo a juicio sumarísimo.

Artículo 4.- Las autoridades o Corporaciones civiles continuarán funcionando en todos los asuntos que no se relacionen con el orden público limitándose en cuanto a éste, a las facultades que mi Autoridad les delegue.

Artículo 5.- Los funcionarios o Corporaciones que no presten el inmediato auxilio que por mi Autoridad o por mis subordinados sea reclamado o que se opongan en cualquier concepto al exacto cumplimiento de este bando, serán juzgados inmediatamente en juicio sumarísimo.

Artículo 6.- Se declaran incautados y a mi disposición los automóviles de carga, viajeros, motocicletas y vehículos de todas clases, quedando absolutamente prohibida la circulación rodada tanto en el interior de las poblaciones como fuera del caso de las misma y en las carreteras, caminos, pistas y veredas, debiendo los conductores proveerse de una licencia especial para cada caso y viaje que será solicitada de mi Autoridad o de la que en caso designe.

Mahón 18 de julio de 1936. El Comandante Militar José Bosch.»

El general Bosch, juntament amb altres militars rebels, va ser afusellat el 2 d'agost, sense formació de causa, a Es Freus, un dia abans de les matances del castell de La Mola, no evitades pel grup de militars que havien impedit l'aplicació del seu ban. Goded, des de Mallorca, va publicar un ban de només quatre punts que recollia els mateixos

principis i era més taxatiu: subordinació total a l'autoritat militar, amenaces de violència i mort davant qualsevol resistència, especialment als treballadors. Destaca la utilització en dues ocasions del concepte *Movimiento Salvador de España*, que més tard, amb la consolidació del bàndol "nacional", es transformarà en *Movimiento Nacional*:

«BANDO

Artículo 1.º Se declara el Estado de Guerra en todo el Archipiélago Balear.

Artículo 2.º En defensa de la Patria, asumo el mando absoluto en todo el Archipiélago, quedando destituidas las autoridades civiles.

Artículo 3.º Resuelto a mantener inflexiblemente mi autoridad y el orden, será pasado por las armas todo aquel que intente, en cualquier forma de obra o de palabra, hacer la más mínima resistencia al Movimiento Salvador de España.

Con igual ejemplaridad se castigará el más ligero intento de producir huelgas o sabotajes de cualquier clase y la tenencia de armas, que deben ser entregadas inmediatamente en los Cuarteles.

Artículo 4.º Todos los soldados que disfruten permiso deberán incorporarse inmediatamente. Asimismo se incorporarán inmediatamente a sus Cuerpos todos los soldados del Capítulo XVII de la Ley de Reclutamiento, denominada cuotas, pertenecientes a los reemplazos de 1931 a 1932, ambos inclusive, y cuantos soldados de estos reemplazos deseen hacerlo voluntariamente para contribuir a este Movimiento Salvador de España.

Palma de Mallorca, 19 de julio de 1936. El General Comandante Militar de Baleares Manuel Goded.»

El general Goded, un cop verificat l'èxit de la sublevació a Mallorca i Eivissa (no així a Menorca), viatjà en hidroavió cap a Barcelona, on el general Fernández Burriel no aconseguí forçar la col·laboració de Llano de la Encomienda, titular de la IV Divisió orgànica que ara hauria de dirigir Goded per encàrrec de Mola i dels altres conspiradors. A Barcelona les milícies obreres i dels partits s'havien apoderat dels carrers i fet recular les unitats militars rebels, gràcies a què les forces de l'ordre (mossos, carrabiners i guàrdia civil) s'havien mantingut

fidels a les autoritats republicanes i de la Generalitat, de forma que Goded i Fernández Burriel no van tenir més remei que donar per acabada l'aventura la tarda de la seva arribada, el mateix 19 de juliol. Goded va accedir a fer una crida radiofònica als revoltats per tal que deixessin les armes. Condemnat per rebel·lió militar en un Consell de guerra sumaríssim, ell i Fernández Burriel van ser afusellats el dia 12 d'agost, prèvia degradació.

Aquell dia cabdal, el 19, apareix en portada de El Diario de Navarra el ban de proclamació de l'estat de guerra del general Mola, com a comandant militar d'aquella província. En el preàmbul destaquen, amb majúscules, tres paraules: ordre, justícia i autoritat (aquesta per dos cops). Tota una declaració d'intencions que donava idea del caire conservador, exclusivament, que tindria el nou règim que es projectava, del qual no es donaven molts indicis, però que acabava amb el crit de "Viva España" i no pas amb el de "Viva la República" com altres que veurem més endavant. S'adaptava la proclama a les característiques de la població que l'havia de llegir. Tinguem en compte que no hi havia mitjans de comunicació públics d'abast estatal immediat com avui dia. L'article 8 deixava clar que es respectava el sistema foral en aquell antic regne, font de les tropes civils que es considerava imprescindibles per reforçar l'exèrcit en les zones basca, aragonesa i, si era possible, catalana.

«BANDO

Don EMILIO MOLA VIDAL, General de brigada y jefe de las fuerzas armadas de la provincia de Navarra, HAGO SABER:

Una vez más el Ejército unido a las demás fuerzas de la Nación se ve obligado a recoger el anhelo de la gran mayoría de los españoles. Se trata de restablecer el imperio del ORDEN, no solamente en sus apariencias externas, sino también en su misma esencia; para ello precisa obrar con JUSTICIA, que no repara en clases ni categorías sociales, a las que ni se halaga ni se persigue, cesando de estar dividido el país en dos bandos, el de los que disfrutan del Poder y el de los que son atropellados en sus derechos. La conducta de cada uno guiará la de la AUTORIDAD, otro elemento desaparecido de nuestra Nación, y que es indispensable en toda colectividad humana. El restablecimiento del principio de AUTORIDAD exige inexcusablemente que los castigos

sean ejemplares, por la seriedad con que se impondrán y la rapidez con que se llevarán a cabo, sin titubeos ni vacilaciones.

Por lo que afecta al elemento obrero, queda garantizada la libertad de trabajo, no admitiéndose coacciones ni de una parte ni de otra. Las aspiraciones de los patronos y obreros serán estudiadas y resueltas con la mayor justicia posible en un plan de cooperación, confiando en que la sensatez de los últimos y la caridad de los primeros, hermanándose con la razón, la justicia y el patriotismo sabrán conducir las luchas sociales a un terreno de comprensión con beneficio para todos y para el País. El que voluntariamente se niegue a cooperar o dificulte la consecución de estos fines será el que primero y principalmente sufrirá las consecuencias. Se respetarán todas las reivindicaciones obreras legalmente adquiridas.

Para llevar a cabo rápidamente la labor anunciada, ORDENO Y MANDO

Artículo 1.º - Queda declarado el ESTADO DE GUERRA en todo el territorio de la provincia de Navarra y como primera providencia militarizadas todas las fuerzas, sea cualquiera la AUTORIDAD de quien dependían anteriormente, con los deberes y atribuciones que competen a las del Ejército y sujetas igualmente al Código de Justicia Militar.

Art.º 2.º - No precisará intimación ni aviso para repeler por la fuerza agresiones a las fuerzas indicadas anteriormente, ni a los locales o edificios que sean custodiados por aquellas, así como los atentados y sabotajes a vías y medios de comunicación y transporte de toda clase, y a los servicios de agua, electricidad y artículos de primera necesidad.

Art.º 3.º - Quedan sometidos a la jurisdicción de guerra y tramitados por procedimiento SUMARISIMO:

Los hechos cometidos en el artículo anterior.

Los delitos de rebelión, sedición y los conexos de ambos: los de atentado y resistencia a los agentes de la AUTORIDAD; los de desacato, injuria y calumnia, amenaza y menosprecio a los anteriores o a personal militar o militarizado que lleve distintivo de tal, cualquiera que sea el medio empleado, así como los mismos delitos cometidos contra los que desempeñen funciones de servicio público.

Los de tenencia ilícita de armas o cualquier otro objeto de agresión utilizado o utilizable por las fuerzas armadas con fines de lucha o destrucción. A los efectos de este apartado, quedan caducadas todas las licencias de uso de armas concedidas con anterioridad a esta fecha. Las nuevas serán tramitadas y despachadas en la forma que oportunamente se señalará.

Art.º 4.º - Se considerarán también como autores de los delitos anteriores los incitadores, agentes de enlace, repartidores de hojas y pro-

clamas clandestinas o subversivas; los dirigentes de las entidades que patrocinen, fomenten o aconsejen tales delitos, así como todos los que directa o indirectamente contribuyan a su comisión y preparación o tomen parte en igual forma en atracos, robos a mano armada o empleen para cometerlos cualquiera otra coacción o violencia.

Art.º 5.º - Quedan totalmente prohibidos los LOCKOUTS y HUELGAS. Se considerará como sedición el abandono del trabajo y serán principalmente responsables los dirigentes de las asociaciones o sindicatos a que pertenezcan los huelguistas, aunque simplemente adopten la actitud de “brazos caídos”.

Art.º 6.º - Queda prohibido el uso de banderas, insignias, uniformes, distintivos y análogos que sean contrarios a este bando y al espíritu que lo inspira, así como el canto de himnos de análoga significación.

Art.º 7.º - Se prohíben igualmente las reuniones de cualquier clase que sean, aun cuando tenga lugar en sitios públicos como restaurantes o cafés, así como las manifestaciones públicas.

Art.º 8.º - Quedan en suspenso todas las leyes o disposiciones que no tengan fuerza de tales en todo el territorio nacional, excepto aquellas que por su antigüedad sean ya tradicionales. Las consultas resolverán los casos dudosos.

Seguirá en todo su vigor actual el régimen foral de la provincia de Navarra.

Art.º 9.º - Los reclutas en Caja y los soldados de primera y segunda situación de servicio activo y los de la reserva que sean acusados de delitos cometidos en este Bando o en el Código de Justicia Militar, quedan sometidos a la jurisdicción de Guerra.

Art.º 10.º - Quedan sometidas a la CENSURA MILITAR todas las publicaciones impresas de cualquier clase que sean. Para la difusión de noticias se utilizará la radio-difusión y los periódicos, los cuales tienen la obligación de reservar en el lugar que se les indique espacio suficiente para la inserción de las noticias oficiales, únicas que sobre orden público y política podrán insertarse. También quedan sometidas a la Censura todas las comunicaciones eléctricas urbanas ó interurbanas.

Art.º 11.º - Queda prohibido, por el momento, el funcionamiento de todas las estaciones RADIO-EMISORAS PARTICULARES de onda corta y extracorta, incurriendo los infractores en los delitos indicados en los artículos 3.º y 4.º

Art.º 12.º - Ante el bien supremo de la Patria quedan en suspenso todas las garantías individuales establecidas en la Constitución, aun cuando no se hayan consignado expresamente en este Bando.

Art.º 13.º - A los efectos legales, este Bando surtirá efecto desde el momento de su publicación.

En el primer article es declarava el Codi de Justícia Militar com a substitutiu de la Constitució i dels seus drets. No l'anul·la, perquè s'hi al·ludeix en l'article 12 del ban, però sí deixa sense efecte els drets i garanties que contemplava. La qual cosa es pot interpretar com un intent d'atreure's els republicans moderats, amb els quals sí que es podria parlar de *"el anhelo de una gran mayoría de españoles"*, però que les darreres eleccions no ho havia posat de manifest. De fet, mai es va produir la derogació formal d'aquesta constitució, ni durant el franquisme ni en el postfranquisme transitori que va portar a l'elaboració de la Constitució de 1978, procés que va estar farcit d'irregularitats quant a la convocatòria d'eleccions a Corts el 15 de juny de 1977.

En la proclama de Mola s'aprecia un factor que va significar una certa feblesa a superar en l'organització del cop. En el darrer paràgraf apunta la *"carencia de un aglutinante que aunara los esfuerzos de todos"* que hagués pogut frenar *"la colaboración activa de todas las personas patrióticas amantes del orden y de la paz que suspiraban por este movimiento"*, és dir, la falta d'un líder agrupador, perquè el cap nominal de la revolta, el general Sanjurjo Sacanell, de seixanta quatre anys, ja havia fracassat en el seu intent d'acabar amb la República uns anys abans, i tot i figurar a l'orla dels militars més prestigiosos, li faltava el perfil polític adient per liderar la reacció antireformista (inicialment havia recolzat el nou règim i la sortida del rei Alfons XIII).

La mort d'aquest general el 20 de juliol, per l'accident de l'avió que l'havia de portar d'Estoril (Portugal) a Burgos, estroncà el *Directorio Militar* que ell havia de presidir, com a vèrtex executiu dels diferents exèrcits mobilitzats contra el govern legítim. Com que el cop, de fet, va fracassar i no va poder dominar les institucions de la República, els alçats formaren, el dia 24, un nou instrument de govern que es

denominà Junta de Defensa Nacional, formada per set membres³⁹ i presidida pel general de divisió més antic, Miguel Cabanellas, el qual deixava el comandament d'Aragó, on es temia que pogués arribar a alguna mena de pacte amb els republicans moderats. No fou fins el 3 d'agost que els generals Franco, Orgaz i Queipo de Llano s'integraren en aquesta Junta, de la qual esdevindrà cap únic el mateix Franco en la sessió celebrada a Salamanca el 29 de setembre, quan quedí nomenat "*Jefe del Gobierno del Estado y Generalísimo de los Ejércitos*" amb dret d'assolir "*todos los poderes del nuevo Estado*", decisió que comptà amb l'abstenció de Cabanellas, president d'aquella Junta, i que en aquella ocasió pronuncià unes paraules que resultaren ser profètiques: "*Ustedes no saben lo que han hecho porque no le conocen como yo, que lo tuve a mis órdenes en el ejército de África, como jefe de una de las unidades de la columna a mi mando. [...] Si ustedes le dan España, va a creerse que es suya y no dejará que nadie le sustituya en la guerra o después de ella, hasta su muerte.*"

Efectivament, el dia 1 d'octubre la Junta de Defensa Nacional, en la seva darrera reunió, reconeixia Franco com a cap de l'Estat rebel, càrrec que mantindrà, contra els uns i els altres, fins a la mort. Les maniobres que van portar a la concentració de tots els poders del bàndol rebel en el general Franco va coordinar-les el tinent coronel Lorenzo Martínez Fuset, del cos jurídic militar, i el seu germà gran, Nicolás Franco⁴⁰, hàbil negociador amb els companys de Francisco,

³⁹ La Junta de Defensa Nacional estava formada pels generals de brigada Mola, Ponte, Dávila, Saliquet i els coronels d'Estat Major Montaner i Moreno Calderón. Cabanellas, general de divisió més antic, la presidia.

⁴⁰ Nicolás Franco Bahamonde (1891-1977), germà gran del general Francisco Franco, fou enginyer militar de l'Armada. Dirigí durant la República (entre 1932 i 1934) l'Escola Superior d'Enginyers Navals i més tard (1935) fou nomenat director general de la Marina Mercant. Col·laborà molt activament en la preparació del cop d'estat de Mola adquirint armes, establint relacions exteriors i harmonitzant els contactes amb els financers de l'operació. Però la seva actuació més destacada fou l'encimbellament del seu germà dins el nou estat dels sollevats. Hugh Thomas ho explica a *La guerra civil española* (1961):

«El 29 de septiembre, Kindelán, Orgaz, Yagüe y Franco se dirigieron en avión a Salamanca. A su llegada, Franco fue aclamado como «generalísimo» por una escolta

amb els banquers i grans propietaris, i amb els diplomàtics estrangers que per activa o tàcitament van acabar recolzant el bàndol nacionalista. Malgrat això, els generals Mola, Cabanellas, i algun altre militar monàrquic com Kindelán, van mostrar-li en privat el seu disgust per haver aprofitat l'ocasió (l'exèrcit d'Àfrica, comandat per Franco, era la principal força combativa dels nacionals) de retenir a les seves mans totes les palanques del poder del nou estat, convertint la revolta antigovernamental en un moviment totalitari, més en la línia de Mussolini i Hitler que en la "noble" tradició hispana dels "espadones".

Cabanellas, únic cap de divisió peninsular implicat directament en la conxorxa colpista, justificava la seva adhesió a la sedició posant com aval la seva trajectòria democràtica i republicana. De fet, ell era l'estendard del republicanisme moderat en l'operació dissenyada per Mola. Ell, Queipo i Batet podien haver decantat la balança i convèncer bona part de la mesocràcia republicana, molt inquieta per l'excitació revolucionària desfermada abans i després de les eleccions de febrer. Però a diferència de Cabanellas i Queipo, el prestigiós militar tarragoní no volgué saber-ne res i, a més, actuà amb tota la seva energia per mirar d'esvair el complot ordit contra el govern legítim.

de falangistas y carlistas que habían sido aleccionados por Nicolás Franco. En la reunión de la Junta, Kindelán leyó un decreto en el que se confirmaba ese título, junto con el de jefe de gobierno. Pero los generales reunidos se mostraron fríos ante esta última propuesta. ¿Para qué añadir responsabilidades políticas a las responsabilidades militares del generalísimo? Cabanellas manifestó que le gustaría disponer de más tiempo para meditar acerca del decreto. La conferencia se suspendió para almorzar, y durante la comida Kindelán consiguió con una mezcla de veladas amenazas y halagos situar a Franco en el puesto que deseaba. Con el fin de no herir su orgullo, se concedió a Cabanellas un plazo de dos días para "meditar" el decreto. El texto original del decreto, tal como lo aprobaron los generales el día 29, hablaba de Franco como jefe de gobierno. Pero un mensajero especial de Nicolás Franco llegó a la imprenta en motocicleta, y alteró el texto convirtiéndolo en "jefe de Estado", y con estas palabras se publicó el decreto.» Això constituïa un autèntic cop d'estat enmig de l'enrenou general, a l'estil del 18 Brumari napoleònic.

La proclama de l'estat de guerra a Saragossa no fou publicada al diari Heraldo de Aragón fins el dia 23, quan les armes van fer callar qualsevol protesta contra la insurrecció militar⁴¹. En ella es repeteixen els advertiments i les amenaces que hem vist en els bans anteriors, i que obeïen a les instruccions expresses emeses des de Pamplona.

«Don Miguel Cabanellas Ferrer, General de la 5a. División orgánica y Comandante Militar de la Plaza de Zaragoza.

Hago Saber:

Las circunstancias extraordinariamente graves por que atraviesa España, debidas principalmente a la ausencia total del Poder público, en quienes por mandato constitucional debieran retenerle, me obligan pensando sólo en los altos intereses de España y la República a hacerme cargo del mando absoluto de la Plaza y provincia de Zaragoza con el fin exclusivo de restablecer el orden indispensable para el normal desenvolvimiento de la vida nacional.

En este interregno, esta será la única preocupación con que asumo los poderes que me confiere la ley de Orden público, y he de cuidar preferentemente que no se altere el orden público ni el social, requiriendo a todos para que las garantías, de justicia y ecuanimidad, que le ofrezco, aplaquen sus pasiones y sus odios, hoy exaltados, en la seguridad de que ha de encontrar en mi legítimo amparo el derecho de todos; y no por imposiciones de clases ni partidos, que así no se hace justicia, sino porque es primordial en todo pueblo que la autoridad reconozca, defienda y garantice los derechos de sus ciudadanos con la misma eficacia que les obliga a cumplir sus deberes.

Y para llegar a la práctica del modo más eficiente cuanto expuesto queda, se declara el Estado de Guerra en la provincia de Zaragoza; y en consecuencia

ORDENO Y MANDO

⁴¹ Des de Madrid, que en tres dies veuria passar tres caps de govern diferents, s'intentà atreure Cabanellas per negociar algun tipus de solució que impedís l'enrenou d'un cop d'estat. Davant les evasives, va ser enviat el general de divisió Núñez de Prado per substituir-lo, però aquest fou detingut tan bon punt aterrà el seu avió, quan encara no s'havia fet oficial la sublevació a Saragossa. Un cop coneguda la posició de Cabanellas el dia 19, els anarquistes de Barcelona organitzaren una columna per recolzar les organitzacions obreres aragoneses, però els requetès navarresos se'ls avançaren per posar-se a les ordres de Cabanellas. Mentrestant Núñez de Prado era traslladat a Pamplona, on Mola n'ordenà l'afusellament pel dia 24 sense formació de causa.

Artículo primero.—a) Serán repelidos por la fuerza sin previa intimación, los actos de violencia realizados contra edificios militares o civiles, oficiales o particulares; contra vías y medios de comunicación y transportes y conducciones de agua y energía.

b) Queda terminantemente prohibido el estacionamiento en la vía pública y la formación de grupos de más de cuatro personas. Si a la primera intimación no se disolvieren, serán obligados por la fuerza.

Asimismo queda terminantemente prohibido la celebración de reuniones, mítines, manifestaciones, conferencias públicas, Juntas generales, ordinarias o extraordinarias de Asociaciones o Sindicatos, sin mi autorización, la que será solicitada por escrito con expresión de su objeto, tres días antes de su celebración.

d) Serán sometidos a mi previa censura, antes de circular, dos ejemplares de todo impreso destinado a la publicidad y acordaré desde luego la suspensión, cuando se excite, propague o auxilie la comisión de cualquier delito. A los efectos de lo prevenido anteriormente, se someterán a mi autoridad hasta una hora antes de su publicación, todos los periódicos e impresos, y los que circularen sin este requisito serán recogidos y castigado su autor o editor o empresa con multa hasta diez miel pesetas. La reincidencia será causa de suspensión.

[Falta l'enunciat de l'Article segon del ban, on s'especificaven les accions punibles que reprimiria l'autoritat militar, accions que ja estaven efectuant alguns sectors de la població contraris a la rebel·lió. Potser les presses del moment i la precipitació des esdeveniments van propiciar aquest error d'impremta.]

a) Los delitos de rebelión, sedición y sus conexos y los de atentado, resistencia, desobediencia, insultos, injurias y amenazas a la autoridad o sus agentes.

b) Los delitos de desórdenes públicos, como causar desperfectos o interceptar vías de transporte y comunicación; los de, incendio; los de daños y otros estragos que tiendan a impedir el abastecimiento de artículos de primera necesidad o los servicios de agua, luz o cualquier otro de carácter público; y los de coacciones contra la libertad de trabajo o contratación. Estos delitos serán sancionados como tales pero declarada la rebelión o sedición, se considerarán como formas de ella.

c) Los de agresión, injurias, insultos o amenazas de hecho o de palabra a todo militar en actos o con ocasión de cualquier servicio lo que se considera insulto a fuerza armada.

d) Los desacatos, injurias o desobediencia a la autoridad militar, instituciones o Cuerpos del Ejército, cualquiera que sea el medio empleado, con inclusión de la imprenta, grabados, "radio" y todos otros de publicación.

e) Los de tenencia ilícita de armas, cuyas licencias actuales quedan caducadas, explosivos, materias incendiarias, gases lacrimógenos o asfixiantes, así como cualquier otro medio o artificio capaz de producir grave daño y los que tiendan por cualquiera de los medios antes citados a excitar directa o indirectamente cualquiera otra que se cometa, comprendidos en este Bando, y los repartidores o vendedores de impresos o propagandas encaminadas a los fines expresados en este inciso y en el anterior; los que arrojen a la vía pública y los que fijen pasquines con tal propósito, serán considerados como autores de los mismos delitos.

f) Los cometidos por medio de explosivos, robo a mano armada y demás comprendidas en la Ley de 11 de octubre de 1934 con las modificaciones que en ella introduce la de 20 de junio de 1935.

Artículo tercero.— Serán sometidos a juicio sumarísimo los autores de los delitos comprendidos en los artículos anteriores que sean sorprendidos "in-fraganti" y siempre que la pena sea de muerte o superior a doce años.

Disposiciones finales: a) Los guardias de Seguridad, Asalto, Municipales, Forestales y de carretera, serán considerados como fuerza armada.

b) No obstante lo dispuesto anteriormente, la Jurisdicción de Guerra podrá inhibirse de aquellas causas por delitos comprendidos en este Bando cuando así se estime conveniente.

c) Todo acto contrario al orden público no constitutivo de delito, será sancionado con multa hasta diez mil pesetas.

d) Todo funcionario, Corporación o particular contribuirá al cumplimiento de cuanto en este Bando se ordena y su omisión se sancionará como corresponda.

e) Las autoridades civiles y judiciales seguirán ejerciendo sus funciones en cuanto no se oponga al contenido de este Bando.

f) No obstante, en virtud de las facultades que me concede el artículo 58 de la ley de Orden público, me reservo el hacer uso de las prescripciones especiales de la misma y, principalmente, de las comprendidas en su artículo 7.º, cuando las circunstancias lo exijan.

Conocidas de los aragoneses mi tradición democrática y mi amor a España y a la República, espero de todos que haciendo gala de su acendrada ciudadanía presten la debida asistencia a las autoridades y sus agentes para que transcurra esta situación excepcional sin necesidad de hacer uso de los medios extraordinarios que este Bando contiene, evitando que se altere la normalidad que estoy dispuesto a mantener a todo trance.

Zaragoza, 18 de julio de 1936. Miguel Cabanellas Ferrer.»

Per la seva part, el general Joaquín Fanjul era qui, potser, tenia pitjor tela al teler. Els plans de Mola li encomanaven la sublevació de la capital, Madrid, a causa de la poca confiança que tenien en el cap de la Divisió, Virgilio Cabanellas (germà de Miguel, cap de la V Divisió orgànica). El dia 19 de juliol entrà vestit de paisà al quarter de La Montaña per encapçalar el moviment, tot esperant reforços procedents de Burgos i de Valladolid. Però la resistència de les milícies de partits i sindicats contraris a l'aixecament van avortar els seus plans, i acabaria sent detingut i afusellat per traïció. Fanjul no tingué ocasió de fer públic el ban de declaració de l'estat de guerra redactat pel general Villegas, cap nominal dels revoltats a Madrid, que havia de ser distribuït en forma de fulls volants entre la població. A continuació en reproduïm el text l'original:

«El Ejército Español, dispuesto a salvar a España de la ignominia y dispuesto a que no sigan gobernando bandas de asesinos ni organismos internacionales, toma por plazo breve la dirección política de España, con el exclusivo objeto de mantener el orden público y el respeto a la propiedad y a las personas.

Para la eficacia de este propósito, yo, General de División, tomo el mando de la Primera Orgánica del Ejército y
ORDENO Y MANDO

Artículo 1º. Queda declarado el estado de guerra en todas las provincias de Castilla la Nueva, dependiendo de mi autoridad todas las fuerzas armadas y todos los organismos políticos y administrativos del Estado.

Artículo 2º. Se prohíbe la formación y circulación de grupos de más de tres personas, los cuales serán disueltos por la fuerza si se resistieren a la primera intimación.

Artículo 3º. Serán considerados como rebeldes o sediciosos los que traben combate con la fuerza pública y cuantos uniformados o sin uniformar lleven armas.

Los porteros serán considerados autores de auxilio a la rebelión cuando hayan permitido la entrada en las fincas a personas que hayan realizado acto de lesión a la fuerza pública.

Artículo 4º. Queda prohibida la publicación de todos los periódicos y revistas de cualquier clase que sean, necesitando para ello permiso expreso mío.

Las radios no publicarán más noticias que las que ordene mi autoridad, y el principio y fin de las emisiones terminarán con la "Canción del Soldado".

Artículo 5º. Todos los delitos contra las personas, contra la propiedad o contra la fuerza pública, cualquiera que sea la calidad de quien lo cometa, estará sometido a los preceptos del Código de Justicia Militar de 1930, considerándose como delitos de lesa Patria, y juzgados en juicio sumarísimo.

Artículo 6º. Se constituirá en esta División, con carácter permanente, un Consejo de Guerra para juzgar y condenar a quienes realicen actos de los indicados y a los que no han sentido en el fondo de su alma el santo estímulo de la defensa de España.

Artículo 7º. Quedan prohibidas todas las reuniones, mítines, conferencias, manifestaciones públicas y juntas generales que no reciban autorización expresa de mi autoridad.

Artículo 8º. Quedan disueltos todos los sindicatos marxistas, que serán clausurados, incautándose el Gobierno de la documentación.

Artículo 9º. Se declararán incautados y a mi disposición todos los automóviles de carga, viajeros y particulares, motocicletas y vehículos de todas clases, quedando prohibida toda circulación rodada en el interior de las poblaciones y en las carreteras mientras los conductores no se provean de licencia especial de mi autoridad, y desde las 10 de la noche sólo circulará la fuerza pública.

Artículo 10º. Las fuerzas de policía y demás Cuerpos dependientes de la Dirección General de Seguridad serán consideradas como fuerzas del Ejército, poniéndose a mis órdenes.

Para evitar un día de luto al pueblo de Madrid, espero que todos colaboren a la obra de patriotismo que inicia el Ejército, quien no sale de sus cuarteles combatiendo a ningún régimen, sino a los hombres causantes de la situación actual que lo han deshonrado.

Exhorto a los obreros a que mantengan una actitud patriótica de acatamiento, porque este movimiento tiende en primer término a librarlos de la dictadura de los hombres que los rigen y que los están sumiendo en la mayor miseria. ¡Tened presente, obreros españoles, que el Ejército, cuya masa sale de vuestras filas y por cuyas venas corre vuestra sangre, no os abandonará en la obra de justicia que hay que realizar!

¡¡VIVA ESPAÑA!! ¡¡VIVA LA REPÚBLICA!! ¡¡VIVA EL EJÉRCITO!!

Madrid, 19 de julio de 1936. JOAQUÍN FANJUL»

El Ejército Español, dispuesto a salvar a España de la ignominia y dispuesto a que no sigan gobernando bandas de asesinos ni organizaciones internacionales, toma por plazo breve la dirección política de España, con el exclusivo objeto de mantener el orden público y el respeto a la propiedad y a las personas.

1. Para la eficacia de este propósito, yo, General de División, tomo el mando de la Primera Orgánica del Ejército y

ORDENO Y MANDO

Artículo 1.º—Queda declarado el estado de guerra en todas las provincias de Castilla la Nueva, dependiendo de mi autoridad todas las fuerzas armadas y todos los organismos políticos y administrativos del Estado.

Artículo 2.º—Se prohíbe la formación y circulación de grupos de más de tres personas, los cuales, serán disueltos por la fuerza si se resistieran a la primera intimación.

Artículo 3.º—Serán considerados como rebeldes o sediciosos los que traben combate con la fuerza pública y cuantos uniformados o sin uniformar lleven armas.

Los porteros serán considerados como autores de auxilio a la rebelión cuando hayan permitido la entrada en las fincas a personas que hayan realizado acto de lesión a la fuerza pública.

Artículo 4.º—Queda prohibida la publicación de todos los periódicos y revistas de cualquier clase que sean, necesitando para ello permiso expreso mío.

Las radios no publicarán más noticias que las que le ordene mi autoridad, y el principio y fin de las emisiones terminarán con la «Canción del Soldado».

Artículo 5.º—Todos los delitos contra las personas, contra la propiedad o contra la fuerza pública, cualquiera que sea la calidad de quien lo cometa, estará sometido a los preceptos del Código de Justicia Militar de 1930, considerándose como delitos de lesa Patria, y juzgados en Juicio sumarísimo.

Artículo 6.º—Se constituirá en esta División, con carácter permanente, un Consejo de Guerra para juzgar y condenar a quienes realicen actos de los indicados y a los que no han sentido en el fondo de su alma el santo estímulo de la defensa de España.

Artículo 7.º—Quedan prohibidas todas las reuniones, mítines, conferencias, manifestaciones públicas y juntas generales que no reciban autorización expresa de mi autoridad.

Artículo 8.º—Quedan disueltos todos los sindicatos marxistas, que serán clausurados, incautándose el Gobierno de la documentación.

Artículo 9.º—Se declaran incautados y a mi disposición todos los automóviles de carga, viajeros y particulares, motocicletas y vehículos de todas clases, quedando prohibida toda circulación rodada en el interior de las poblaciones y, en las carreteras mientras los conductores no se provean de licencia especial de mi autoridad, y desde las 10 de la noche sólo circulará la fuerza pública.

Artículo 10.—Las fuerzas de policía y demás Cuerpos dependientes de la Dirección General de Seguridad serán consideradas como fuerzas del Ejército, poniéndose a mis órdenes.

Para evitar un día de luto al pueblo de Madrid, espero que todos colaborarán a la obra de patriotismo que inicia el Ejército, quien no sale de sus cuarteles combatiendo a ningún régimen, sino a los hombres causantes de la situación actual que lo han deshonrado.

Exhorto a los obreros a que mantengan una actitud patriótica de acatamiento, porque este movimiento tiende, en primer término, a librarlos de la dictadura de los hombres que los rigen y que los están sumiendo en la mayor miseria. ¡Tened presente, obreros españoles, que el Ejército, cuya masa sale de vuestras filas y por cuyas venas corre vuestra sangre, no os abandonará en la obra de justicia que hay que realizar!

¡VIVA ESPAÑA!

¡VIVA LA REPÚBLICA!

¡VIVA EL EJÉRCITO!

Madrid 19 de julio de 1936

JOAQUÍN FANJUL

Aquest escrit es pot considerar en la línia d'aquells militars que com Cabanellas, Queipo (que veurem a continuació) o el propi Mola, consideraven que l'acció estava adreçada a "tomar por un plazo breve la dirección política de España". L'escrit pretenia intimidar la població obrera i menestral influïda pel pensament socialrepublicà, marxista i

àcrata, però buscava la complicitat de les classes mitjanes madrilenyes afegint el crit de “¡Viva la República!” al final del ban. Fanjul s'autoproclama cap de les forces militars de *Castilla la Nueva* i de tots els organismes polítics i administratius de la capital de l'Estat. De forma que, si hagués triomfat, hauria ocupat el lloc de cap de l'Estat, potser com a president, perquè manifesta la intenció de respectar el règim, però no així les persones “*causantes de la situación actual que lo han deshonrado*”.

Però Fanjul va tenir la precaució de considerar com a font del dret que pretenia aplicar el Codi de Justícia Militar de 1930, el de la monarquia, que no citava les institucions de poder republicanes com a objectes de traïció en cas de rebel·lió militar. Una particularitat jurídica que els altres generals sollevats no van tenir en consideració en el primer moment. Respecte a les emissions radiofòniques, més escoltades a les grans ciutats com Madrid que a la resta del país, estableix la particularitat d'haver d'iniciar-se i cloure amb la radiació de la “*Canción del Soldado*”⁴², un himne amb regust de sarsuela que inaugurava una època musical basada en el nacionalisme armat, l'exaltació de la mort i tota l'escatologia que acompanya el predomi-

⁴² «Soldado soy de España/y estoy en el cuartel/contento y orgulloso /de haber entrado en él./Es honra singular/vestir el uniforme militar./Al toque de silencio/que suena en el cuartel,/la madre del soldado/rezando está por él./Al toque de diadna/alegre y español:/despierta compañero/que va a salir el sol./Madre de mi corazón/no te dé pensar en mí/que sirviendo a mi Bandera/es como te sirvo a ti./Al jurarla, la besé/y fue el beso una oración./Madre mía, madre mía/el que te daría con el corazón./Un beso que al hogar,/envía la Bandera al ondear./Al jurarla, la besé/y fue el beso una oración./Madre mía, madre mía/el que te daría con el corazón./El recuerdo de mi tierra/en la paz como en la guerra/connigo va./¡Alerta está!/¡Alerta está!/Madre mía, Patria mía,/cuando salgo a la campaña,/tu recuerdo me acompaña/entre el ruido del cañón,/y gritando ¡viva España!/se me ensancha el corazón./¡Soldados!, la Patria entera/para nosotros sagrada/palpita en esa Bandera/que os entrega la Nación./Traidor es quien la abandona/o la vuelve mancillada/y la Patria no perdona/el crimen de la traición./Y gritando ¡Viva España!/Se me ensancha el corazón./En el valor al pelear/está el honor del militar./El recuerdo de mi tierra,/en la paz como en la guerra,/connigo va./¡Alerta está!/¡Alerta está!/Y gritando ¡Viva España!/Se me ensancha el corazón». Lletra de Sinesio Delgado, música de José Serrano Simeón, estrenada el 1917.

ni social de l'estament militar, de raons succintes, mentre convertia el país en una immensa caserna durant, exactament, trenta-nou anys i quatre mesos. De gènere gairebé còmic és la referència a porters i conserges com a presumptes encobridors d'aquells que goses-sin atacar les forces colpistes.

Datat el 18 de juliol, el general Queipo de Llano, usurpador de la regió militar andalusa (II Divisió orgànica), publica el següent ban, després de detenir el general de la divisió Villa-Abrille i el general d'infanteria López-Viota. En ell es justifica l'acció pels desordres derivats de les vagues i les ocupacions de finques, amenaçant directament els dirigents sindicals. Com els altres generals de tendència més republicana que monàrquica, considera eventual l'ocupació del poder per part de l'exèrcit:

*«ESPAÑÓLES: Las circunstancias extraordinarias y críticas por que atraviesa España entera; la anarquía que se ha apoderado de las ciudades y los campos, con riesgos evidentes de la Patria, amenazada por el enemigo exterior, hacen imprescindible el que no se pierda un solo momento y que el Ejército, si ha de ser salvaguardia de la Nación, tome a su cargo la dirección del país, para entregarlo más tarde, cuando la tranquilidad y el orden estén restablecidos, a los elementos civiles preparados para ello.
En su virtud y hecho cargo del mando de esta División,*

ORDENO Y MANDO

Primero.- Queda declarado el estado de guerra en todo el territorio de esta División.

Segundo.- Queda prohibido terminantemente el derecho a la huelga. Serán juzgados en juicio sumarísimo y pasados por las armas, los directivos de los Sindicatos, cuyas organizaciones vayan a la huelga o no se reintegrasen al trabajo los que se encuentren en tal situación a la hora de entrar el día de mañana.

Tercero.- Todas las armas, largas o cortas serán entregadas en el plazo irreductible de cuatro horas en los puestos de la Guardia Civil más próximos. Pasado dicho plazo serán igualmente juzgados en juicio sumarísimo y pasados por las armas, todos los que se encuentren con ellas en su poder o en su domicilio.

Cuarto.- Serán juzgados en juicio sumarísimo y pasados por las armas los incendiarios, los que ejecuten atentados por cualquier medio a las vías de comunicación, vidas, propiedades etc. y cuantos por cualquier medio perturben la vida del territorio de esta División.

Quinto.- Se incorporarán urgentemente a todos los Cuerpos de esta División, los soldados del Cap. XVII del Reglamento de Reclutamiento (cuotas) de los reemplazos 1931 a 1935, ambos inclusive y todos los voluntarios de dicho reemplazo que quieran prestar este servicio a la Patria.

Sexto.- Se prohíbe la circulación de toda clase de personas y carruajes que no sean de servicio, desde las nueve de la noche en adelante.

Espero del patriotismo de todos los españoles, que no tendré que tomar ninguna de las medidas indicadas en bien de la Patria y de la República.

Sevilla, a 18 de julio de 1936. El general de la División: GONZALO QUEIPO DE LLANO.»

La situació a Galícia era molt confusa durant els dos primers dies, quan arribaren notícies de la sublevació de l'exèrcit al Marroc. El cap de la VIII Divisió, amb seu a A Coruña, Enrique Salcedo Molinuevo, republicà conservador, es mantingué lleial al govern, tot i els requeriments de Queipo de Llano i de Mola durant els dies 18 i 19. La mateixa postura que observà Rogelio Caridad Pita, governador militar de La Coruña i general en cap de la 15ª Brigada d'Infanteria amb seu a la mateixa ciutat. Però el complot a Galícia corria a càrrec de comandaments de rang inferior com el tinent coronel Luis Tovar i el coronel Martín Alonso, que detingueren els generals lleials i el governador civil Pérez Carballo.

Un altre coronel, Cánovas Lacruz, signava com a comandant militar de A Coruña el Ban que declarava l'estat de guerra, en una clara usurpació del càrrec, traïció al seu legítim ocupant i superior, i flagrant deshonor (aquesta heroïtat li valdrà un reguizell d'ascensos fins arribar a esdevenir tinent general durant el franquisme). La lectura pública del ban a A Coruña comportà un enfrontament entre civils i soldats del qual van resultar uns quinze morts. Reportem la

transcripció que en va publicar el Boletín Oficial Provincial de A Coruña, datat el dia 20 però publicat el 25 de juliol de 1936:

«D. Enrique Cánovas Lacruz, Comandante Militar de La Coruña y Jefe de sus fuerzas armadas.

Hago saber:

Que secundado el movimiento iniciado en el resto de España por todas las fuerzas armadas de la Nación para salvar su existencia y defender la República,

ORDENO Y MANDO

1º Queda declarado el Estado de Guerra en todo el territorio de mi mando, y como primera consecuencia militarizadas todas las fuerzas armadas, sea cualesquiera la Autoridad de quien dependían anteriormente, con los deberes y atribuciones que competen a las del Ejército y sujetas igualmente al Código de Justicia Militar.

2º No precisará intimación ni aviso para repeler por la fuerza agresiones a las fuerzas militares anteriormente indicadas ni a locales o edificios que sean custodiados por aquéllas, así como los atentados y sabotajes a vías y medios de comunicación y transporte de toda clase y a los servicios de aguas, gas y electricidad y suministro de artículos de primera necesidad. Se tendrá en cuenta la misma norma para impedir los intentos de fuga de los detenidos.

3º Quedan sometidos a la jurisdicción de Guerra y se tramitarán en su caso por procedimiento sumarísimo:

a) Todos los hechos delictivos de origen o fin político-social.

b) La Autoridad Militar podrá inhibirse cuando lo estime conveniente del conocimiento de los expresados delitos a favor de la jurisdicción ordinaria.

4º Queda terminantemente prohibida la tenencia de toda clase de armas utilizables para fines de lucha o agresión y caducadas cuantas licencias se hallen expedidas para su uso. Concedo un plazo de cinco horas a partir de la publicación de este bando para hacer entrega de las mismas en dependencias y centros militares. Quien transcurrido dicho plazo lleve sobre sí o tenga en su domicilio alguna de ellas será fusilado sin formación de causa.

5º Se garantiza la libertad del trabajo. Las Directivas de las Asociaciones patronales u obreras de los oficios o profesiones que produzcan lockouts o huelgas serán pasadas por las armas sin formación de causa.

6º No se podrá hacer uso de ningún medio de publicidad sin someter lo que pretenda publicarse a mi previa censura.

7º Serán depuestas en el acto las Autoridades o funcionarios que no acaten o secunden con todo celo y diligencia las prevenciones de este bando y las órdenes de mi Autoridad.

8º Quedan encargados del mando civil en todos los núcleos de población los Jefes más caracterizados o más antiguos de la Guardia civil o Carabineros.

9º Ante el bien supremo de la Patria y de la República quedan en suspenso todas las garantías individuales establecidas en la Constitución.

10º Para toda clase de efectos este bando tiene plena vigencia inmediatamente después de publicado.

Quien no secunde lo que anteriormente he prevenido, para el bien público, será mi enemigo y como tal será tratado por las fuerzas a mis órdenes.

¡Viva España! ¡Viva la República!

La Coruña 20 de Julio de 1936. Enrique Cánovas.»

Aquí tampoc s'endevina cap intenció de derogar la Constitució, simplement es deixen en suspens les garanties individuals que recull. I davant la previsible oposició armada dels partits i sindicats obreristes, avisa que serà reprimida “por las armas sin formación de causa”. El ban apel·la a la salvació de la República i acaba amb un crit en aquest sentit. A diferència de les comarques interiors, majoritàriament conservadores, les ciutats de la costa com Vigo, Pontevedra i A Coruña havien donat com a resultat de les darreres eleccions generals el triomf de les candidatures republicanes i de centreesquerra. Les invocacions del ban a la República podien obeir més al càlcul de voler tranquil·litzar les classes mitjanes –com hem vist en altres proclames adreçades a poblacions urbanes– que no pas a la voluntat explícita dels militars de respectar el règim i forçar simplement un gir conservador al panorama espanyol posterior al triomf del Front Popular. Es volia dotar de legitimitat cívica, convertir la deslleialtat i el perjuri en un moviment cívico-militar, un “plebiscit armat”⁴³ per justificar el cop d'estat.

A Valladolid, seu de la VII Divisió orgànica, el general que l'encapçalava, Nicolás Molero Lobo, fou detingut al seu despatx pels generals Saliquet i Ponte la nit del dia 18. Davant l'oposició del cap de la divisió al moviment facciós, es produí un enfrontament entre els oficials lleials i els rebels, del qual resultaren mortes tres persones i dues de ferides, una d'elles, el mateix Molero. Salvat l'obstacle, Saliquet usurpa les funcions de cap de la divisió i dirigeix la sublevació de les províncies sota el seu control: Valladolid, Zamora, Salamanca, Segòvia, Àvila i Càceres. Durant la matinada, soldats rebels i

⁴³ En aquesta línia justificativa va insistir la jerarquia eclesiàstica espanyola: l'arquebisbe de Toledo, Isidre Gomà i Tomàs, i el bisbe de Salamanca, Enric Pla i Deniel, tots dos catalans, van beneir l'acció facciosa dels nacionals com una “croada”, una argumentació religiosa molt volguda pels rebels. A més, el primer va impulsar la *Carta colectiva de los obispos españoles a los obispos de todo el mundo con motivo de la guerra en España*, de la qual es van desmarcar clamorosament el cardenal i arquebisbe de Tarragona Francesc Vidal i Barraquer i el bisbe de Vitòria Mateo Múgica Urrestarazu.

milícies falangistes prenen els punts estratègics de la ciutat i es desferma la repressió contra les organitzacions republicanes i obreres. El matí del dia 19 es fa públic el ban de declaració de l'estat de guerra declarat pel català Saliquet, que estrenava així el càrrec aconseguit violentament feia poques hores. El missatge és més lacònic que el dels caps principals (Mola, Franco, Cabanellas), no conté cap mena de reflexió ideològica i està destinat a autoritzar la repressió contra la previsible oposició dels nuclis obrers urbans. És, netament, militar:

«Yo Don Andrés Saliquet Zumeta, General Jefe de la VII División Orgánica. Haqo saber:

1º) Queda declarado el Estado de Guerra en todo el territorio de la División.

2º) Quedan prohibidas las huelgas que puedan declararse, sometiéndose a sus directivos a juicios sumarísimos.

3º) Todas las armas cortas y largas que obran en poder de los individuos, serán entregadas en un plazo de cuatro horas, en los cuarteles de la Guardia Civil, sometiéndose a juicio sumarísimo a todo el que contraviniera este Bando.

4º) Serán sometidos igualmente todas aquellas personas que traten de alterar o perturbar el orden; los que atenten contra la vida de las personas, contra los medios de comunicación, conducción del agua, electricidad, etc.

5º) Queda prohibido transitar por las calles sin autorización en número mayor de tres, los grupos que se formen serán disueltos por la fuerza.

6º) Se prohíbe el tránsito por la población después de las nueve de la noche, a toda persona o vehículo sin que lleve autorización del Comandante Militar.

Cáceres a las once horas del día 19 de julio de 1936.

El general de la División Saliquet. P.O., el Comandante Militar Álvarez Díaz.»

V

ALGUNES CAUSES JUDICIALS CONTRA ELS GENERALS DE LA REPÚBLICA.

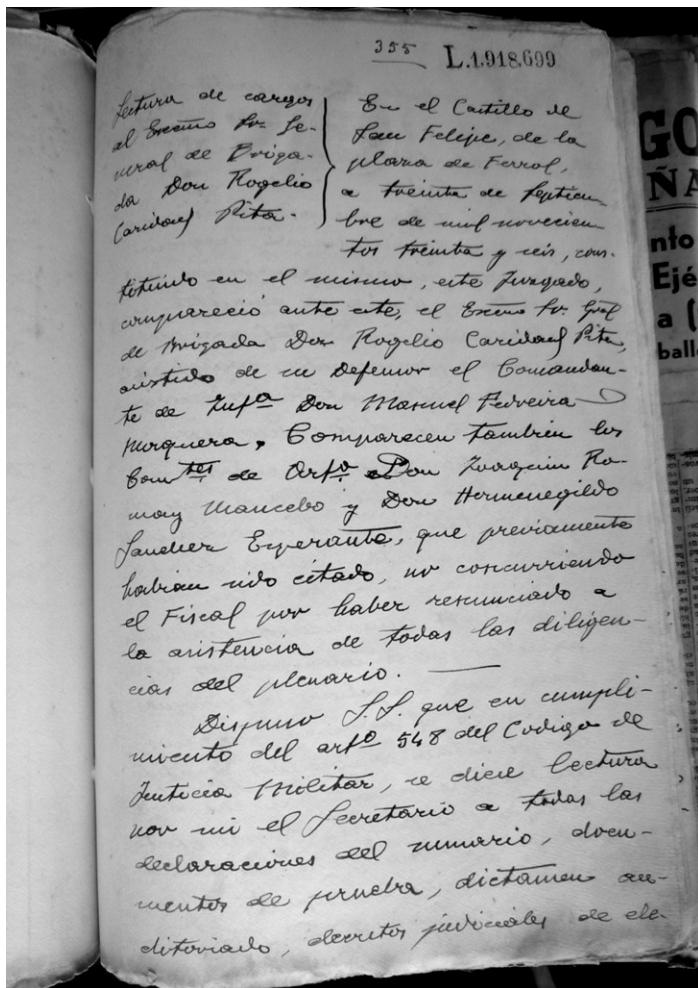
5.1.- Els generals Caridad Pita i Salcedo Molinuevo a Galícia⁴⁴.

El consell de guerra s'inicia amb la lectura de càrrecs contra el general Caridad el 30 de setembre de 1936 al Castell de San Felipe de Ferrol. El defensa el comandant d'infanteria Manuel Fedreira Mosquera. No comparegué el fiscal perquè havia *"renunciado a la asistencia de todas las diligencias del plenario"*. En un moment de la declaració, el general Caridad diu: *"en mi labor y desempeño militar, las ideas personales y del fuero de la conciencia de cada cual, sea republicano, monárquico, fascista, etc. no prevalecen nunca sobre el estricto cumplimiento del deber, pues las ideas no son un crimen cuando no se ejercen ni se imponen con la violencia."*⁴⁵. Nega haver estat informador del governador civil de A Coruña ni d'elements civils relacionats amb el Front Popular, i considera que aitals càrrecs han de ser provats de forma contundent. Afirmar que podria haver informat al cap de la Divisió i al govern de Madrid per obtenir la separació dels oficials potencialment perillosos, però que va intentar actuar afavorint la pau i la comprensió entre militars que havien de ser disciplinats i atents al seu deure. Tanmateix, afirma que no tingué coneixement de dades concretes del moviment militar desfer-

⁴⁴ *Tribunal Militar Territorial Cuarto* (Ferrol). Causa 431/36 instruïda a A Coruña contra els generals d'infanteria Caridad Pita, Salcedo Molinuevo i el coronel d'artilleria Torrado Atocha.

⁴⁵ Expedient del Consell de Guerra al general Rogelio Caridad Pita, pàgina 357-L.1,918.667 (revers).

mat el 18 de juliol, ni per part dels seus companys, ni de civil, ni del seu superior el general Salcedo.⁴⁶

Els càrrecs contra el general Rogelio Caridad Pita en la causa del seu consell de guerra de setembre de 1936.

⁴⁶ Ídem, pàgina 362-L.1,918,674.

Caridad posa de manifest que el procés, fins el moment, es basa en supòsits, càbales, conjectures i cap prova irrefutable. Nega taxativament haver comès cap delictes de traïció, ni trobar-se en conspiració amb altres “*personas y autoridades civiles*”, perquè els insurrectes s’acollien a una hipotètica trama política radical per establir un règim revolucionari després de les eleccions de febrer, seguint la tàctica pueril d’atribuir als altres les intencions pròpies. I, en tot cas, les actuacions de què se l’acusa són anteriors a la declaració de l’Estat de guerra en aquella Divisió, que no tingué lloc fins el dia 20 de juliol. Caridad assenyala com il·legal tot el moviment militar anterior a aquesta data, perquè anava contra la justícia militar.

El mateix dia i en el mateix indret s’iniciaven les diligències de lectura dels càrrecs en el procés contra el general Salcedo, cap de la VIII Divisió i superior immediat del general Caridad, que fou defensat pel comandant d’artilleria Joanquín Romay Mancebo. S’efectuà la lectura en absència del fiscal, que havia renunciat a assistir a les diligències del plenari. Hi assiteixen dos metges militars pel fet que Salcedo estava malalt i calia certificar llurs condicions per a declarar; de fet, en alguna ocasió va haver de ser atès durant la lectura de les declaracions prèvies per “depressió cardíaca” i una forta excitació nerviosa, havent de ser injectat amb oli de càmfora i cafeïna, de forma que l’acte es va postergar fins al dia següent. En les declaracions complementàries que afegí Salcedo al·legà ignorància completa dels detalls del moviment militar que es gestava dins l’Exèrcit, perquè cap dels principals generals implicats va intentar “reclutar-lo”, potser desconfiant de les seves relacions amb el govern. Per demostrar la seva actitud, va fer aportar com a descàrrec un escrit seu adreçat el 7 d’agost des de la presó al cap de la Junta de Defensa Nacional, general Cabanellas, on “*se adhería y unía (...) fervorosamente al glorioso Movimiento del Ejército para salvar a España, reconociendo su equivocación al saber por noticias y publicaciones de la Prensa (...) de todos los hechos que se desarrollaban en la Península y principal-*

*mente en Madrid lo que evidenciaba que el titulado Gobierno de España que aún subsistía en Madrid no era aquel al que el declarante había jurado lealtad y obediencia en el mando que desempeñaba, y por lo tanto reconocía y acataba el General Salcedo voluntariamente y con todo entusiasmo a la Junta de Defensa Nacional a cuyas órdenes y total disposición se ponía dispuesto a desempeñar el cargo u ocupar el puesto que quisieran concederle con el fin de poder ofrendar su vida por la Patria.”*⁴⁷ Si bé aquest escrit és anterior al seu processament, cal valorar-ne el grau de sinceritat, perquè una convicció tan completa es podia haver demostrat donant suport al cop des del dia 18 de juliol. Per altra banda, la seva actitud erràtica des del primer dia, i l'intent de cercar la benevolència de Cabanellas, és més aviat prova d'una gran indecisió i, més que mostra de por per la pròpia vida, d'un esperit encerclat pels dubtes sobre el camí més correcte a seguir, donades les circumstàncies del país, que en aquells moments eren tràgiques i d'incerta resolució. Aquesta carta a Cabanellas es pot atribuir, primer, a un intent per salvar la vida, i segon, de salvar l'honor, perquè la fama o l'oprobri vindrien donats per la victòria o la derrota. Ben segur, simplement, Salcedo no confiava que la revolta militar pogués triomfar: com a cap de Divisió estava influït per les informacions i opinions provinents del govern establert, contra el qual es preparava la revolta.

El defensor reportà un ban del general Mola, inserit al diari El Pueblo Gallego, de Vigo, del 18 de setembre de 1936 (publicat el dia 20), que havia estat llençat en forma d'octavetes sobre les poblacions de Bilbao i Santander, on es deia “... *que nada tendrán que temer e incluso ofrece respetar la vida de los que depongan su actitud y depositen sus armas siempre que no sean responsables de delitos contra el derecho de gentes, devastaciones y saqueos...*”⁴⁸ i al·lega que el general Salcedo no havia comès cap d'aquests delictes, ni va fer armes

⁴⁷ Ídem, pàgina 377-L.1,918,615 (revers).

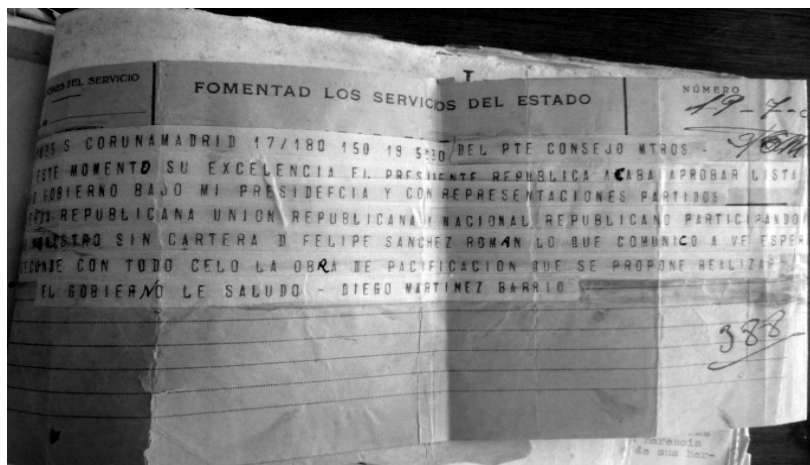
⁴⁸ Ídem, pàgina 378-L.1,918,616.

contra els revoltats, ni va ordenar –mentre conservà l'autoritat de cap de la VIII Divisió– res que perjudiqués un “Movimiento” del qual en desconeixia els detalls, però que era *vox populi* a les casernes. Molt al contrari, a continuació declara que, podent denunciar alguns dels seus subordinats, sospitosos, o declarats participants en la conspiració –com el coronel Martín Alonso, el tinent coronel Tovar i el comandant Gutiérrez del Soto, artífex de la trama a Galícia–, se'n va estar d'informar la direcció de l'Exèrcit, i sempre va aconsellar “*que tuviera calma, que no se precipitara, (...) procurando contenerle para evitar que sus impulsos lo evidenciaran haciendo precisamente y por su culpa fracasar todo; naturalmente que le dijo el declarante [Salcedo] que procedería con arreglo a sus sentimientos ya que estos son conocidos de toda la guarnición de La Coruña y de todo el Ejército, siendo exactamente los mismos y más exagerados aún en el sentido derechista y de orden que los que pueda sentir y profesar el comandante Gutiérrez del Soto.*”⁴⁹

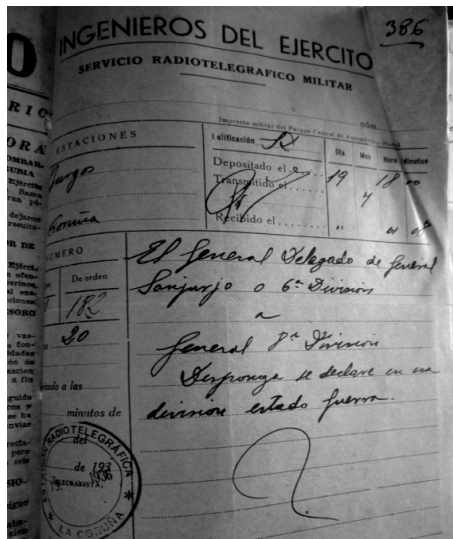
Les declaracions del comandant citat eren la principal font de càrrecs imputats a Salcedo, en elles el declarant arriba a qualificar l'actitud de Salcedo com d'infame i cínica per intentar la depuració dels comandaments sospitosos de participar en la conjura. La defensa justificava les seves manifestacions dels dies anteriors als fets de juliol, contràries al cop, per la necessitat de preservar la discreció i evitar una guerra que veia com indefugible si el moviment no triomfava unànimement a tot el territori estatal i colonial. I també declarava que s'havia negat a lliurar armes al poble, tal i com li va ser ordenat des de Madrid durant les primeres hores del cop. La declaració d'un altre subordinat de Salcedo, el coronel Cánovas, apunta que al general “*no le parecía mal el fin del Movimiento*” i que “*únicamente no apreciaba que había llegado ya el momento que él aguardaba*” per

⁴⁹ Ídem, pàgina 378-L.1,918,616 (revers).

portar-lo a terme, “y esperaba en cuestión de minutos o de pocas horas las órdenes e instrucciones del General Sanjurjo”⁵⁰.

Telegrames contradictoris del dia 19 de juliol. A dalt, Martí-nez Barrio escriu al general Salcedo anunciant-li un govern de coalició, que pretenia la pacificació del país, i que durà poques hores per la negativa de Mola a negociar. En el de la dreta, el “Director”, com a delegat de Sanjurjo, conmina Salcedo a declarar l’estat de guerra a Galícia.

⁵⁰ Ídem, pàgina 383-L.1,918,709.

La dilació de Salcedo, a l'espera d'unes ordres que no arribarien mai, a causa de l'accident de Sanjurjo a Lisboa, li haurien de ser fatals.

A tots dos generals, Salcedo i Caridad, se'ls va afegir un requeriment per ingressar un milió de duros en concepte de responsabilitat civil i d'indemnització a l'Estat Nacional, lligada a la seva actitud davant els fets jutjats, a la qual cosa va respondre el primer que solament posseïa alguns valors dipositats en un banc, però que no arribava, ni molt menys, a la xifra requerida. Caridad solament afirmava posseir el sou percebut pel seu càrrec militar. Finalment, el nou estat rebel va embargar els béns de tots dos generals.

La sentència del consell de guerra sumaríssim va condemnar ambdós a mort, prèvia degradació, per l'acusació d'obstrucció al moviment militar i per les seves relacions favorables al govern del Front Popular, que considerà provades. El dia 9 de novembre, a les vuit del matí, foren executades ambdues sentències al fossar nord del castell de San Felipe de Ferrol.

Diligència
 acreditada
 la ejecución
 de Don Ro-
 gelio Caridad
 Pita —

En el Castillo de San
 Felipe de la Plaza de
 Ferrol, a nueve de No-
 viembre de mil nove-
 cientos treinta y seis
 S. S. acuerdo conguar-
 por medio de la pre-
 sente, que a las ocho
 horas, se ha ejecutado la pena
 de muerte, en la persona de Don
 Rogelio Caridad Pita, pasando a
 ser por las armas. La ejecu-
 ción ha tenido lugar en el
 foro Norte del Castillo citado.

Hecha la devuelta por el pique-
 te designado, el Comandante Tor-
 cilio de la Armada Don José López
 García, reconoció el cuerpo del
 reo, certificando de su defunción.

Y para que conste firma dicho
 Sr. Torcilio con S. S. y doy fe.

Ambrosio — *[Firma]*
 Torcilio

Suemando auct.

Diligència d'execució del general Caridad Pita.

5.2.- Fernández Ampón i Aranguren a Catalunya: dues visions del deure.

Les dades de l'actuació, detenció, empresonament, processament i execució del general Jacinto Fernández Ampón⁵¹ procedeixen del sumari de depuració sobre la seva actuació en l'inici del cop d'estat militar obert el 7 de gener de 1941 pel Jutjat Militar especial d'oficials generals creat després de la guerra pels vencedors.

En aquestes pàgines es recullen les declaracions de diversos militars i civils que van fer públic el ban de declaració de l'estat de guerra i van protagonitzar l'ocupació inicial dels punts estratègics de Girona el dia 19 de juliol i la posterior retirada a les casernes, ordenada per Fernández Ampón, quan les notícies de Barcelona anunciaven la derrota dels revoltats (*"dada la marcha de los acontecimientos, estimaba que debía evitarse tanto los choques de la fuerza con el populo-lacho, como su contacto con este y posible desmoralización de la tropa"*, en la declaració del comandant Antonio Pons Lamo de Espinosa). Un paísà, Francesc Armengol, afirmà que *"allí no había Jefe alguno que encauzara el movimiento ni diera órdenes. Al General no se [le] vió en todo el día, le dijeron se encontraba vestido en pijama en los pabellones"*. Aquests rumors concrets, humiliants, van ser desmentits pel coronel Jorge Villamide en la seva declaració, el qual va remarcar l'actitud del general procliu al moviment, i la dignitat amb què suportà l'empresonament al vaixell Uruguai i el seu judici. La qüestió del pijama va ser aclarida pel comandant Antonio Patiño, que atribueix a les presses de les primeres hores del dia 19, abans de publicar el ban, el fet que el general no s'havia vestit encara quan els seus subordinats van arribar per instar-lo a ordenar-ne la seva divul-

⁵¹ *Tribunar Militar III, de la IV Regió Militar* (Barcelona). Sumaríssim 24.648/41 instruït contra el general Joaquín Fernández Ampón, per "depuración [de su] actuación [a] iniciarse el Glorioso Movimiento Nacional". En el primer full del sumari s'esmenta el general com "Joaquín", i és un error, perquè el seu nom era "Jacinto".

gació oficial, cosa que va fer. El desenvolupament dels fets sembla explicar que el general –ascendit per Azaña-, influït pel clima generat en l'entorn militar, inclinat a un cop d'estil decimonònic, el recolzà sense gran fervor, però les notícies que arribaven de Barcelona i de Madrid el van inclinar a desfer paulatinament les passes iniciades a favor de la revolta. Els declarants, adeptes al règim militar franquista (no hi havia cap objectivitat en el procés d'instrucció), apunten la indecisió del general a la falta d'un pla d'actuació eficient, i la seva marxa enrere condicionada per la rendició del general Goded, radiada per les emissores de la Generalitat. Les opinions dels declarants a la causa són divergents: hi ha qui justifica la seva acció i qui l'acusa de falta de decisió en la pèrdua de la plaça de Girona per a la causa rebel.

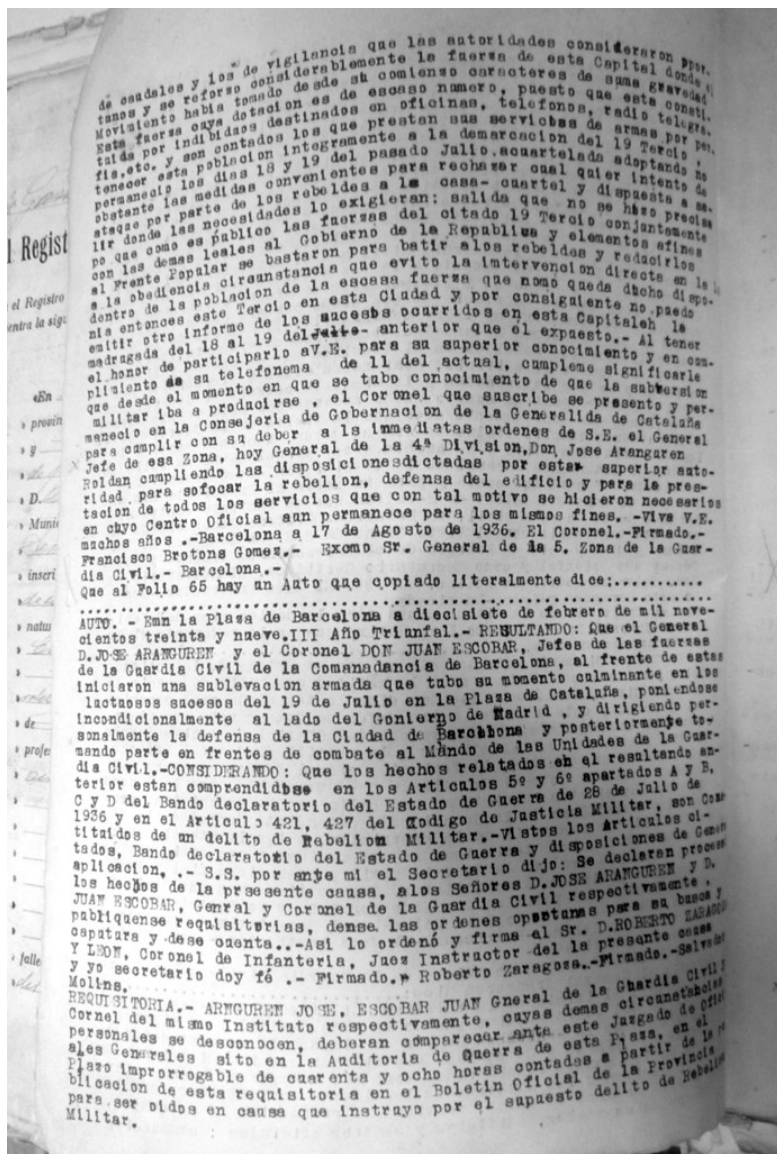
En la declaració del coronel de la guàrdia civil Felipe Moragriega hi ha escrit el següent: “[...] *al decirle que del Jefe de Telégrafos Sr. Ballesteros no era conocido otro dato que el de ser masón, el General le contestó “como yo” sin que después le hiciera otras preguntas y despidiéndolos a todos*”. Aquest deu ser l'origen de l'informe demanat a la Delegació de l'Estat a Salamanca, que afirmava que Fernández Ampón *“no tiene antecedentes masónicos”*.

Jacinto Fernández Ampón va ser portat del vapor Uruguai a Girona, on el jutjà un tribunal popular, juntament amb els seus oficials, pel delictes de rebel·lió contra la República, pel qual va ser condemnat a mort. Fou executat al castell de Montjuïc el 2 de setembre de 1936 i les seves restes, enterrades al cementiri de Montcada, foren recuperades després de la guerra pels seus familiars.

El general José Aranguren Roldan, general inspector de la 5a. Zona de la Guàrdia Civil, que incloïa les províncies catalanes i depenia de les ordres polítiques del govern de la Generalitat, va ser encausat

pels vencedors acusat, igualment, del delictes de rebel·lió militar en no secundar el moviment facciós engegat el 18 de juliol de 1936. Ja hem comentat l'absurda paradoxa de què uns militars i altres foren acusats de traïció als seus juraments i deure d'obediència, però queda fora de tota qüestió entendre que van ser els militars rebels, revoltats contra el poder democràticament i constitucionalment establert, aquells que van abjurar de llurs compromisos amb l'Estat i amb les seves institucions, i que en la seva argumentació, a posteriori, l'alçament es justificava en els bans arbitraris de declaració d'estat de guerra i en una hipotètica conspiració marxista, que pretenia –segons s'afirmava– posar Espanya en l'òrbita de l'URSS (després rebria el qualificatiu delirant de contuberni judeo-maçònic-comunista).

La instrucció del sumaríssim contra el general Aranguren va iniciar-se el 10 d'abril de 1939 en una Catalunya totalment ocupada per les tropes de Franco, deu dies després que aquest donés per finides les operacions militars contra l'exèrcit republicà. En les declaracions s'explica la reunió d'Aranguren amb els caps del cos –els coronels Escobar i Brotons, i els tinents coronels Moreno, Lara i Aliaga– a la caserna del carrer Ausiàs March el 17 de juliol, on es juramentaren per defensar la legalitat republicana, un cop arriben les notícies de l'aixecament a les guarnicions africanes. Després es relaten aspectes de la jornada del 18 de juliol, on les forces del cos armat van evitar intervenir –malgrat la conminació telefònica del general Fernández Burriel a Aranguren–, facilitant que la resistència civil i dels cossos de seguretat de la Generalitat poguessin derrotar els nuclis de sollevats que es disposaven a prendre el control de Barcelona. Aranguren va continuar la declaració defensant la seva actuació durant la guerra, destacant els seus enfrontaments i accions contra homicides i lladres incontrolats que actuaven emparats en l'onada revolucionària sorgida en bàndol republicà arran de la sublevació militar, tot defensant l'ordre legalment establert i a favor de les institucions estatals més que no pas de les autonòmiques durant la seva estada a Catalunya, digué.

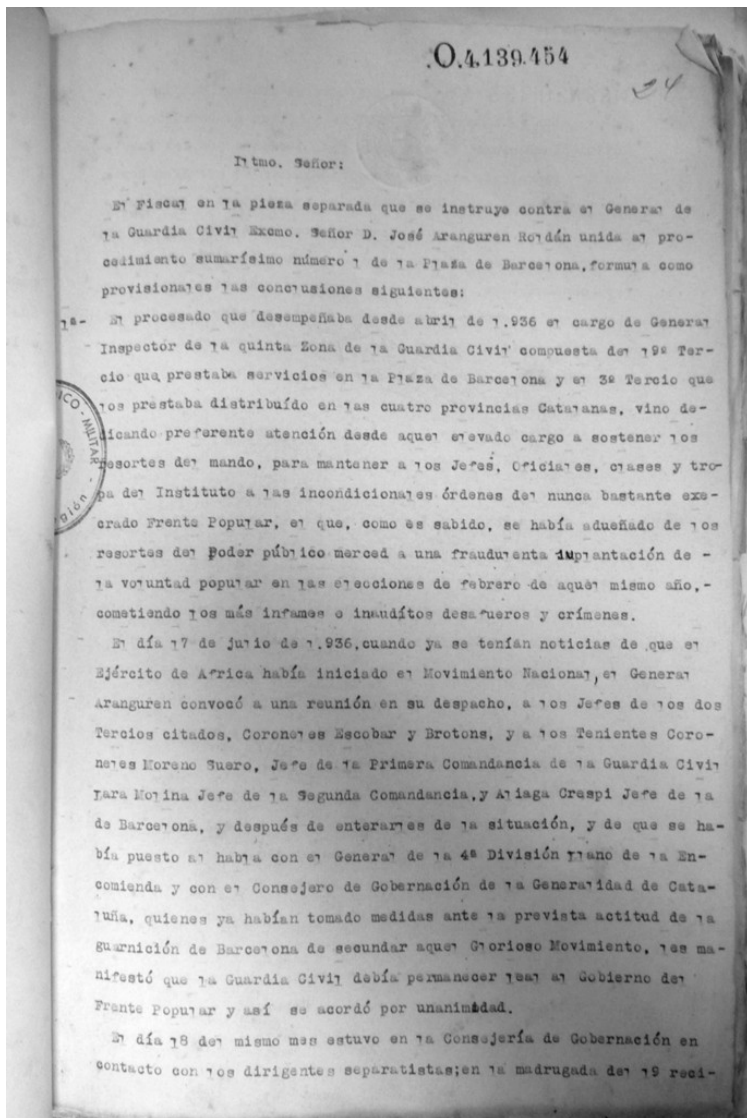

La lleialtat esdevé traïció en la fantasia jurídica dels amotinats. Sobre aquestes distorsions de la realitat, el franquisme construí el seu règim.

Una de les declaracions, efectuades per un subordinat seu, comentava la fama de monàrquic i religiós que tenia el general entre la tropa, i també que setmanes abans del cop havia dit que si venien falangistes a cercar armes, calia donar-los-les, i que es deia que en el canvi d'actitud havien estat decisius un milió i mig de pessetes. La declaració del propi Aranguren no inclou aquesta hipotètica relació amb els falangistes de Barcelona i sí, d'altra banda que *“presté juramento de acatamiento a la República cuando se varió el Régimen en España y no tuve más intervención política en nada.”*⁵² Al·lega que tenia un germà i dos fills lluitant en el bàndol dels nacionals: un d'ells va ser mort i l'altre, ferit en diverses ocasions. També relata com intentà lluitar pel manteniment de l'ordre legal durant els fets de maig de 1937.

El 15 d'abril, el Consell de guerra va dictar sentència, i el general Aranguren fou condemnat a mort per un delictes de *“rebelión militar”*. Sis dies més tard, a les cinc de la matinada, fou afusellat al Camp de la Bota de la capital catalana l'home que amb la seva actitud, segurament, va frustrar l'èxit del cop militar preparat pel general Mola a Catalunya.

⁵² Expedient de la Causa núm. 1/1939 (judici sumaríssim) seguida contra José Aranguren Roldán. Tribunal Militar III, Govern Militar de Barcelona.

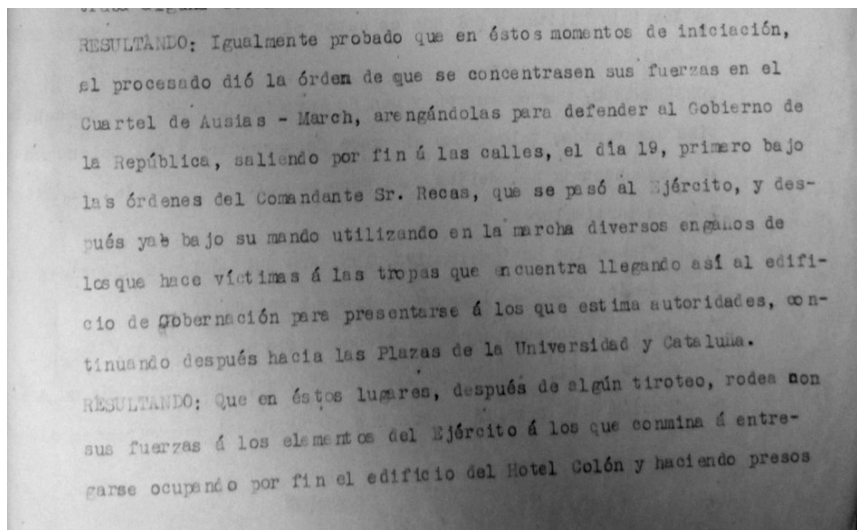
Conclusions del fiscal contra Aranguren. Es nega la legitimitat de les eleccions de 16 de febrer de 1936. A partir d'aquí, tothom que seguí la legalitat establerta podia ser acusat de traïció.

5.3.- El general Escobar: càstig a un home exemplar

Tot i que no tenien el grau de general en l'inici de la lluita, el cas dels coronels de la Guàrdia Civil Francisco Brotons Gómez (Loja, Granada, 1874-Barcelona, 1939) i Antonio Escobar Huerta (Ceuta, 1879-Barcelona, 1940) mereix unes línies com a exemples del tracte que van dispensar els vencedors de la guerra a aquells oficials i caps, igual que els seus generals, que van mantenir-se en l'estricta obediència al poder civil instituït per les corts estatals i el parlament autònom de Catalunya. Brotons va ser condemnat per "*auxilio a la rebelión*" i ajusticiat el 24 de març de 1939.

Escobar serví a Madrid com a Cap Superior de la Policia i al front de la carretera d'Extremadura, on seria ferit, i després retornà a Barcelona, a comandar el 19 Terç de la Guàrdia Civil, i fou novament ferit en els fets de maig de 1937, això li va significar l'ascens a general per decret del govern republicà. Acabà la guerra comandant l'Exèrcit d'Extremadura, i donà suport al cop del coronel Casado. Tenia fills lluitant en els dos bàndols oposats; el menor, falangista, morí a Aragó. No incriminà ningú en la seva declaració, on solament admetia com a influència ideològica la que provenia del seu catolicisme i de considerar-se una persona d'ordre. En la seva declaració exposà l'actuació de les seves unitats que, en tot moment, van evitar enfrontar-se directament amb les tropes de les guarnicions que marxaven cap al centre de la ciutat de Barcelona el 19 de juliol (cosa que li van recriminar després algunes veus des de les milícies populars), però actuà decisivament en la rendició de les principals unitats sublevades, i desfilà cap a la conselleria de Governació per posar-les a les ordres de les autoritats legítimes, essent cabdal la seva acció en el fracàs del cop a Barcelona.

Tot i que en el sumari es reconeix que a Escobar devien la vida nombroses persones entre civils, eclesiàstics i militars, amenaçades per la violència desfermada arran del 18 de juliol, la sentència dictada el 21 de desembre de 1939 el condemnà a mort i no li fou aplicat l'indult, com semblava preveure la redacció del darrer paràgraf, a diferència d'altres casos anàlegs. Un cop rebut l'"enterado" del cap del nou Estat espanyol, la pena de mort fou aplicada per afusellament al fossar del castell de Montjuïc al general Escobar el 8 de febrer de 1940. La providència del jutge ordenava que fos enterrat en el cementiri d'aquella muntanya "sin pompa".

Extracte de l'acta del judici al general Escobar on es resum la decisiva actuació de les seves forces contra els revoltats a Barcelona.

VII

CONCLUSIONS

Que l'Espanya del 36 no s'assembla pas gaire a l'actual, és cosa natural, hi ha actuat el pas del temps i l'acceleració que la Història sembla haver tingut, especialment, en el primer terç del segle XX a Europa i als països més avançats industrialment i tecnològicament. Però els pocs supervivents que queden avui dels anys republicans remarquen els canvis substancials experimentats durant aquell període per la societat espanyola, una transformació moral profunda promoguda a partir de la divulgació de la informació i de la cultura per mitjà de la premsa, la ràdio i –sobretot– per l'ensenyament. La fal·lera pel saber arribava a totes les capes socials: la discussió de l'ordre social a partir dels nous sistemes econòmics derivats del socialisme marxista o cooperatiu, o de les idees llibertàries; l'encaix de les nacionalitats catalana, basca i gallega a través del federalisme pimargallià; la necessitat d'estendre la instrucció a tota la població de l'Estat; l'expansió d'una nova mentalitat, deslligada de l'Església catòlica, vinculada al racionalisme i a un ordre més just, basat en el treball i en el mèrit; l'atenció, per part del poder, a l'interès majoritari –dins d'un sistema democràtic d'elecció de representants– que sovint fricionava amb els interessos de propietaris i empresaris. En resum, una Espanya que il·lusionava a molts i que preocupava a altres, que era una realitat en les comunitats urbanes, però que aixecava serioses reticències en les zones agràries menys influïdes per les novetats modernitzadores. Una disociació que Santiago Rusiñol ja havia descrit dramàticament a *El català de la Manxa* (1917).

El contrast entre aquestes dues Espanyes era pregona, i equivalia, geogràficament, gairebé, a la divisió dels dos bàndols enfrontats a la guerra: allà on el suport als partits republicans i d'esquerres havia

estat més gran -a les grans ciutats- en els diversos processos electorals de la República, aquesta va poder mantenir el seu suport. Però on el caciquisme i la tradició catòlica –castellana- eren més forts, la majoria de la població seguí la inèrcia de deixar-se portar per les seves elits econòmiques i polítiques.

No hem centrat aquest estudi en la influència de les elits locals sobre els caps militars provincials i de cadascuna divisió, però és evident que el seu paper fou essencial, perquè els militars no actuaven per iniciativa pròpia, sinó inspirats i esperonats pels elements civils més influents en cada territori. I això es pot resseguir en el text de B. Félix Maíz⁵³, col·laborador del general Mola a Pamplona durant la gestació del cop militar. Propietaris, fabricants, editors, intel·lectuals, polítics, terratinents i bisbes van jugar a fons, a partir dels seus interessos particulars o de grup, en el procés iniciat dins d'un exèrcit tan bipolaritzat com ho estava la mateixa societat espanyola. Una divisió entre "el de sempre", que funcionava amb una mala salut envejable, i "el futur", que es veia ben incert si es tenia com horitzó l'Europa del moment, en què el liberalisme polític i econòmic semblava que havia de cedir davant les noves formes d'organització, amb similituds, però excloents: sovièticisme o nazifeixisme. La primera, podia beneficiar als qui treballaven i res no tenien; la segona s'oferia com la forma d'enquadrament de les masses urbanes –proletàries- sense tocar el dret de propietat privada. D'altra banda, l'alternativa llibertària es movia entre el sindicalisme reivindicatiu i l'acció directa revolucionària, que significà un enrenou per a la consolidació de la democràcia republicana i, més tard, un atractiu instrument de baixes passions per emprendre la repressió a la rereguarda, un cop els fusells i els canons esdevinguessin els principals arguments d'un "plebiscit armat" on la intervenció exterior fou determinant.

⁵³ B. Félix Maíz: *Mola, aquel hombre. Diario de la Conspiración 1936*, Editorial Planeta, Barcelona, 1976.

L'ambient general de l'Estat era tempestuós d'ençà de les eleccions de febrer, però les llavors antidemocràtiques ja havien estat plantades tant pels partidaris de la "dictadura del proletariat" com pels favorables a la solució totalitària conservadora, emmirallada en les dictadures que proliferaven en els estats més nous del continent⁵⁴. Per a les elits econòmiques la dictadura militar semblava una sortida factible, cas de desbocament de la República per la banda esquerra (expropiacions, regulació excessiva de les relacions laborals, perjudici dels interessos eclesiàstics). Però aquest perill, que fou invocat pels sollevats, no era, ni de bon tros, tan greu com van voler argumentar, i que ja hem comentat en la introducció. Tampoc podem pensar que els militars implicats en el moviment dirigit per Mola fossin massivament simpatitzants de les ideologies totalitàries ascendents a Europa i a altres estats del món desenvolupat. Quant als generals, la majoria eren catòlics i de simpaties monàrquiques (havi-en fet carrera en el període de la Restauració), tant els d'un cantó com de l'altre. Tots ells havien guanyat part dels seus ascensos servant a les guerres colonials africanes, i existien entre ells lligams de companyonia, d'amistat, i d'interessos comuns respecte als objectius professionals. Molt pocs tenien una formació internacional i el seu patriotisme procedia de la frustració de la derrota de 1898, de la consciència que la seva generació havia de posar les bases per a la recuperació del prestigi exterior del regne d'Espanya, però vivien en

⁵⁴ La crisi del parlamentarisme i de la democràcia en una Europa que no superava el trauma de la Gran Guerra derivà en diverses formes de règims autoritaris o toltarits (en funció del control social exercit per les estructures estatals, i de la naturalesa del sistema polític establert). Així, Rússia (1917), Hongria (1920), Itàlia (1922), Espanya (1923 i 1936), Portugal (1926), Polònia (1926), Iugoslàvia (1929) Alemanya (1933), Àustria (1933), Bulgària (1934), Romania (1940) van veure la implantació de sistemes polítics no democràtics i sense parlaments electes. Aquests moviments inspirats en el feixisme i en el nacionalsocialisme també van tenir presència en altres països de tradició més pactista com Anglaterra, França, Bèlgica, Holanda, Finlàndia i Noruega. Ens els cinc darrers van obtenir el poder —o influència— durant la Segona Guerra Mundial, a redòs de l'ocupació alemanya.

la mateixa esclerosi que les elits espanyoles, incapaces d'adaptar-se als nous temps, per la divergència d'interessos entre la tradició caciquil i la burgesia industrial sorgida durant el segle XIX.

Bona part de l'oficialitat, caps i generals de l'Exèrcit procedia de l'oligarquia agrària, alguns posseïen —o van guanyar— títols de noblesa. Si bé altres, com Queipo de Llano, es decantaven per la participació en negocis comercials d'explotació de matèries primeres industrials per incrementar el seu patrimoni, el cert és que al final triaren la vida al camp, fent de terratinents o "*señoritos*". La mentalitat de l'elit militar espanyola era més aviat feudal, que no pas la de servidors de l'administració pública dins els alts càrrecs de les forces armades, com és habitual en els exèrcits dels estats moderns. Espanya era, a ulls del visitant estranger, procedent de països avançats, l'enclau més medieval dins l'Europa occidental, un viatge en el túnel del temps, un camp treballat amb mètodes seculars i una Església omnipresent, en contrast amb altres zones, com Catalunya i el País Basc, amb una industrialització i una societat prou homologables a l'entorn geopolític. El pes d'aquesta realitat, que dividia el país en mentalitats diferents i, en molts aspectes, oposades, marcà també la fractura del generalat espanyol de forma tràgica, perquè cap de les dues va poder imposar-se fàcilment a l'altra, i d'aquest equilibri excessiu sorgí l'enfrontament armat durant gairebé tres anys.

Després cal deixar clar que molts generals i militars van adoptar llur lleialtat en funció dels esdeveniments: hi havia generals que van donar suport a la República o a la sublevació inercialment, pel fet de trobar-se en un o altre bàndol un cop es va resoldre la situació, en les primeres hores, a favor dels uns o dels altres. Molts van restar inactius, altres van esperar que els fets es desenvolupessin, i van unir-se a l'opció guanyadora. Llavors les relacions personals amb les autoritats de cada cantó, l'interès en mantenir-los en actiu o el valor de les justificacions podien significar que continuessin en els llocs de comandament o que les cauteles els costessin la vida. El cert és que

en una guerra civil, dirigida per militars, uns companys d'armes, potser amics en el passat, s'havien d'enfrontar als altres, i això podia condicionar les tàctiques, els esforços, la violència dels enfrontaments... com hem vist, hi havia generals que tenien a les trinxeres enemigues els seus propis germans i fills. I això passava amb la resta de militars, i amb els soldats de lleva obligatòria. La rauxa no és la mateixa si hom s'enfronta a un enemic abstracte i dimonitzat. Aquí, l'enemic "feixista" o "roig" no deixava de ser el veí de casa, o el propi germà. Se'n parlà molt, d'errors tàctics calculats en l'acció d'alguns generals lleials que, potser, esperaven un desenllaç més ràpid de la guerra, per posar fi a les actuacions revolucionàries i homicides de la rereguarda republicana, desconixedors de la "pau" que els franquistes imposarien al país. Una pau sense la generositat que en altres ocasions havien brindat els vencedors en ocasió de les guerres civils carlines, per exemple.

Potser la compassió, la misericòrdia o l'humanitarisme, no van ser actituds generalitzades en cap dels dos bàndols, però en el cas dels "nacionals" la repressió va ser sistemàtica en l'entrada a cada nou poble o ciutat conquerida. Hi ha el cas conegut de Badajoz (que la historiografia neofranquista intenta minimitzar), però dels afusellaments massius en queden, a dia d'avui, proves físiques escampades al llarg de tota la geografia espanyola, investigades arran de la tímida llei de memòria històrica de 2008, i frenada pel govern del Partit Popular invocant una reconciliació que mai ha tingut lloc, perquè mai s'ha fet oficialment cap acte de penediment sincer, de rehabilitació de les víctimes i de condemna a una dictadura implantada damunt d'una muntanya de cadàvers. L'Espanya que havia de convertir-se en un estat modern, morí moralment l'1 d'abril de 1939. Si aquell dia s'acabava oficialment una guerra, s'iniciava, en canvi, un procés de genocidi polític massiu i sistemàtic al país, per deixar el terreny lliure als forjadors d'un estat de caire totalitari, ajudats per l'Alemanya de Hitler i la Itàlia de Mussolini. Els derrotats que no van poder escapar del franquisme victoriós van ser empresonats per

milers. Espanya es va convertir en una gran presó. A fora, els vencedors, denunciant, incautant, atemorint, depurant, alligónant les masses vençudes. A dins, els assassinats extrajudicials de la guerra i dels primers moments de l'ocupació de les zones republicanes eren substituïts per judicis sumaríssims sense cap garantia processal, anotant, per donar imatge de legitimitat, i per facilitar l'acció policial, els detalls dels processos. Un aparell repressiu metòdic que portà a la mort vora 200.000⁵⁵ persones, després de la guerra (i aquí no volem entrar en una “guerra de xifres”, on els davaluadors cerquen la redempció del fet moral a través d'un càlcul exacte que s'obstinen a impedir).

La quantificació exacta de la repressió és una feina molt complicada, que precisa d'equips professionals, perquè si bé el règim franquista acumulà totes les dades útils per exercir llur genocidi planificat, després, bona part d'aquesta documentació ha quedat fora de l'abast dels investigadors, dispersa, extraviada, per no facilitar les proves del genocidi en què el franquisme va basar el seu règim, i evitar que els hereus beneficiats per aquella hecatombe haguessin de retre comptes. El carnatge sempre ha estat minimitzat, i quan es tracta el tema amb els apologetes del franquisme el primer que s'addueix és que aquella repressió venia motivada pels desastres causats a la rereguarda republicana, o per una hipotètica tupinada en les eleccions de 1936. El que sí es pot constatar és que els assassinats de la rereguarda van ser responsabilitat dels que van fer saltar l'ordre públic pels aires el 18 de juliol, com també van ser culpables i responsables de la pròpia guerra i de la repressió salvatge subsegüent. L'oblit que es va voler imposar durant la Transició postfranquista no ha tancat cap ferida, perquè es pretenia suturar l'estrip de la guerra i de les

⁵⁵ Eduardo de Guzmán “Un millón de presos y doscientos mil muertos”, *Tiempo de Historia*, número 41, abril 1978. Josep Maria Solé i Sabaté i Joan Villarroja i Font van estudiar acuradament el cas català a *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953* (1985).

gairebé quatre dècades de dictadura sense desinfectar-la. D'una banda, als derrotats, a les seves famílies, se'ls negava el sentit, la raó i l'honorabilitat d'uns pares i avis assassinats, torturats o empresonats durant anys injustament, a qui ningú ha demanat perdó ni ha rehabilitat anul·lant llurs sentències emeses per tribunals il·legítics, comprant amb diners el silenci i l'amnèsia. D'altra banda, els franquistes, delators, homicides, usurpadors, repressors, genocides culturals, amenaçadors i maltractadors van mantenir una impunitat que solament pertorbà, durant uns anys, l'acció de grups violents d'extrema esquerra, però van poder trobar nou soplug en el ventall de partits que aparegueren —o reaparegueren— amb la restauració de la democràcia parlamentària, emparada en una constitució, aprovada pel poble espanyol, que tingué una gènesi ben irregular, de què mai no se'n parla, perquè seria desfalcar els fonaments del present⁵⁶.

Anteriorment, hem escrit la paraula genocidi en diverses ocasions per qualificar l'acció repressora dels "nacionals" sobre els vençuts, i referida a la política seguida pels vencedors de la guerra sobre les llengües i cultures diferents de la castellana (etnocidi). En el primer

⁵⁶ Les eleccions de juny de 1977, que van donar lloc a les Corts redactores de la constitució, van ser convocades com a "generals", no pas com a "constitucionals", cosa que va evitar el debat públic sobre la forma que hauria de tenir l'Estat: monarquia o república. No van poder votar els milers d'exiliats que des del final de la guerra seguien residint a l'estranger, ni els centenars de presos polítics que foren alliberats fins al mes d'octubre de 1977 (Llei d'Amnistia). No es va legalitzar cap partit explícitament republicà que pogués concórrer a les eleccions (el secretari general d'ERC, Heribert Barrera, va presentar-se per Esquerra Catalana, un partit "fantasma" que havia inscrit el PTE). Dels 248 senadors que s'havia de triar, 41 ho van ser per designació real, fet clarament antidemocràtic. La pressió dels militars va ser constant durant la redacció del text constitucional sobre el govern de Suárez per rebaixar les concessions autonòmiques i per incloure l'article 8 que, de fet, deixava, i deixa, a l'exèrcit la possibilitat d'intervenció en cas de secessió. Veure Fèlix Villagrasa: <http://www.segonarepublica.blogspot.com.es/2009/05/la-constitucio-de-la-por.html>

cas, un cop iniciades les operacions planificades pel general Mola es preveia la voluntat d'anihil·lar físicament els rivals polítics (*"todo aquel que sea abierta o secretamente defensor del Frente Popular debe ser fusilado"*, 19 de juliol de 1936). La definició del terme *genocidi* es refereix, etimològicament, a l'extermini d'una família, tribu, ètnia o espècie; després ha estat aplicat a la voluntat d'extermini de grups concrets, pels seus trets diferencials, per part d'altres col·lectius. A l'Espanya del moment, dividida genèricament en "rojos" i "feixistes", el trencament era tan evident com el que va provocar el nazisme entre "jueus" i "aris", i també tan artificial, perquè hi ha tantes transicions entre la primera divisió com barreja de sang i de cultures a la segona. El genocidi per diverses causes no era una novetat ni a Espanya ni al món, malauradament. Ha estat practicat secularment per desarrelar del territori unes nacions en benefici d'altres (la "Conquesta de l'Oest" per part dels colons europeus a Nordamèrica), per facilitar l'explotació dels pobles (castellans a Amèrica), per motius religiosos (catòlics contra còltars i hugonots a Occitània) o per causes polítiques (l'acció dels kemers rojos a Vietnam o més recentment de l'exèrcit serbi sobre la població bosniana). Quant a l'etnocidi basat en la cultura, a Galícia, a València, al País Basc, a Catalunya, i a territoris amb una cultura autòctona més feble com Astúries, Aragó, etc., la voluntat d'imposició castellana, i de desarrelar, minoritzar i extingir les llengües, literatures i divulgacions culturals vernacles va ser evident i sistemàtica. Per començar, a l'escola, seguint pel tancament de centres culturals, emissores de ràdio, publicacions, editorials i arribant fins i tot a sancionar l'ús públic de la pròpia llengua. Una persecució cultural, que s'havia iniciat amb l'estat liberal del segle XIX, accentuada per les dictadures i que arriba fins als nostres dies emparada en l'ambigüitat constitucional i la voluntat centralitzadora i castellanitzadora del neofranquisme i dels conversos.

El genocidi polític experimentat a Espanya d'ençà la victòria "nacional" va convertir el país, divers, polifacètic, bigarrat i inquiet en un

mar d'aigües més o menys tranquil·les, mortes, amb poca resposta i poc contrast pel fet biològic que l'oposició havia estat anorreada a causa de les morts en combat i, sobre tot, de l'exili, l'empresonament i les matances de la postguerra. I ja se sap que els morts no procreen, tampoc els empresonats, i els exiliats ho fan a benefici de l'estat que els acull. Espanya es va convertir en un país de "dretes" perquè l'esquerra progressista, democràtica o revolucionària, perquè el republicanisme moderat, havien estat gairebé esborrats del mapa. Fins la taxa de suïcidis es va veure incrementada en els primers anys posteriors a la guerra: del 0,068‰ de 1936 es va passar al 0,095‰ de 1939, el 0,084 de 1940, i no recuperà una tendència "normal", com la dels anys de preguerra, fins 1943⁵⁷. La por dels supervivents i el trencament moral dels que van purgar molts anys de presó deixaven "l'altra Espanya" exànime i derrotada per a moltes dècades, amb un enorme regitzell d'inadaptacions, de malalties físiques i anímiques per part dels represaliats i dels seus descendents. Sovint, l'única forma de remuntar la situació, en les zones rurals, fou emigrar cap a les grans ciutats o a l'estranger, tot deixant el terreny lliure als antics/nous senyors. Una "oposició" prou estabornida i afeblida, que acolliria sense gaire exigències el retorn de la democràcia⁵⁸, a través de la reforma cosmètica de les institucions franquistes. Un Estat espanyol sense ànima, amb una cohesió fictícia basada en la figura del rei (reforçada per l'operació 23-F), un procés descentralitzador pensat per frenar l'instint de conservació de bascos i de catalans, i una bandera, la mateixa que es va enarborar per assassinar desenes de milers d'antifeixistes.

⁵⁷ Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'INE.

⁵⁸ El legitimisme republicà es mantingué a l'exili amb la conservació d'un govern republicà que passà per diverses vicissituds, però que no aconseguí mai aglutinar en ell les diverses forces polítiques sorgides de les darreres eleccions democràtiques de la República: les de febrer de 1936. El govern de Fernando Valera fou el darrer dels onze formats a l'exili. Aquest gabinet, sense gaire influència a l'interior del país, reconegué el procés electoral de 1977 (al qual no es va poder presentar cap partit republicà), però no avalà la monarquia instaurada per Franco.

No es va produir cap procés de desfranquització, com van tenir anàlogament Alemanya o Itàlia, cosa que segurament va estalviar un traumàtic "ajustament de comptes", a causa de la feblesa de la pròpia oposició antifranquista. Una de les principals lleis de la Transició democràtica, la Llei d'Amnistia 46/1977 del 15 d'octubre, es va presentar com la via per excarcarar els presos antifranquistes que quedaven a les presons, però en realitat, l'amnistia tenia l'efecte de deixar fora de l'abast dels tribunals democràtics les actuacions de les autoritats establertes com a resultat de la guerra. Així, els dos darrers apartats de l'article segon de la Llei especificaven que eren compresos dins l'amnistia:

e) Los delitos y faltas que pudieran haber cometido las autoridades, funcionarios y agentes del orden público, con motivo u ocasión de la investigación y persecución de los actos incluidos en esta Ley.

f) Los delitos cometidos por los funcionarios y agentes del orden público contra el ejercicio de los derechos de las personas.

En els darrers anys, el jutge de l'Audiència Nacional d'Espanya, Baltasar Garzón Real, va endegar una causa pels crims contra la humanitat comesos a Espanya arran de la guerra civil i durant el franquisme. En el sumari figuren trenta-cinc encausats entre els principals precursors del cop del 18 de juliol, i responsables de les matances a què donà lloc la guerra i la postguerra. La llista és encapçalada pel general Franco, i també apareixen Cabanellas, Saliquet, Ponte, Mola, Dávila, Gil Yuste, Orgaz, Queipo de Llano, Martínez Anido, Varela, així com els ascendits durant la guerra: Yagüe, Muñoz Grandes, Galarza, Asensio, Vigón i Moreno. El procés judicial de Garzón⁵⁹ va ser

⁵⁹ Sumari 53/2008 E. Jutjat Central d'Instrucció núm. 5, Audiència Nacional, Madrid. Instruït a partir de múltiples denúncies per desaparició "*todas ellas por presuntos delitos de DETENCION ILEGAL basadas en los hechos que se describen en las mismas, fundamentalmente por la existencia de un plan sistemático y preconcebido de eliminación de oponentes políticos a través de múltiples muertes, torturas, exilio y desapariciones forzadas (detenciones ilegales) de personas a partir de 1936, durante los*

aturat, d'una banda, perquè tots els imputats eren morts, i per l'actuació del Tribunal Suprem, que va adduir que no estava tipificat —encara— en el dret internacional el delicte de “crims contra la humanitat”, va esgrimir la Llei de 1977 per estroncar les actuacions de Garzón i evità, així, l'escenificació pública d'una condemna al franquisme, que podia tenir una correlació perillosa vers la discussió de la legitimitat del règim dictatorial, i també de l'actual sistema polític espanyol, que deriva de la reforma d'aquell. L'any 2010, el Consejo General del Poder Judicial imposava al famós jutge la suspensió cautelar de les seves funcions fins que es resolguin les denúncies que, per prevaricació, pesen sobre ell. Aquell mateix any, el Tribunal Constitucional retallava quirúrgicament, en els seus apartats bàsics, l'Estatut català de 2006 que havien aprovat el poble català i les cambres catalana i espanyola, establint les bases pel retrocés substancial en nombroses competències que havien estat transferides com la immersió lingüística a l'ensenyament. A banda, els governs espanyols han incomplert sistemàticament els acords de finançament i d'inversió en el territori català, cosa que ha portat una situació gairebé insuportable per la subsistència econòmica de la Generalitat, i ha multiplicat la crisi entre els sectors dependents de les administracions públiques autonòmica i locals, mentre en altres territoris la inversió pública es multiplica, s'anuncien rebaixes fiscals i reben infraestructures capricioses i cares que no aporten cap rendiment. El Tribunal Constitucional espanyol es va crear, com es pot comprovar, per substituir la voluntat del poble expressada a les urnes, i un grup d'alts funcionaris es dedica a menar els destins del país en funció de la seva interpretació personal de l'amorfa constitució que un poble esporuguit, ignorant i refiat votà l'any 1978.

años de Guerra Civil y los siguientes de la posguerra, producidos en diferentes puntos geográficos del territorio español.”

El franquisme va perviure gràcies a l'estratègia exterior nordamericana posterior a 1945, que va significar el reconeixement internacional del règim i la modernització econòmica —a batzegades. Alhora, la dictadura es retocava semànticament autodenominant-se "democràcia orgànica". El paper de l'exèrcit i de l'Església va anar cedint davant la tecnocràcia burocràtica i el capitalisme financer, tot i mantenir grans territoris sota el tradicional caciquisme agrari que, impulsor de la mecanització del camp, havia propiciat l'emigració massiva de camperols cap a les zones urbanes industrials. La milícia quedà reduïda a una estructura antiquada de comandaments poc preparats, destinats a coordinar un servei d'armes obligatori per a tots els homes del país des d'on s'intentava mantenir la influència militar sobre la població amb mètodes romàntics (patriotisme essencialista), objectius indeterminats i materials obsolets. Un exèrcit d'estar per casa, més adreçat a mantenir atemorit "l'enemic interior" (l'article 8 de la Constitució el va fer garant de la unitat territorial) que no pas a defensar el país d'hipotètiques amenaces externes. Tanmateix, Espanya comptava, i molt, dins el tauler geoestratègic internacional de la Guerra Freda⁶⁰. La torna de l'ajut econòmic dels Estats Units, i del seu suport polític internacional, havia estat la instal·lació en territori espanyol, des dels anys 50, de bases militars - navals, aèries i de comunicacions- fonamentals en el control de l'Europa meridional i de l'occident mediterrani. El règim franquista es-

⁶⁰ En els darrers temps, documents desclassificats dels serveis d'intel·ligència britànics han posat de manifest els suborns rebuts per alguns generals espanyols, a través del milionari Joan March, amb la intenció d'influir sobre Franco per evitar que Espanya entrés en guerra al costat de les potències de l'Eix. Aquesta tàctica deixà de banda els contactes establerts amb republicans espanyols, amb qui es volia organitzar una xarxa de resistència, similar a la francesa, cas que es produís una invasió alemana de la península, o l'entrada de l'Espanya franquista en la guerra (The Guardian, 23 de maig de 2013: "MI6 spent \$200m bribing Spaniards in second world war", <http://www.theguardian.com/uk/2013/may/23/mi6-spain-200m-bribes-ww2>).

devingué un aliat ferreny en la lluita contra l'expansió del comunisme per Europa, argument que esdevingué prioritari entre els que utilitzava el règim per justificar-se i perpetuar-se. La importància del marxisme a Espanya semblava més gran del que en realitat era, a causa de la propaganda indirecta des del poder, i de l'acció de la intel·lectualitat universitària, molt influïda per la bipolaritat capitalisme/comunisme de l'època. Però la falta de llibertat política feia que no es pogués evidenciar la falta de suport popular al comunisme, i s'evitaven els ensurts que a França i Itàlia significaven els avenços dels partits marxistes. L'exèrcit apareixia com el garant de la posició espanyola en un joc estratègic on el país es beneficiava de la seva situació geogràfica i gaudia d'un inconegut creixement a redós de les inversions exteriors, del desenvolupament planificat d'algunes zones agràries i de l'activitat d'una burgesia industrial i comercial beneficiada de la nova política econòmica liberal, substituïda de l'autarquia, i de la mansuetud d'una classe obrera abastament castigada amb la guerra i la postguerra.

La mort de Franco, i la perpetuació de les seves elits a través dels partits polítics de la Transició, no fou canvi suficient per pacificar el país. El dictador havia autoritzat les darreres execucions del seu règim, a dos mesos de morir, de membres de grups que practicaven la lluita armada (ETA, GRAPO, FRAP), atemptant contra funcionaris (militars i policies, principalment) per la identificació que es feia d'aquestes persones amb un règim en hores crítiques, que manio-brava vers el parlamentarisme democràtic. D'entre els centenars de víctimes produïdes pel "terror roig" en quatre dècades, hi figuren els noms de fins a quinze militars d'alta graduació de les forces armades -tots ells formats militarment en el bàndol "nacional" durant la guerra- que van ser abatuts violentament: l'almirall Luís Carrero Blanco (ETAm. 1973), el general de brigada Juan Manuel Sánchez Ramos (ETAm. 1978), el general de divisió Constantino Ortín Gil (ETAm. 1979), el general de brigada Agustín Muñoz Vázquez (GRAPO 1979), el tinent general Luís Gómez Hortigüela (ETAm. 1979), el general de

brigada Enrique Briz Armengol (GRAPO 1980), el general de brigada Andrés González de Suso y Fernández de Matauco (GRAPO 1981), el general de divisió Víctor Lago Román (ETAm. 1982), el tinent general Guillermo Quintana Lacaci (ETAm. 1984), el general de brigada de la GC Juan Antares Peña (ETAm. 1985), el general de brigada Luís Azcárraga Pérez-Caballero (ETAm. 1988), el general de l'exèrcit de l'aire Dionisio Herrero Albiñana (ETAm. 1993), el general de brigada Juan José Hernández Rovira (ETAm. 1994), el tinent general Francisco Veguillas Elices (ETAm. 1994) i el general de brigada Justo Oreja Pedraza (ETAm. 2001). A més, el gener de 1977 els GRAPO van segrestar durant dues setmanes i mitja el president del Consejo Supremo de Justicia Militar, el tinent general Emilio Villaescusa Quilis. Durant la seva existència, els GRAPO van ocasionar més de vuitanta víctimes mortals. Entre 1968 i 2010 solament ETA provocà més de vuit-cents morts en una lluita que solament s'explica des de l'anormalitat d'un país que hagué de suportar gairebé quatre dècades de dictadura militar d'inspiració feixista, amb totes les giragonses necessàries per poder perdurar en l'escenari internacional de la Segona Guerra Mundial i de la posterior Guerra Freda. Després, la permanència de les estructures socioeconòmiques i culturals de la dictadura durant la Transició democràtica, i la resistència de les velles i les noves oligarquies hispàniques a acceptar replantejar la vinculació de les diferents nacions respecte a un estat sempre concebut de forma centralista, i contrària al dret dels pobles a l'autodeterminació, van dificultar la dubtosa reconciliació que la nova classe política pretenia establir sense fer cap denúncia del règim anterior. Si bé la immensa majoria del poble espanyol es deixava portar per l'eufòria europeïsta, el relatiu creixement econòmic i l'amnèsia respecte a la derrota de la democràcia republicana de 1939 (sistemàticament es repetia la imatge de República=Guerra civil, abduïnt la memòria de mig país), el cert és que el terrorisme etarra fou percebut, al menys en els inicis, com la venjança dels derrotats contra els que havien sumit el país en la dictadura. Després, els objectius exclusivament indepen-

dentistes i les estratègies indiscriminades van restar, almenys, moltes actituds tàcites, i el moviment basc entrà en el marginalisme, vist des de l'exterior d'Euskalherria.

Durant els governs del PSOE (2004-2012) presidits per José Luis Rodríguez Zapatero es van fer alguns avenços vers el final, pactat, de la lluita armada per part d'ETA, i pel reconeixement, per part de l'Estat, de les injustícies comeses durant i després de la guerra. Aquestes darreres actuacions van propiciar la *Ley por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución y violencia durante la guerra civil y la dictadura*, de 26 de desembre de 2007, altrament dita Llei de Memòria Històrica. Aquesta llei no va donar satisfacció, en molts casos, als afectats, i no va servir per tancar definitivament, amb una actuació governamental, les reparacions dels mals que causà, sobre tot, la postguerra. Com s'havia fet després de la dictadura, es van aprovar partides pressupostàries per compensar els anys de presó patits per la repressió política, però el preu d'aquests anys variava ostensiblement si havien estat abans (més barat) o després de 1968 (més car). Una distinció arbitrària inexplicable. Gairebé insultant. Tampoc es van atendre les demandes, per part de diversos sectors de la societat catalana i espanyola, de decretar l'anul·lació dels judicis que per motius polítics havien portat milers de ciutadans a les presons o a la mort. Darrerament ERC ha reclamat a la justícia argentina que investigui el procés sumariíssim seguit contra el president Companys.

La negativa sistemàtica de les autoritats espanyoles a intervenir contra les injustícies del franquisme (injustícies des del punt de vista racional i democràtic) es pot explicar des de diferents perspectives. La principal apunta, encertadament, que l'actual Estat espanyol deriva, directament, d'una dictadura reconvertida en monarquia parlamentària a la mort del dictador, i que té la seva llei fonamental (constitució) amarada dels Principios Fundamentales del Reino (la pròpia consideració d'Espanya com a regne, com a nació indisoluble,

amb estreta col·laboració entre Església i Estat, bandera, himne, etc.). Una altra posició, abastament defensada tant per la dreta espanyola (directament implicada) com pel centreesquerra durant les primeres dècades transitòries, ha estat la necessitat de “tancar la ferida de la guerra i de la postguerra” aplicant sobre ella el remei de l’oblit i del “passar pàgina”, però el remei que solament tapa, no guareix. Malgrat que els rengles dels demòcrates van quedar delmats a causa dels fets que tractem, el cert és que molts vençuts, els seus descendents, i persones de bona voluntat democràtica, segueixen considerant que el tractament de la Transició ha estat insuficient, i sovint denigrant, respecte aquells que van ser represaliats per, al cap i a la fi, veure instaurat un sistema polític i social mimètic d’aquella República de què tan han blasmat –i en blasmen– aquells que la van trair. Calia una guerra terrible i una repressió encara pitjor per acabar al mateix –o molt semblant– punt de partida? La historiografia de la Transició ha produït, sobre aquest període, no poca literatura adreçada a lloar els beneficis del postfranquisme, tot insistint en els arguments que condemnaven la Segona República a l’ostracisme, tot culpabilitzant-la del destí que va córrer la pròpia institució i els seus defensors. S’abundava així en l’exercici de distorsió calculada, i es reforçava, des de “l’esquerra”, la interpretació fatalista divulgada durant dècades per la dictadura politicomilitar del nacionalisme espanyol, la qual s’havia esmerçat de valent en arrabassar al poble espanyol una democràcia tan llargament esperada. Una democràcia que, si retornava sense embuts ni trampes, podia arribar a produir secessions territorials, com semblen apuntar els temps presents, car la memòria dels pobles, per molt que se la intenti anorrear –i potser més si s’actua així– és un factor polític de primer ordre⁶¹.

⁶¹ Un dels moments àlgids de les repetides traïcions a la República fou la roda de premsa posterior a la legalització del PCE l’abril de 1977, en què el seu comitè en ple aparegué davant d’una gran bandera monàrquica. Així s’escenificava, com havia fet

Però el que considerem com a principal raó de la resistència del sistema polític espanyol actual a corregir l'aberració dels judicis sumariíssims contra els derrotats de la guerra és que una revisió i anul·lació d'aquests podria ser el fil pel qual es comencés a posar en qüestió bona part de la legislació del període franquista, i acabar descabdellant fins a deixar en evidència els fonaments jurídics de l'actual Estat espanyol, molt discutit quant a la integració territorial des del País Basc i des de Catalunya, nacions en equilibri inestable dins dels marges que la Constitució de 1978 atorga. Si hom es dedica a discutir les lleis dels sollevats de 1936, a contraposar la legalitat republicana respecte a l'Estat de força dirigit per Franco, s'arriba a la conclusió que cap dels generals rebels exercia legalment el seu càrrec a partir del decret del 21 de juliol de 1936 (i posteriors), pel fet que van ser apartats de l'Exèrcit espanyol a causa de la seva actitud de traïció. Aquesta seria la postura legalista, democràtica, segons el que avui entenem com a principis d'un Estat de dret. Però podria tenir, com hem dit, efectes secundaris respecte a la realitat present. Tanmateix, ni que fos de forma simbòlica, la reparació als que van perdre la vida defensant la democràcia republicana (alguns, amb aspiracions revolucionàries, però no tots, ni de bon tros) passa per l'anul·lació d'aquests judicis nefastos. Conservar aquells sumaris tal i com els va deixar el terrorisme repressor de la postguerra és una ofensa per a les nostres generacions posteriors.

Mantenir les condemnes dels judicis sumariíssims als caps de les forces armades, que van perdre la vida en defensa de la legalitat democràtica, és una ofensa continuada a l'honor militar. I és immoral fer el mateix amb els civils massacrats després de la guerra. Així, és impossible la regeneració engrescadora d'un Estat que mai no ha sabut ser nació, sempre reticent a la voluntat dels pobles que administra.

el PSOE, la voluntat de conferir legitimitat a l'experiment de la Transició impulsat pels aperturistes del règim. Aquella maniobra no va fructificar com pensaven els dirigents del PCE i del PSUC, perquè mai no van obtenir gaire suport a les urnes.

ANNEXOS

ELS GENERALS ESPANYOLS DEL 36. NOTES BIOGRÀFIQUES.

Del cos de generals i almiralls de les forces armades espanyoles que el juliol de 1936 van jugar algun paper hem pogut identificar fins a cent trenta-sis persones. L'escalafó era format per vint-i-quatre generals de divisió, trenta-tres almiralls i la resta, generals de brigada. Però també apareixen sis tinents generals, i altres generals a la reserva o retirats, molts a causa de les reformes d'Azaña, que van alleugerir l'estructura militar. Els generals de divisió ocupaven el màxim rang dins l'organització de l'exèrcit republicà, estaven destinats a ocupar el comandament de les vuit divisions orgàniques i els tres territoris extrapeninsulars en què es dividia l'estructura territorial militar de l'estat. Respecte a l'Armada, no hem obtingut dades exhaustives, i per tant solament recollim la relació de les víctimes produïdes entre el cos d'almiralls, vicealmiralls i contraalmiralls. Els generals de l'exèrcit que hem pogut computar, segons la seva actitud respecte a la sublevació, es van dividir així:

77 van donar suport activament a la rebel·líó.

34 van mantenir fidelitat a la República.

24 van restar inactius o van dubtar.

Referim a continuació les fitxes biogràfiques d'aquests generals i almiralls, incloent aquells que, sense tenir destí ni situació de disponibilitat activa, també tenien el grau de general de divisió, de brigada o d'almirall de l'Armada el juliol de 1936, i que en alguns casos, tot i estar retirats, van jugar algun paper en els esdeveniments o simplement van haver de prendre partit en tant que generals

No apareixen militars que van ser ascendits posteriorment al generalat, durant la guerra, com Yagüe, Rojo o Aranda.

Aquest primer bloc el formen els generals que van morir, víctimes d'un bàndol o de l'altre, a causa de la seva actuació, o per la falta d'implicació amb cap dels dos bàndols.

Els caps de les forces armades morts arran de la sublevació (50):

Les icones que identifiquen l'actitud d'aquests generals davant el cop d'estat de juliol de 1936 simbolitzen les diverses posicions adoptades en funció de la seva defensa de l'ordre establert, de l'adhesió a la rebel·lío o la indecisió a l'hora de prendre partit:

Es mantingué lleial al govern legítim.

Es rebel·là contra el govern legítim.

Mostrà indecisió o no actuà.

Almiralls i generals de l'Armada morts (15):

Dels quinze alts comandaments de l'Armada morts en els esdeveniments iniciats el 18 de juliol, tretze van ser víctimes causades pel sector republicà i dues pel dels insurrectes.

Azarola Gresillón, Antonio (Tafalla, Navarra 1874-Ferrol, A Coruña, 1936). Contraalmirall de l'Armada, fou ministre de Marina en el govern de Portela Valladares durant les sis setmanes anteriors a les eleccions de febrer de 1936. Arran del cop d'estat, com a comandant general de l'arsenal de la base naval de El Ferrol, es mantingué fidel al govern de la República. Els insurgents l'acusaren de col·laborar amb les organitzacions republicanes amb l'objectiu de facilitar-los armes, per la qual cosa va ser processat en consell de guerra i afusellat el 4 d'agost de 1936.

Cervera Valderrama, Joaquín († Paracuellos del Jarama, Madrid 1936). Contraalmirall. Detingut a Madrid, fou tret de la presó el 8 de novembre per ser assassinat a Paracuellos.

González de Aledo y Castilla, Manuel († Madrid 1936). General de la Armada, detingut a Madrid. Assassinat.

Enrile García, Francisco Javier († Paracuellos del Jarama, Madrid 1936). Vicealmirall, empresonat a la Model de Madrid, fou assassinat el 8 de novembre de 1936.

Fontella Maristany, Ramón († Guadalajara 1936). Contraalmirall, assassinat a Guadalajara.

García Parreño, Guillermo († Madrid 1936). General de la Armada. Detingut i assassinat a Madrid.

Magaz Fernández de Henestrosa, Juan († Paracuellos del Jarama, Madrid 1936). Almirall de l'Armada, assassinat a Paracuellos el 7 de novembre de 1936. Morí juntament amb els tinents generals José Rodríguez Casademunt i Jorge Fernández-Heredia Adalid.

Márquez Román, Francisco († Madrid 1936). Vicealmirall, cap de la base naval de Cartagena. No decretà l'estat de guerra, però la seva actitud va ser molt dubitativa. Jutjat per un tribunal popular, va ser condemnat a mort. Traslladat a Madrid, morí assassinat.

Martínez Ayala, José († 1936). General de la Armada, detingut a Madrid. Assassinat.

Martínez Cabañas, Esteban († Paracuellos del Jarama, Madrid 1936). General de l'Armada, detingut a Madrid per l'Escuadrilla del Amanecer (ABC del 10-IX-1936)⁶². Fou tancat a la presó Model i mort a les matances de Paracuellos.

⁶² ABC, 10-IX-1936, p. 14: *"La Escuadrilla del Amanecer ha detenido a algunos funcionarios del ministerio de Marina desafectos al régimen. Los detenidos son: Félix Chiriguini, Joaquín Cervera, Ignacio Coello de Portugal, José Martínez Ayala, José Núñez de Castro, Miguel López, Estanislao Jiménez, Juan Muñoz Delgado, Juan Bautista Lazaga, Rafael Hernández Ros, Esteban Martínez Cabañas, Miguel Angulo Riaño y Ubaldo Montojo."*

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

Mier y del Río, Miguel de (†1936). Vicealmirall, assassinat per la marineria lleial a bord del “Miguel de Cervantes”, buc insígnia de l’escuadra, de la qual n’era comandant general.

Molins Carreras, Camilo (†Cartagena, Múrcia 1939). Contraalmirall, segon cap de la base naval de Cartagena i cap del seu arsenal, no s’afegí a la sublevació i permeté que les milícies populars l’ocupessin. Fou jutjat per un tribunal popular, que l’exculpà de les acusacions de col·laboració amb els rebels per pressió dels mariners. Passà a la reserva durant la guerra, però a l’entrada de les tropes franquistes a Cartagena fou detingut, sotmès a consell de guerra i executat el 23 de juliol de 1939.

Navía Osorio-Castropol, Ramón (†Cartagena, Múrcia 1936). Contraalmirall, cap de la flota de destructors de Cartagena, va mantenir la mateixa actitud passiva que els altres caps de la base naval i va ser detingut, jutjat per un tribunal popular de milicians i assassinat en la darrera matança d’oficials a Cartagena l’octubre de 1936.

Pascual de Pobil Chicheri, Luís († Maó, Menorca 1936). Contraalmirall, cap de la base naval de Maó. Afusellat pels militars lleials al govern.

Salas González, Francisco Javier de (†Paracuellos del Jarama, Madrid 1936). Almirall, cap de l’Estat Major de l’Armada, empresonat a la Model de Madrid, fou tret i afusellat a Paracuellos el 8 de novembre de 1936.

Generals de l'Exèrcit de terra i forces d'ordre públic morts (36):

Dels trenta-sis generals de l'Exèrcit de terra morts arran de l'aixecament militar de 1936, vint-i-set van perdre la vida per l'acció de la justícia republicana, pels tribunals populars instaurats de forma revolucionària, o pels escamots de milicians de diferents tendències. Altres vuit van ser víctimes de la justícia dels sublevats, o per accions de repressió sumària, i un (el general Balmes) morí a Canàries, en circumstàncies poc clares, el dia abans d'iniciar-se la revolta.

Aranguren Roldán, José (Ferrol, A Coruña 1875-Barcelona 1939). General de brigada. Va fer bona part de la seva carrera al cos de la Guàrdia Civil, l'any 1931 era director del Col·legi de Guàrdies Joves "Duque de Ahumada". Ascendí al generalat amb el Front Popular el març de 1936 i es féu càrrec de la 5a. zona, Catalunya. Es negà a rebel·lar les seves forces contra el govern el 18 de juliol, malgrat ser catòlic i conservador, i això decantà la victòria a favor dels lleials i dels revolucionaris en tot el territori català. Durant la guerra va comandar, durant els primers mesos, la IV Divisió militar (Catalunya). Després dels fets de maig de 1937 passà a la comandància militar de València, on era al final de la guerra. No va voler abandonar el país perquè considerava que havia actuat sempre escrupolosament complint el seu deure. Va ser detingut i jutjat a Barcelona en consell de guerra, que el condemnà a mort pel paradoxal delictes de mantenir-se fidel al jurament de lleialtat fet a les institucions republicanes. Fou executat el 21 d'abril de 1939.

Araujo Vergara, Emilio (†Paracuellos del Jarama, Madrid 1936). General de brigada, gran creu de Sant Hermenegild el 1935. Emprisonat en els primers dies de la revolta, se'n decretà la seva baixa com a general de l'exèrcit, i fou assassinat a Paracuellos el 7 de no-

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

vembre. El Diario de Defensa Nacional del 7 d'abril de 1938 disposa la seva separació de l'exèrcit, juntament amb altres generals, alguns morts pels milicians durant els primers mesos de la guerra, "por hallarse clasificados como desafectos al régimen".

Balmes Alonso, Amado (Saragossa 1877-Las Palmas de Gran Canaria 1936). General de brigada d'infanteria. Africanista, havia estat cap de la 1a. Brigada d'infanteria de la I Divisió durant la dictadura de Primo de Rivera, en substitució del general Franco. El juliol de 1936 era comandant militar de Gran Canaria, i tenia com a superior immediat el mateix Franco, cap de la Comandància Militar de les Illes Canàries a Tenerife. El dia 16 de juliol, el dia abans que començés la revolta al Marroc espanyol, el general Balmes va patir un accident fent una revisió d'armament als seus subordinats i morí d'un tret al ventre. S'ha especulat amb la possibilitat d'un atemptat ordenat per Franco, qui havia tingut una entrevista amb Balmes uns dies abans i pel que sembla no es van entendre prou. Si la desavinença venia de l'oposició de Balmes als plans dels insubordinats, podria tenir fonament la hipòtesi de l'assassinat. Sempre es va especular amb aquesta possibilitat per la necessitat de Franco de deixar la rereguarda en mans segures. El futur *caudillo* va acudir a l'enterrament de Balmes a Las Palmas, i acte seguit pujà a l'avió que el duria a encapçalar les forces armades espanyoles del Marroc per iniciar la conquesta de la península.

Batet i Mestres, Domènec (Tarragona 1872-Burgos 1937). General de divisió d'infanteria. Va haver de passar a la reserva per participar en la conspiració contra la dictadura el 1926. Cap de la IV Divisió (Catalunya), acabà amb la insurrecció federalista del govern de la Generalitat el 6 d'octubre de 1934 evitant un bany de sang, per la qual cosa fou criticat tan pels insurrectes com pels que desitjaven un càstig exemplar. El 1935 fou nomenat cap de la casa militar del

president Alcalá-Zamora, i el febrer de 1936, cap de la VI Divisió (Burgos), des d'on maniobrà insistentment per desfer el complot rebel. El 18 de juliol fou detingut per alguns oficials, subordinats seus. El 4 de setembre fou sotmès a consell de guerra sota l'acusació genèrica "d'auxili a la rebel·lió", el coronel Miguel Ribas de Pina, mallorquí, en fou el defensor. Posà de manifest l'absurd d'aplicar l'article 237 del Codi de Justícia Militar a qui, precisament, havia actuat per evitar la rebel·lió d'aquells qui el jutjaven il·legítimament. Aquesta argumentació aturaria, posteriorment, la projecció militar del defensor. L'animadversió de Franco vers Batet, que venia dels temps de la guerra d'Àfrica i dels fets del 34, quedà palesa en ser aquests expulsat de l'exèrcit i passar a una presó comuna. Finalment fou sentenciat a mort i executat el 17 de febrer de 1937, set mesos després de la seva detenció, el que dóna idea de les tensions que en el bàndol sol·levat va provocar la sort de Batet, bon amic de Cabanellas i de Queipo de Llano, i a qui Mola devia el suport prestat quan fou expulsat de l'exèrcit pels fets de 1932. Es va dir que la mort de Batet era la venjança de Franco pel fet que Queipo no havia atès la seva petició de clemència per Campins, que com a comandant militar de Granada, havia esperat dos dies per unir-se a la rebel·lió.

Bosch Atienza, Josep (? 1872-Maó, Menorca 1936). General de brigada d'enginyers. Era comandant militar de Menorca des de finals de març de 1936 i substituïa el general Fernández Burriel. Havia actuat en la repressió de la revolta minera d'Astúries el 1934 com a coronel i ja havia estat comandant militar de l'illa, interinament, en els primers mesos de la República. Implicat en la revolta del juliol de 1936, havia de suplir el general Goded a Palma de Mallorca. A Menorca aconsegueix, inicialment, controlar els punts importants de l'illa i publica el ban de proclamació de l'estat de guerra, però part de les seves pròpies tropes (suboficials, soldats i marineria), recolzats per elements civils, fan canviar el signe de l'operació. Bosch fou empresonat al castell de la Mola de Maó i el dia 2 d'agost de 1936 morí

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

assassinat per milicians i soldats, juntament amb una norantena de militars colpistes més.

Campins y Aura, Miguel (Alcoi, Alacant 1880-Sevilla 1936). General de brigada d'infanteria. Destacat oficial a les guerres marroquines, realitza la seva carrera com a "africanista", on el seu regiment d'infanteria serveix junt amb la Legió de Franco, Millan-Astray i els regulars de Mola. Les operacions del Desembarcament d'Alhucemas li reporten el grau de coronel (1926) i el seu destí a l'Acadèmia Militar de Saragossa fins a la seva dissolució per part de la República el 1931. És autor d'un llibre no publicat sobre aquest centre d'estudis. Afectat pel decret d'Azaña de 1933, veu frenada la seva carrera fins la rectificació del ministre Hidalgo el 1934. El govern del Front Popular l'ascendeix a general de brigada el maig de 1936, i el mes de juliol és destinat a la 3a. Brigada d'Infanteria amb seu a Granada. Dubtà d'unir-se a la sublevació, però ho feu el dia 20 proclamant l'estat de guerra. El dubte, i la posterior decisió, van valer a Campins l'acusació de traïdoria per part dels dos bàndols. Un cop triomfant el cop a Granada, Queipo de Llano en va ordenar el seu arrest, i el sotmeté a un consell de guerra que el condemnà per rebel·lió militar. Fou afusellat el 16 d'agost de 1936. Queipo, que actuava amb total impunitat a l'Andalusia occidental, sense acceptar ordres de cap altre general, va ignorar la petició de clemència que li adreçà Franco, amic de Campins des que eren oficials al Marroc. Llavors, el futur *generalísimo* no tenia encara el comandament total de les tropes revoltades.

Capaz Montes, Fernando Oswaldo (Puerto Príncipe, Cuba 1894-Madrid 1936). General de brigada d'infanteria. Va fer carrera militar al Marroc, on es distinguí per la seva capacitat de negociació amb les càbiles del Rif per tal que acceptessin pacíficament el domini espanyol. Amb la República Azaña l'envia a Gran Canària, però des-

prés amb Lerroux retorna al Marroc com a delegat d'Afers Indígenes. Participà en l'ocupació d'Ifni i en fou nomenat governador civil i militar, ja amb el grau de general de brigada. Malgrat ser el típic militar africanista, company dels que preparaven el cop de juliol de 1936, ell intentà mostrar-se equidistant: era comandant militar de Ceuta, però va disposar un viatge a Madrid en les dates de la sublevació. Allà fou arrestat pels milicians i internat a la presó Model, on va ser assassinat per milicians anarquistes en l'assalt que aquests van fer el 23 d'agost de 1936.

Caridad Pita, Rogelio (A Coruña 1874-Ferrol, A Coruña 1936). General de brigada d'infanteria. De lleialtat republicana, ja s'havia negat, el 14 d'abril de 1931, a ocupar militarment A Coruña, tal i com li havia ordenat el governador militar. A Gijón, després de la revolució de 1934, havia prèss sistemàticament posicions conciliadores. El 18 de juliol de 1936 era governador militar de A Coruña i cap de la 15a. Brigada d'Infanteria, integrada dins la VII Divisió que comandava el general de divisió Salcedo Molinuevo. Tots dos van intentar avortar el cop a Galícia, malgrat la doble pressió de Queipo de Llano (per telegrama) i de Mola (per telèfon). El matí del dia 20, dilluns, Caridad i Salcedo s'adreçaren al regiment d'infanteria Zamora 54 per exigir el compliment del jurament de lleialtat al govern legítim, però van ser detinguts pel coronel Martín Alonso -partícp del cop frustrat de 1932- i els seus oficials. Foren traslladats al castell de San Diego de A Coruña i encausats en un consell de guerra sota l'acusació de "traïció". Ambdós van ser condemnats a mort i executats al castell de San Felipe de Ferrol el 9 de novembre de 1936. Els seus quatre fills van combatre dins l'exèrcit republicà i s'hagueren d'exiliar al final de la guerra.

Fanjul Goñi, Joaquín (Vitòria 1880-Madrid 1936). General de brigada d'infanteria. Participà a la guerra de Cuba i més tard estudià

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

dret. Ingressà al partit de Maura, pel qual fou elegit diputat per Cuenca, però es reincorporà a l'exèrcit per lluitar al Marroc, on aconseguiria l'ascens a general per mèrits de guerra. Participà en la fundació de l'UME i amb l'adveniment de la República reprenqué la carrera política com independent (1931) i a les files del Partit Agrari coaligat amb la CEDA (1933); més tard a les del Bloque Nacional de Calvo Sotelo quan la CEDA acceptà la república com a forma d'Estat. El 1934 fou cap d'Estat Major i un any després subsecretari del ministre de la Guerra. Formà part de la conspiració de 1936 com a cap executor de l'alçament a Madrid (si bé el general Villegas, de grau superior, havia estat designat com a cap representatiu). El 19 de juliol, juntament amb el seu fill, tinent mèdic, entrà d'incògnit a la caserna de la Montaña de la capital per fer-se càrrec de les operacions, però les indecisions i falta de coordinació van fer que, en comptes de sortir amb les tropes per ocupar llocs estratègics de la ciutat, fossin envoltats per les milícies dels partits i sindicats republicans, les quals van aconseguir expugnar la plaça després de dos dies de lluita aferrissada. Fanjul esperava el reforç de les columnes que havien d'arribar del nord (segons els plans de Mola), i aquesta estratègia fou la seva perdició. Salvat de la matança que van fer els milicians quan pogueren entrar a la caserna, però ferit, fou detingut, juntament amb el seu fill, i ambdós internats a la presó Model. El general comparegué en consell de guerra acusat de traïció on assolí la seva pròpia defensa. Fou condemnat a mort i executat el 17 d'agost. Quatre dies més tard moria assassinat a la presó el seu fill José Ignacio Fanjul a mans de milicians republicans.

Fernández Ampón, Jacinto (Manila, Filipines 1876-Barcelona 1936). General de brigada d'infanteria. Havia estat delegat d'Ordre Públic de la Generalitat a Girona durant el període de suspensió de l'Estatut (1934-1936). Era el comandant militar d'aquesta província i cap de la 1a. Brigada de Muntanya en iniciar-se l'alçament el 18 de juliol, en el qual hi estava directament implicat. Publicà el ban de

declaració de l'estat de guerra a la província on al final s'hi exclamava un "Viva la República", típic dels bans rebels adreçats als territoris més abrandadament republicans. Malgrat que les tropes i grups de carlins i falangistes van ocupar fàcilment els centres neuràlgics de la ciutat, el fracàs de Goded a Barcelona va fer que la sublevació fracassés també a Girona, i Fernández Ampón ordenà el replegament dels seus homes a les casernes. Fou detingut, juntament amb els altres militars implicats -alguns, com el comandant de la Guàrdia Civil, fugiren per la frontera francesa-, i tancat al vaixell-presó Uruguay al port barceloní. Fou jutjat per un tribunal popular, que el condemnà a mort, i afusellat al castell de Montjuïc el 2 de setembre de 1936. Uns anys més tard el seu fill desmentiria que el general Fernández Ampón pertanyés a la maçoneria; així consta també en el seu expedient de depuració posterior a la guerra.

Fernández Burriel, Álvaro (Madrid 1880-Barcelona 1936). General de brigada de cavalleria. Va fer la seva carrera al Marroc on comandà tropes regulars d'indígenes. Havia estat comandant militar de Menorca el 1933 i des de gener de 1936 comandava la 2a. Brigada de cavalleria amb seu a Barcelona. Col·laborà amb la sublevació i era el militar implicat de més alta graduació a Catalunya fins que arribà Goded, que havia de comandar el moviment. Un cop fracassat aquest, ambdós van ser tancats al vaixell-presó *Uruguay*. Fou condemnat a mort per un consell de guerra i executat, juntament amb el general Goded, al castell de Montjuïc el 12 d'agost de 1936.

Fernández de Heredia Adalid, Jorge (? 1871-Paracuellos del Jarama, Madrid 1936). Tinent general. Havia fet la seva carrera al Marroc, fou membre de l'Assemblea Nacional i ocupà interinament la cartera del ministeri de la Guerra entre 1927 i 1928. Després se'l nomenà capità general de Canàries. Era casat amb Maria Weyler i Santacana, filla del famós general balear Veleria Weyler. Empresonat

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

a la Model de Madrid arran de la revolta, tingué la mateixa sort que el miler llarg de civils i militars que foren assassinats a Paracuellos el 7 de novembre d'aquell any. Es diu que morí lligat al coronel d'Estat Major Francisco Zamarra Agustina.

García-Aldave y Mancebo, José (†Alacant 1936). General de brigada d'infanteria. Germà del general de divisió Juan Manuel García-Aldave, mort el 1929. Comandant militar d'Alacant, conservador i catòlic, no sembla que formés part de la trama colpista de Mola, però devia estar al corrent per la documentació que es va trobar als seus col·laboradors directes. Es mantingué indecís a l'inici del moviment militar, no tragué les tropes al carrer, però prèviament pactà amb el delegat governamental, Martínez Barrio, una neutralitat que no li serviria més endavant per salvar la vida. El pacte consistia en mantenir la lleialtat al govern a canvi de no tenir que utilitzar les seves forces contra els revoltats. La passivitat fou trencada el dia 23 quan les milícies, reforçades per marineria, envoltaren el quarter de la comandància militar. Fou instat pel governador civil a hissar la bandera tricolor a les instal·lacions militars de la província, cosa que ordenà, i aquest adreçà a la població un missatge radiofònic lloant l'actitud del general. Als pocs dies va ser rellevat del càrrec per no complir l'ordre d'enviar tropes a Albacete i enfrontar-se amb els rebels. Això li valgué la detenció el dia 24 de juliol, l'empresonament al Reformatori d'Adults provincial i el judici davant d'un Tribunal Popular que el condemnà a mort. El 13 d'octubre de 1936 va ser afusellat juntament amb sis oficials més.

García de la Herrán y Martínez, Miguel (? 1880-Madrid 1936). General de brigada del cos d'enginyers. Participà en les guerres colonials del Marroc, on contribuí a la millora i manteniment de les xarxes de comunicació del Protectorat. Durant la dictadura de Primo de Rivera sol·licità el pas a la reserva, per la qual cosa no exercí cap

comandament durant la República. Tanmateix, recolzà l'intent de cop de Sanjurjo el 1932, cosa que li valgué una condemna de presó. Amnistià per Lerroux, es va unir a la sublevació de 1936, amb la missió de comandar les unitats del Cantó de Carabanchel i marxar sobre Madrid. Però fou mort a trets durant les lluites del dia 20 de juliol entre soldats lleials i revoltats. García de la Herrán havia de formar una columna que trenqués el setge popular a la caserna de la Montaña.

Goded Llopis, Manuel (San Juan de Puerto Rico 1882-Barcelona 1936). General de divisió d'infanteria i d'Estat Major. Feu la seva carrera a les guerres marroquines. Inicial adepte de la dictadura de Primo de Rivera, després va intrigar contra ell. No tingué bona sintonia amb Manuel Azaña, tot i que aquest el va nomenar cap de l'Estat Major de l'Exèrcit pels seus mèrits professionals. El 1932 torna a conspirar contra el poder polític, aquesta vegada contra el govern republicà en l'intent de cop d'Estat de Sanjurjo, per la qual cosa se l'aparta dels llocs de comandament. Col·labora amb el general Franco en la repressió d'Astúries de 1934, cosa que el rehabilita davant del govern del Partit Radical i la CEDA, i és nomenat director general d'Aeronàutica i inspector de l'Exèrcit. Fou dels primers a unir-se a la conspiració de Mola el 1936, amb qui col·laborà activament des del seu destí de comandància general de les Balears. Li va ser confiat el comandament de la IV divisió (Catalunya) per part dels revoltats, perquè no es confiava que el general titular, Llano de la Encomienda, s'unís a la sublevació. Un cop assegurat l'alçament a Mallorca i Eivissa (no pas a Menorca, on els militars lleials s'havien fet amb el control de l'illa), el 19 de juliol viatjà en hidroavió cap a Barcelona. Allà la lluita pel control de la ciutat estava en la fase àlgida, però no va poder fer res que evités el triomf de les milícies esquerranes i de les forces de seguretat de la Generalitat. Detingut aquella mateixa tarda a la seu de la Divisió, juntament amb la resta de militars revoltats, fou portat davant el president Companys, qui el va persuadir per fer

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

una crida radiofònica als seus confabulats per tal que abandonessin la lluita i evitar més vessament de sang. Fou jutjat per un consell de guerra sota l'acusació de traïció, juntament amb el general de brigada Álvaro Fernández Burriel. Ambdós foren condemnats a la pena de mort i executats al castell de Montjuïc el 12 d'agost de 1936.

González de Lara, Gonzalo (†Guadalajara 1936). General de brigada d'infanteria des de 1928. Va servir a Cuba i a Àfrica. Era el comandant militar de Burgos, on tenia a càrrec l'11a. Brigada d'infanteria, des del 15 de març de 1936. Era el principal líder militar de la conspiració contra el govern republicà a la capital burgalesa, però va ser detingut el dia 17 de juliol de 1936 pel seu superior, el general Batet, cap de la VI Divisió, i enviat a Madrid, juntament amb altres oficials implicats. Conduïts a la caserna de la Guàrdia Civil, una companyia d'infanteria revoltada va voler alliberar-los, però el general González de Lara s'hi negà, i van ser traslladats a Guadalajara pels governamentals. Allà, el dia 20, les guarnicions rebels el van alliberar i posar al front de les seves forces, però van ser derrotats per columnes lleials i els caps, entre ells González de Lara, van ser assassinats sense cap mena de judici.

Grijalvo Celaya, Luís (†València 1936). General de la Guàrdia Civil, cap de la 1a. Zona (València), després, Guàrdia Nacional Republicana. No va voler prendre la iniciativa en la sublevació de 1936, i va mantenir els guàrdies aquarterats fins que la visita del general Castelló l'inclinà vers la legalitat. Va demanar el seu relleu a les poques setmanes a causa de l'assassinat de subordinats seus per part dels milicians, i quedà com a disponible forçós a l'espera d'un destí que no arribaria mai per la desconfiança que li tenien tant el ministre de governació i inspector general de la Guàrdia Civil, general Pozas, com el posterior govern de Largo Caballero. Blasmat tant pels revoltats com pels defensors de la República, va morir assassinat a Valèn-

cia el 6 d'octubre de 1936 per la fúria dels milicians armats, que prèviament el van agredir i vexar.

Jimenez Arenas, Francisco (Órjiva, Granada 1873-Barcelona 1936). General d'intendència. Es graduà a l'Acadèmia d'Administració Militar d'Àvila el 1894 i participà en les campanyes de Filipines i del Marroc. Era coronel d'intendència de la IV Divisió Orgànica (Barcelona) quan es va frustrar la proclamació federalista del president Companys el 6 d'octubre de 1934. Arran dels fets, el general Batet, cap de la divisió, el nomenà president de la Generalitat, càrrec que ocupà fins al gener de 1935, quan la institució fou suspesa per ordre governativa. Posteriorment fou ascendit a intendent general i inspector a la 3a. Inspecció General de l'Exèrcit amb seu a Valladolid. Col·laborà en la trama militar que preparava el cop d'estat de 1936, i com a agent d'enllaç es trobava des del 16 de juliol a Barcelona. En fracassar el cop a Barcelona, fou detingut i empresonat al vaixell-presó Uruguay. La matinada del 2 de setembre fou baixat irregularment a terra per un escamot de milicians anarquistes i assassinat a trets. El seu cos fou enterrat al cementiri de Montcada, com tants d'altres. Tanmateix, el gener de 1937 un tribunal popular el va jutjar "en rebel·lia" a Barcelona, i el condemnà a mort. Després de la guerra les seves restes foren exhumades i enterrades amb solemnitat pels vencedors. Dos fills seus foren pilots de les forces aèries rebels.

Legórburu Domínguez-Matamoros, Justo (Vitòria 1874-Barcelona 1936). General de brigada d'artilleria. Era cap de la 4a. Brigada d'artilleria, amb seu a Barcelona, des de setembre de 1935. Ordenà la sortida de canons de la caserna de Sant Andreu en direcció al centre de la ciutat on combatien els colpistes contra milicians i forces de l'ordre. En fracassar el cop a la capital catalana, va ser detingut i empresonat amb la resta de militars rebels al vaixell *Uruguay*, amarrat al port de Barcelona. Allà fou jutjat per un tribunal

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

popular i condemnat a la pena capital. Morí afusellat al Camp de la Bota el 3 de setembre de 1936.

Lon Laga, Manuel (+Madrid 1936). General de brigada de cavalleria destinat a l'Estat Major Central, del qual en fou el segon cap durant la República. No va tenir paper actiu durant l'aixecament militar, però igualment fou detingut i tancat a la presó de Porlier, d'on el van treure per afusellar-lo, juntament amb el general Zubillaga Reillo i altres comandaments militars, el 5 de novembre de 1936. El Diario de Defensa Nacional del 7 d'abril de 1938 disposa la seva separació de l'exèrcit, juntament amb altres generals, alguns morts pels milicians durant els primers mesos de la guerra, "por hallarse clasificados como desafectos al régimen".

López de Ochoa y Portuondo, Eduardo (Barcelona 1877-Madrid 1936). General de divisió d'infanteria. Feu carrera a les guerres colonials de Cuba i del Marroc, arribant a general el 1918. Inicialment recolzà la dictadura de Primo de Rivera, però les seves conviccions liberals i la influència maçònica l'hi van distanciar, fins arribar a ser empresonat i exiliat a França més tard. Conspirà a favor de la República (publicà el 1930 un llibre titulat *De la Dictadura a la República*) i quan aquesta fou proclamada, ocupà la capitania general de Catalunya (uns mesos després el substituï Batet). El 1934 fou nomenat Inspector General de l'Exèrcit per coordinar les accions militars de repressió de la insurrecció asturiana, amb l'encàrrec del president Alcalà-Zamora de minimitzar el vessament de sang. Allà topà amb les tropes de la Legió i dels Regulars, enviades per Franco i comandades pel tinent coronel Yagüe que estaven cometent atrocitats entre les que es comptaven mutilacions de tota mena i violacions. N'afusellà alguns dels responsables i aconseguí, amb els dirigents sindicalistes locals, la rendició dels revolucionaris. Li quedà, però, la fama entre molts esquerrans d'haver actuat durament contra els miners, i per

això fou empresonat després del triomf del Front Popular. Ell respongué publicant el llibre *Campaña militar de Asturias en octubre de 1934* (1936) on defensava el seu paper en els fets. El 18 de juliol el sorprengué a l'Hospital Militar de Carabanchel on romania en qualitat de presoner i recuperant-se d'una intervenció quirúrgica. Inicialment no fou molestat, però la premsa comunista l'assenyalà com el "carnisser d'Astúries" i el dia 17 d'agost un grup de gent armada el va treure del llit i el va portar al turó Almodòvar on va ser assassinat i decapitat. Després van arrossegar les seves despulles pels voltants, tot mostrant el seu cap clavat dalt d'un pal. Altres sis militars convalescents i indefensos van acabar de forma similar.

López Pozas, Pio (Oriola, Alacant 1871-Paracuellos del Jarama, Madrid 1936). Tinent general. Veterà de les guerres de Filipines i del Marroc. Va obtenir el grau de general de brigada el 1918 i el de general de divisió quatre anys més tard. Fou governador militar de Tenerife, i després de A Coruña. El 1927 és ascendit a tinent general i se'l destina a la Capitania general de la VI Regió (amb capital a Burgos), càrrec que deixarà per passar a encapçalar la Casa Militar del rei. Amb la República, les reformes militars van comportar l'extinció del grau de tinent general, i López Pozas es va veure retirat. En esclatar la sublevació militar, fou detingut per les autoritats republicanes i mort en els assassinats massius de Paracuellos el 7 novembre de 1936, juntament amb el seu gendre, el capità artiller Enrique Rodríguez Almeida.

Losada Ortega, Antonio (†Paracuellos del Jarama, Madrid 1936). General de divisió d'infanteria, grau obtingut durant la dictadura de Primo de Rivera per la seva actuació a Àfrica. Havia estat director de l'Acadèmia d'Infanteria el 1921, quan era coronel. Més tard escrigué *Orientaciones sobre preparación, instrucción y empleo de las tropas de montaña* (1927) i el pròleg de *Organización y empleo*

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

de las tropas de montaña (1929). Havia estat governador militar a Oviedo on actuà de padrí en la boda del general Franco, en representació del rei, padrí oficial. Després seria governador de Mallorca (1930). El juliol de 1936 estava en situació de disponible forçós a Madrid, i fou detingut com molts altres comandaments que no tenien una relació evident amb els colpistes. Acabà afusellat a les matances de Paracuellos. No havia estat apartat de l'exèrcit a partir de l'ordre del 16 d'agost de 1936, per la qual cosa suposem que no era considerat deslleial.

Lossada y Canterac, Carlos de (? 1862-Montcada i Reixac, Barcelona 1936). Descendent del general José de Canterac, cap de les tropes espanyoles en les guerres d'independència de les colònies Sudamericanes. Germà del també general José de Lossada, hereu del títol de comte de Casa Canterac, professor de l'Acadèmia d'Artilleria. Lluità a Cuba i a Àfrica. El 1894 intentà, infructuosament, que li fos assimilat el títol de capità d'artilleria al d'enginyer industrial. El 1921 ascendí a general de divisió i dos anys més tard s'encarregà del govern militar de la IV Regió. Amb el cop de Primo de Rivera acumulà, a més, el càrrec de governador civil de Barcelona. Durant aquests anys executà la política anticatalanista i uniformitzadora de la Dictadura a Catalunya. El gener de 1924 entrà en possessió del càrrec de president de la desvirtuada Mancomunitat catalana i uns dies més tard nomenà Alfons Sala i Argemí com a nou president liquidador de la institució. El setembre de 1924 era governador militar del Camp de Gibraltar fins que es retirà cinc mesos més tard, per passar a residir a Barcelona, on el va sorprendre el cop d'Estat que encetaria la guerra civil. El 19 d'octubre de 1936 una patrulla de control el va detenir al seu domicili i va ser conduït al cementiri de Montcada i Reixac, on fou assassinat. La família no va assabentar-se del seu destí fins que, acabada la guerra, les seves restes foren identificades, i enterrades definitivament a Barcelona.

Marcos Jiménez, José (†Paracuellos del Jarama, Madrid 1936). General de brigada. Inspector d'Intendència de la 1a. Inspecció. No secundà la sublevació, però com el general Grijalvo, es queixà de l'assassinat de militars i guàrdia civils a València, cosa que li va costar la vida. Algun autor el cita com a víctima dels assassinats de militars a Paracuellos. El Diario de Defensa Nacional del 7 d'abril de 1938 disposa la seva separació de l'exèrcit, juntament amb altres generals, alguns morts pels milicians durant els primers mesos de la guerra, "por hallarse clasificados como desafectos al régimen".

Martínez Cabrera, Toribio (Andiñuela de Somoza, Lleó 1874-Paterna, València 1939). General de brigada d'artilleria. Lluità a Cuba, fou governador militar a Osca i Madrid, governador civil a Badajoz i mantingué l'activitat formativa dins l'Escola Superior de Guerra, gràcies a la qual esdevingué un dels millors i més condecorat estratèges de l'exèrcit. General des de 1934, se'l nomenà Cap d'Estat Major a València un cop iniciada la guerra, que l'havia sorprès com a governador militar de Cartagena, on fou decisiu per mantenir la base naval sota control governamental. Però el PCE desconfiava d'ell i fou destinat al front del nord en qualitat d'Inspector general on les operacions fracassaren i els comunistes forçaren el seu empresonament temporalment. Després ocupà la comandància militar de Madrid, des d'on recolzà el cop d'estat del coronel Casado. Traslladat a València, fou apresat pels soldats rebels; li fou oferta la possibilitat d'exiliar-se, però s'hi negà, i fou degradat, sotmès a judici sumaríssim, condemnat a mort i executat el 23 de juny de 1939. Fou rehabilitat per l'Exèrcit espanyol l'any 2008.

Miquel Lacour, Federico de (Girona 1870-Barcelona 1936). General de brigada d'artilleria. Primer dels oficials de la seva promoció, era molt apreciat entre els seus companys. L'any 1907 va estar a

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

punt de llevar-li la vida l'explosió d'una bomba que manipulava al Camp de la Bota, i que havia estat trobada dies abans en el pati d'una casa de la Rambla de les Flors de Barcelona. Com a coronel, dirigí des de l'any 1927 la fàbrica d'artilleria d'Oviedo. Durant la República manà el 8è Regiment d'artilleria de Mataró, i com a general, fou director d'Indústries Militars i cap de la 4a. Brigada d'artilleria, amb seu a Barcelona, des de 1934. D'idees dretanes, com els seus fills Ignacio, Federico i Fernando, que pertanyien uns a Renovació Espanyola i altres a la Falange, van morir tots quatre el 23 de setembre de 1936 a la província de Barcelona segurament assassinats per milicians. Un altre fill seu, José de Miquel, capità d'artilleria, havia estat executat al Camp de la Bota el 8 d'aquell mateix mes.

Muslera Planes, Mario (Puerto Príncipe, Cuba 1873-Sant Sebastià 1936). General de divisió d'artilleria. Fill d'una família de militars carlins, serví al Marroc i després a Cuba fins 1898. Retornà a Àfrica on patí la derrota del Barranco del Lobo (1909), acció que li significà l'ascens a comandant. Arribà a general de brigada el 1922 i se'l destinà a la 15a. Brigada de la VIII Regió militar (A Coruña). Formà part del Directori militar de Primo de Rivera amb competències en Hisenda i funcionariat, després tornà a la brigada de Galícia. El 1928 és ascendit a general de divisió i nomenat governador del Camp de Gibraltar. L'abril de 1931 promet lleialtat a la República i passa a situació de reserva, tanmateix, els fets d'agost de 1932 li significarien l'empresonament i depuració per la Comissió de Responsabilitats de les Corts constituents. Llavors esdevé un conspirador contra el nou règim des del moviment carlí, del qual forma part a través de la Junta Suprema Carlina establerta a Sant Joan de Luz. El 17 de juliol de 1936 es traslladà a Sant Sebastià per liderar la sublevació a Guipúscoa, juntament amb el coronel Baselga. Mal organitzada l'acció, la nit del dia 18 els requetès i falangistes concentrats no van obtenir les armes promeses pels militars, mentre que les forces de seguretat es van mantenir lleials al govern. Sembla ser que Muslera va vacil·lar

per la falta de suport del PNB. El cop quedà desfet per la lluita dels militants dels partits i sindicats d'esquerra; ell i Baselga, els dos responsables màxims de l'aixecament a Guipúscoa, es van amagar durant un mes fins que foren detinguts i jutjats en un consell de guerra. Condemnats a mort, foren executats el 27 d'agost de 1936.

Navarro y Ceballos-Escalera, Felipe (Madrid 1862-Paracuellos del Jarama, Madrid 1936). Tinent general procedent de l'arma de cavalleria. Participà en les guerres colonials de Cuba, Filipines i Marroc. En aquesta darrera guerra fou derrotat al Mont Arruit el 1921 (Desastre d'Annual) i apressat per Abd al-Karim juntament amb els seus oficials i tropa. Alguns oficials van ser cremats vius, i gairebé la totalitat dels tres-mil soldats foren degollats, un cop van lliurar les armes als rifenys. El general Navarro seria rescatat més tard a canvi de quatre milions de pessetes. Diuen que, en assabentar-se de l'operació, Alfons XIII va exclamar "*que cara es la carne de gallina*". Hagué de depurar responsabilitats en consell de guerra per la derrota d'Annual (Expedient Picasso), però es retiraren els càrrecs contra ell i el 1924 ascendí a general de divisió. Dos anys després ja és tinent general, li encarreguen la VI Regió militar (Burgos) i una any més tard (1927) la primera (Madrid). Ja durant el govern de l'almirall Aznar serà el cap de la Casa Militar del rei. Durant la República passà a la reserva, i en aquesta situació fou detingut a Madrid pels milicians a finals de juliol de 1936. Sobrevisqué a l'incendi de la presó Model el mes d'agost i retornà a casa seva, on fou novament detingut. Del presidi el portaren a Paracuellos on morí en una de les fatíques albedes del mes de novembre on fou assassinat juntament amb el seu fill, el capità Carlos Navarro Morenés.

Núñez de Prado y Susbielas, Miguel (Montilla, Còrdova 1882-Pamplona 1936). General de divisió de cavalleria. Comandà els regulars de Melilla durant la guerra del Rif i participà en diverses conspi-

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

racions republicanes contra la dictadura de Primo de Rivera. Integrat a la maçoneria, s'afilià a l'UMRA. Com a director general de la Policia, i juntament amb el general Pozas, cap de la Guàrdia Civil, es va oposar a l'intent del general Franco, cap de l'Estat Major, d'anul·lar els resultats de les eleccions de febrer de 1936 i bloquejar l'accés al poder del Front Popular. Amb aquest nou govern, es feu càrrec de la direcció general d'Aeronàutica, on desconjuntà els nuclis conspiradors que ja estaven en marxa. La matinada del 18 de juliol fou nomenat precipitadament inspector general de l'Exèrcit i de les forces del Marroc, i enviat a Saragossa per atraure Cabanellas, maçó com ell, cap a les posicions governamentals, però en arribar l'avió, aquest en va ordenar la detenció. Uns dies més tard fou traslladat a Pamplona on Mola n'ordenà l'afusellament. Núñez de Prado morí el 24 de juliol al costat del seu ajudant, el comandant Francisco León López, sense formació de causa per a cap dels dos: un procediment ignominiós promogut per aquells que sabien que no podien exhibir cap argument racional per a justificar el seu moviment basat en la violència i amb l'únic objectiu d'acabar amb la voluntat popular.

Patxot Madoz, Francisco (†Málaga 1936). General de divisió d'infanteria. El mes de juliol de 1936 comandava la 4a. Brigada d'infanteria i era, alhora, comandant militar de Màlaga. No implicat inicialment en la conspiració colpista, decidí recolzar-la arran de l'assassinat del polític conservador José Calvo Sotelo. En la lluita entre els revoltats i les milícies lleials a la República que tingué lloc el 18 de juliol, Patxot evità mobilitzar les forces falangistes per tal d'evitar la identificació del moviment militar amb el feixisme. Després, fou persuadit pel president Martínez Barrio que la revolta havia fracassat a la resta de l'Estat i ordenà el replegament de les tropes, amb la qual cosa el cop a Màlaga fou avortat. Els sindicats i partits esquerrans s'apropriaren de la ciutat i es desfermà durant mesos la repressió contra tota persona suspecta de conservadora, religiosa o feixista. La presència de naus de la flota de la República en poder de

la marineria també contribuï al canvi d'estratègia del general. Tanmateix, Patxot fou detingut, colpejat i tancat a les bodegues del vaixell *Marqués de Chavarri*, juntament amb el coronel cap de la guàrdia civil Gómez Carrión, el qual també havia ordenat retirar els seus homes desplegats per evitar enfrontaments amb el poble; aquest coronel es tornaria boig a causa dels esdeveniments. Patxot, amb el seu oficial ajudant, el capità Hernando, van ser baixats del vaixell-presó i tirotejats al moll per un escamot anarquista. El capità quedà mort, però al general, malferit, el van portar a l'hospital militar i el 22 d'agost fou afusellat.

Rodríguez Casademunt, José (? 1870-Paracuellos del Jarama, Madrid 1936). Tinent General, feu la seva carrera en l'arma d'infanteria. Havia estat ascendit al màxim càrrec del generalat el 1928. Sense destinació de servei, presidia el *Consejo de la Órdenes Militares* quan es produí la rebel·lió militar. Fou detingut a Madrid i empresonat, i el 7 de novembre de 1936, amb altres centenars de civils i militars, caigué assassinat en les matances de Paracuellos. El Diario de Defensa Nacional publicava el 7 d'abril de 1938 una disposició per la qual aquest tinent general, i altres, causaven baixa en l'exèrcit "por hallarse en ignorado paradero"; durant el mes de juny, aquesta publicació oficial el considera "desafecto al régimen".

Romerales Quintero, Manuel (? 1875-Melilla 1936). General de brigada d'infanteria. Participà a les campanyes de Cuba i de Marroc. Fou cap de la Circumscripció Oriental de l'Exèrcit d'Àfrica amb seu a Melilla el 1933, càrrec que tornaria a ocupar després de fer de governador militar de Navarra, on el substituïria Mola, fins l'1 de març de 1936, quan retornà a Melilla per intentar combatre la trama colpista que s'ordia en secret, però que ningú no ignorava. Tanmateix, el 17 de juliol va ser el primer general que es va haver d'enfrontar amb els seus companys revoltats, pels quals va ser detingut amb

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

violència. En el judici sumaríssim a què va ser sotmès, sense cap mena de legitimitat i amb les irregularitats habituals del nou estat de fet creat pels colpistes, se l'acusava d'obstaculitzar el moviment sediciós, d'emparar la resistència que preparaven membres de l'UMRA, de no reprimir els insults a l'Exèrcit durant els actes del passat 14 d'abril i de manifestar-se a favor d'un manifest comunista publicat l'1 de maig. Els càrrecs constituïen delictes de "traïció" i "sedició", segons la interpretació *sui generis* dels seus jutges, que en la redacció de la sentència es van mostrar més interessats en la justificació de l'alçament que no pas en la consideració de les proves de la instrucció per valorar la conducta del general. Fou afusellat el 28 d'agost al camp de Rostro Gordo de Melilla.

Salcedo Molinuevo, Enrique (Salamanca 1871-Ferrol, A Coruña 1936). General de divisió d'infanteria des de 1928. Fill d'espanyol i de filipina, va participar en les guerres de Cuba i de Marroc. En proclamar-se la República era governador militar de Tarragona. Tot i la seva amistat amb Sanjurjo, no participà en l'intent de cop d'estat de 1932. Abans de les eleccions de febrer de 1936 fou nomenat cap de la VIII Divisió (Galícia), i confirmat poc després. Salcedo mantenia bones relacions amb Azaña i Casares Quiroga, i havia avisat a Madrid del personal militar que caldria remoure per escapar la conspiració. Es mantingué en tot moment lleial al govern legítim, tot i que s'ha dit que esperava indicacions del seu amic Sanjurjo, que mai no arribarien perquè aquest va morir quan es disposava a volar cap a territori espanyol des de Lisboa. Sí rebé, en canvi, comminacions tant de Queipo de Llano com de Mola. La seva intenció, davant la insurrecció del regiment d'infanteria Zamora 54, comandat pel coronel Martín Alonso, i d'altres caps d'Estat Major de Capitania, fou la d'intentar reduir-los, però van ser ells que van detenir Salcedo i el general Caridad Pita, cap de la brigada d'infanteria amb seu a A Coruña. Foren empresonats primer a la nau "Plus Ultra" i després al castell de San

Felipe, on, encausats en un consell de guerra l'octubre de 1936, van ser condemnats a mort i afusellats el dia 9 de novembre de 1936. El ministeri de la Guerra republicà, a través del Diario de Defensa Nacional, publicava el 7 d'abril de 1938 una disposició per la qual el general Salcedo Molinuevo, i altres, causaven baixa en l'exèrcit "por hallarse en ignorado paradero".

Villegas Montesinos, Rafael (Còrdova 1875-Madrid 1936). General de divisió d'infanteria. Durant 1935 havia exercit de cap de la V Divisió (Aragó) i formà part de la junta de generals conspiradors el 1936 (amb Mola, Franco, Barrera, Saliquet, Goded, Rodríguez Barrio, Orgaz, García de la Herrán, González Carrasco, Ponte i el tinent coronel Valentín Galarza, que actuava d'enllaç). Havia estat designat, com a general més veterà de la zona central, per encapçalar la sublevació a la capital (redactà un ban de declaració de guerra que mai es va publicar), a més, coordinava l'estructura de la Unión Militar Española (UME). Però estava molt vigilat per agents del govern i la feina executiva recolzava en Fanjul, que s'introduí a la caserna de la Montaña, a Madrid, per dirigir les operacions en nom del general Villegas. La falta de coordinació entre els rebels, la poca organització i l'acció decidida de les forces populars i del govern van ofegar la revolta a la capital. Villegas fou detingut més tard i empresonat a la Model on el dia 23 d'agost morí assassinat pels milicians que s'havien fet amb el control de la presó, comptant amb la passivitat d'unes autoritats que no dominaven la situació, o que van deixar fer.

Zubillaga y Reillo, Francisco de (L'Havana, Cuba 1880-Madrid 1936). General de divisió d'infanteria. Nasqué i cursà el batxillerat a Cuba, i es traslladà a Espanya als quinze anys per ingressar a l'Acadèmia d'Infanteria de Toledo. Lluità a les guerres colonials del Marroc on fou ferit a l'acció del Barranc del Llop. Com a coronel va estar de guarnició a Astúries durant les vagues prèvies a la dictadura

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

de Primo de Rivera. Ja com a general de brigada, el 1923 fou nomenat governador civil i militar del territori astur. El 1928 fou ascendit a general de divisió, i poc abans de proclamar-se la República se'l destinà al govern militar de Múrcia i de Cartagena, des d'on va acomiadar el rei Alfons XIII quan abandonà el país. S'acollí a les lleis d'Azaña per retirar-se del servei actiu, i en esclatar la guerra fou detingut i empresonat al centre d'internament de Porlier, on va romandre fins que fou víctima dels assassinats extrajudicials fets en aquella presó per milicians de les forces republicanes entre el 8 i el 9 de desembre de 1936.

Generals de l'Exèrcit de Terra supervivents (76):

Agustín Ortega, Eduardo (?-?). General de brigada de cavalleria. El 12 d'abril de 1936 causà baixa com a director de la *Escuela de Aplicación de Caballería y Equitación del Ejército*, i com a comandant militar del *Campamento de Madrid*.

Alcázar Leal, Manuel de (?-?). General de brigada de cavalleria. Ascendit a tinent coronel per mèrits de guerra el 1924. El 8 de gener de 1936 fou nomenat cap de la 3a. Brigada de cavalleria (Vitòria), però pocs dies després passava a comandar la 1a. (Alcalá de Henares). No es va aixecar contra el govern i, tot i que no va ocupar llocs destacats de comandament, contribuí a la defensa de Madrid. Després de la guerra pogué adaptar-se als nous temps. Consta que formava part de l'alta societat madrilenya i que l'any 1972, encara viu, rebé la visita d'una comissió de caps de l'Exèrcit amb motiu de la pasqua militar. Era un dels generals més antics, però no havia estat ascendit després de la guerra. La qual cosa indica que no degué ser considerat un col·laborador eficaç de l'Exèrcit republicà, o que tingué avaladors poderosos, i no se'l va apartar del cos.

Alfau Mendoza, Felipe (Santo Domingo, República Dominicana 1848-Tetuan, Marroc 1937). Tinent general. El 1910 fou nomenat comandant general de Ceuta. El 1913 ocupà pacíficament la ciutat de Tetuan, on s'establí la capital del Protectorat, essent el primer Alt comissari. La relativa feblesa de les posicions militars espanyoles estimularien la resistència dels pobles rifenys, gens disposats a sotmetre's al domini estranger. Durant la legislatura de 1918-1919 fou senador per Burgos, i durant la de 1921-1922, senador per Àvila. En

territori rebel, però sense una implicació activa, morí a Tetuan el 1937, als 92 anys quan ja estava retirat.

Álvarez-Arenas y Romero, Eliseo (La Manxa 1882-Madrid 1966)

General de brigada des de 1932. Fou un dels caps militars destinats a sufocar la sublevació republicana de Jaca el 1930. Africanista, expert en el comandament de tropes indígenes, es veié perjudicat per la Llei Azaña que anul·lava els ascensos per elecció. S'havia encarregat accidentalment de la II Divisió (Andalusia) el 1934; el 18 de juliol de 1936 comandava la 9a. brigada d'infanteria i esdevingué la mà dreta del general Cabanellas en la sublevació de Saragossa. Entrà a Catalunya com a cap de l'exèrcit d'ocupació el febrer de 1939 amb carta blanca per fer i desfer, i va tallar en sec la campanya de confraternitat que els equips de Premsa i Propaganda falangistes pensaven aplicar a la capital. A canvi, s'acarnissà sistemàticament contra la llengua i els signes identitaris de la cultura catalana. Del país solament li interessava la "*laboriosidad*" i la seva incorporació plena, definitiva i irrevocable "*a la grandeza y unidad de la Patria*", segons els seu band d'ocupació. Aital actitud li va ser recompensada el 26 d'abril de 1942 amb la capitania general de la III Regió militar (València). Va morir, retirat a Madrid, el 8 de juliol de 1966.

Avilés Melgar, Enrique (?-?). General de brigada d'infanteria.

Entre 1922 i 1923 va viatjar, en comissió de serveis, per França, Anglaterra, Bèlgica, Alemanya, Àustria i Suïssa com a tinent coronel cap d'estudis i experiències de la tercera Secció de l'Escola Central de Tir. És ascendit a general el juliol de 1934, i immediatament destinat a la comandància militar de Las Palmas i forma part de l'Estat Major Central de l'Exèrcit. No queda constància clara del seu comportament el 18 de juliol, però degué perdre la confiança del govern perquè El Diario de Defensa Nacional del 7 d'abril de 1938 disposa la seva separació de l'exèrcit el mateix dia que expulsa altres generals, alguns

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

morts pels milicians durant els primers mesos de la guerra, “por hallarse clasificados como desafectos al régimen”.

Barrera Luyando, Emilio (Burgos 1869-1943). General de divisió. Africanista, entre 1924 i 1930 fou capità general de Catalunya. Durant la Segona República col·laborà en l'estructuració militar dels requetès carlins, participà en el fracassat cop de Sanjurjo (1932) i viatjà a Roma (1934) en representació de la Unió Militar Espanyola, juntament amb Antonio Goicoechea (Renovació Espanyola) i Antonio Lizarra (Comunió Tradicionalista), per entrevistar-se amb els jerarques feixistes, que els van obsequiar amb diners i armes per lluitar en el derrocament de la República. En començar la guerra civil, fou detingut a Madrid i confinat a Guadalajara, d'on va poder fugir cap a Burgos.

Barro García, Marcial (?-?). General de brigada d'infanteria, comandant de la 13a. Brigada d'infanteria amb seu a Valladolid. Actuà com a director general de la Guàrdia Civil entre el 12 i el 23 d'agost de 1937. Fou nomenat cap de la VII Regió Militar al final de la guerra. Va actuar com a principal instrument de repressió en aquesta zona, en equip amb el general Saliquet.

Benito Terraza, Gregorio de (?-?) General de brigada. En l'organització del cop de 1936, exercí funcions d'enllaç entre Mola i els altres conjurats; se li atribueix bona part del mèrit d'haver aconseguit que el general Miguel Cabanellas se'ls unís. Actuà com a cap accidental de la V Divisió Orgànica quan el citat general passà a presidir la Junta de Defensa Nacional formada pels sollevats.

Bernal García, Carlos (?-?) General de brigada d'enginyers des de 1935. Va ser cap del Servei militar de ferrocarrils i, posteriorment, de l'Aviació militar, des d'on passà a exercir la secretaria del Consell

d'Ordes Militars. Nomenat per a la subsecretaria de Guerra des de l'inici del conflicte fins el 8 d'agost de 1936, després assolí el comandament d'una columna de milicians i l'organització d'unitats de les Brigades Internacionals a Albacete fins el juny de 1937. Els seus darrers destins van ser la direcció general dels serveis de rereguarda i transport, el comandament de la base naval de Cartagena i, durant els darrers quinze dies de la guerra, la comandància militar de Madrid. Empresonat pels vencedors, se'n perd el rastre, i falta saber si morí en presidi o si fou alliberat abans.

Bohórquez Vecina, Francisco (Ubrique, Cadis 1893-Sevilla 1955). General de divisió. Format en lleis, ingressà al cos jurídic militar i serví a Sevilla, Canaries i Àfrica. Preparà la sublevació de la guarnició de Sevilla el 1936, amb altres caps i oficials, i s'enfrontà a les mesures pacificadoras de Villa-Abrille, tot recolzant la violència terrorista de Queipo de Llano per tal d'acabar amb la resistència popular a l'alçament. Durant la guerra, i posteriorment, ambdós impulsaren la dura repressió que s'anunciava en les instruccions reservades de Mola. No obstant això, Bohórquez era un devot fervorós de la Verge de la Macarena que es venera a la capital d'Andalusia, dins l'església de la qual és enterrat.

Bosch Bosch, Carlos (?-?). General de brigada d'infanteria. Havia ingressat a l'exèrcit el 1890, per tant devia passar pels principals escenaris bèl·lics del seu moment, i arribà al generalat el 1930. Governador militar de Lleó el juliol de 1936, i cap de la 16a. Brigada d'infanteria, fou el responsable de l'engany als miners (uns 5.000) que, procedents d'Astúries, van arribar a la ciutat lleonesa a la recerca d'armes. Bosch ordenà que els repartissin uns fusells vells i sense percutor, per tant, inutilitzables. Aquesta maniobra la realitzà hàbilment aquell dia 19 de juliol en presència del general Juan García Gómez-Caminero, inspector de l'exèrcit, que volia assegurar la for-

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

mació d'una tropa lleial al govern, com havien de ser, sens dubte, els miners asturians. Però aquests, juntament amb el general inspector, van sortir de Lleó aquell mateix dia, en una maniobra poc clara dels lleialistes. Bosch dirigí la presa de la ciutat per part dels revoltats amb una resistència gairebé nul·la. El pla que es va llegir havia estat redactat pel coronel Vicente Lafuente, els rebels aconseguiren controlar tota la província fins la demarcació amb Astúries i s'inicià la formació d'un arxiu per classificar els addictes al nou règim i els lleials al poder legítim, així com una col·lecta per a sufragar les despeses, per poder crear un sistema monetari paral·lel al del govern. El domini de Lleó facilità, en els plans de Mola, la contenció de les masses obreres locals i asturianes, fortament polititzades i amb ànim de revenjar la repressió de la seva revolta de 1934. A més, facilità el pas de columnes de militars i falangistes gallecs de pas cap a Madrid. Bosch va quedar amo de la situació en la província lleonesa durant els primers mesos del conflicte armat, on nomenava tots els càrrecs civils de rellevància.

Burguete Lara, Ricardo (Saragossa 1871-València 1937). Tinent general. Participà a les guerres colonials de Cuba, Filipines i Marroc. El 1917 manava les forces militars que van reprimir durament la vaga general a Astúries. Alt comisari al Marroc entre 1922 i 1923, fou posteriorment Director General de la Guàrdia Civil (1925-1928). El mes de març de 1931, com a president del Consell Suprem de l'Exèrcit i de la Marina, intervingué en el consell de guerra que jutjà els militars de Jaca per la insurrecció del mes de desembre anterior, per la qual ja havien estat processats i executats els dos principals impulsors. L'any 1932 demanà l'ingrés a l'Agrupació Socialista Madrilenya, però l'hi fou denegada per la seva actuació en la repressió de 1917. En iniciar-se la guerra civil es mantingué lleial al govern republicà, però estava a la reserva i no va tenir cap càrrec militar destacat, a banda de ser alt representant de la Creu Roja. No li va sobreviure cap dels

seus fills homes: Ricardo, aviador militar, morí per les ferides d'un accident aeri, i Luís i Manuel Burguete Reparaz van ser afusellats pels rebels a Sevilla i Màlaga respectivament. Poc abans de morir publicà una carta oberta a la premsa valenciana adreçada al general Queipo de Llano, responsable de la mort del seu fill Luís on el qualificava de covard, perjurador, traïdor, miserable, bufó, borratxo, gallina molla en alcohol, botxí, cap de bou, esperit corromput i assassí. Ahora, li recordava el paper galdós que va fer el dia que José Antonio Primo de Rivera el va bufetejar en un cafè de Madrid pels menyspreus verbals que Queipo utilitzava en referir-se al pare del fundador de la Falange.

Cabanellas Ferrer, Miguel (Cartagena 1872-Màlaga 1938). General de divisió de cavalleria. Fill de l'oficial d'infanteria de marina Virgilio Cabanellas Tapia, va estudiar a Yecla (Múrcia) on va ser company de l'escriptor Azorín. Un cop graduat a l'Acadèmia militar de Saragossa, participà en la campanya de Cuba on fou condecorat dues vegades. A la guerra del Marroc, organitza les primeres unitats de *regulares*, formades per indígenes marroquins, que lluiten amb èxit defensant Melilla i Larache. Amb elles obté més distincions i ascensos fins arribar a general. Se li obrí un procés judicial a causa de les acusacions que abocà en una carta oberta contra els caps de les Junttes Militars de Defensa, a qui acusava de la responsabilitat del Desastre d'Annual. El resultat serà, al final, que el govern anul·larà les Junttes i prohibirà en el futur les associacions militars. El 1924 és ascendit a general de divisió i enviat com a governador militar a Menorca. Enfrontat amb la Dictadura de Primo de Rivera, és destituït i passa a la reserva, però ell, liberal, republicà i maçó, no perd ocasió per conspirar-ne en contra amb Queipo de Llano. Dos fills seus participaren en la sublevació de Jaca i, en proclamar-se la República, és nomenat cap de la II Divisió orgànica (Andalusia). El 1932 serà cap de l'Exèrcit del Marroc i poc més tard substituï Sanjurjo com a director general de la Guàrdia Civil. Entre 1934 i 1935 fou diputat per Jaen

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

amb el Partit Republicà Radical de Lerroux. Després, ja amb el govern del Front Popular, exercí, consecutivament, la inspecció general de Carrabiners, la de la Guàrdia Civil i la de cap de la V Divisió orgànica (Saragossa). Unit a l'aixecament de juliol de 1936 segurament a causa dels bons oficis de Queipo de Llano, aconseguí dominar la seva ciutat i regió militar després d'enfrontar-se a la resistència dels partits i sindicats esquerrans. Per la mort de Sanjurjo el dia 20 de juliol, presidí la Junta de Defensa Nacional dels revoltats en ser el general de divisió més antic (24 de juliol). Aquest càrrec, de poder més simbòlic que real, l'apartava del comandament directe de tropes, perquè els seus companys no hi confiaven totalment per la seva coneguda adscripció a la maçoneria. Tanmateix, hagué de signar el decret pel qual es canviava la bandera dels sollevats, tot recuperant la borbònica instaurada per Carles III (vermella i groga). El 29 de setembre, a Salamanca, la Junta de Defensa establia un comandament militar únic, amb grau de *generalísimo*, en mans del general Francisco Franco, que esdevenia també cap del govern. Cabanellas s'abstingué en la votació i previngué els seus companys de l'ambició desmesurada d'aquell cap que havia servit a les seves ordres a Àfrica. En aquell acte, es dissolgué la Junta, i se'n formà una altra, la Junta Técnica de Estado, que seria el primer govern de Franco i a través de la qual actuava com a cap d'Estat, tot i que la Junta anterior no l'havia reconegut com a tal. Després Cabanellas va seguir sense cap comandament de tropes, essent nomenat inspector general de l'Exèrcit. Morí l'any 1938 a Màlaga, exercint les seves funcions, i Franco ordenà requisar tots els seus documents.

Cabanellas Ferrer, Virgilio (Cartagena 1873-Madrid 1954). General de divisió d'infanteria. Era germà del general Miguel Cabanellas, cap de la V Divisió orgànica. Arribà a general l'any 1926 i féu la carrera clàssica dels militars espanyols a Cuba i Àfrica. Especialista en renovació de tàctiques i estratègies militars modernes. Amb motiu de la revolució de 1934 proclamà un Ban de declaració de l'estat de

guerra a la I Divisió orgànica (Madrid), per prevenir-ne el contagi. El 18 de juliol, Virgilio Cabanellas, home en qui Azaña confiava davant les amenaces colpistes, era cap de la I Divisió i de la II Inspecció de l'Exèrcit. Estava, evidentment, assabentat de la conspiració en què participava el seu germà Miguel, però no s'hi uní. Quan els esdeveniments es precipitaren, es féu fonedís i abandonà el lloc de comandament. El govern de Martínez Barrio el substituï pel general de brigada Luís Castelló Pantoja, qui no va arribar a exercir mai el càrrec. La destitució de Cabanellas es degué a dos motius principalment: al fet que era contrari a facilitar armes al poble, cosa que podia aplanar el camí a una revolució obrerista, i a que era germà del general Miguel Cabanellas, qui s'havia unit a la revolta militar contra tot pronòstic. Sembla ser que fou idea seva guardar per separat els panys dels seixanta-mil fusells d'assalt dipositats al Parc Central d'Artilleria. El destí d'aquestes armes podia decidir la lluita per Madrid, i fou el principal motiu de l'assalt a la caserna de la Muntanya, on es guardaven els panys dels fusells, i on s'havien fet forts els principats implicats en la sublevació. Hi ha una carta del seu germà Miguel al comte de Valle de Suchil, 14 d'abril de 1938 on es dona notícia de l'assassinat de Virgilio Cabanellas a la zona republicana, però el cert és que va romandre empresonat a Madrid fins que entraren les tropes "nacionals". Va viure setze anys més, i arribà al grau de tinent general (necrològica del diari ABC, 20 d'octubre de 1954). Potser la publicació de la notícia de la seva mort el 1938 serví per dissipar sospites sobre la seva col·laboració amb l'Exèrcit republicà.

Cardenal Dominicis, Manuel (? 1873-?). General de brigada d'artilleria, era el cap de la 1a. Brigada d'artilleria situada a Madrid el 1936. Va servir a Cuba, a Cartagena, a Algecires, al Rif -allà com a inspector general d'establiments d'instrucció i indústria militar- i al parc regional d'artilleria de Madrid, així com a l'escola central de tir. Republicà i lliurepensador, va refusar participar en el cop de Mola i

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

formà part de l'Estat Major de la defensa de Madrid amb el general Miaja. Durant un temps, manà l'Exèrcit del Centre i fou comandant militar de Madrid.

Carrasco Amilibia, Víctor (?-?). General de brigada d'artilleria, comandant militar de Logroño i de la 6a. Brigada d'artilleria (VI Divisió orgànica-Burgos) el juliol de 1936. Es mantingué ambigu i passiu durant la preparació de la conspiració, oscil·lant entre les pressions dels enviats de Mola i l'actitud ferma del seu superior, el general Batet. En arribar a Logroño la columna comandada pel coronel García Escámez, fou arrestat, substituït pel coronel Martínez Zaldívar, i enviat a Pamplona. Allà romangué empresonat tota la guerra fins que se li va instruir un procediment sumaríssim sota l'acusació de negligència. La pena fou de tres anys de presó i un dia, però se l'hagué d'alliberar, perquè havia superat la pena amb la presó preventiva.

Castelló Pantoja, Luís (Guadalcanal, Sevilla 1881-1962). General de brigada d'infanteria. Participà en l'organització de la repressió de la insurrecció asturiana de 1934. Era comandant militar de Badajoz i de la 2a. Brigada d'infanteria el mes de juliol de 1936, on aconseguí mantenir la lleialtat de les seves forces militars, i les d'ordre públic, al govern legítim. Fou durant unes hores nomenat cap de la I Divisió orgànica en substitució de Virgilio Cabanellas, però no n'assumí el comandament perquè José Giral el trià com a ministre de la Guerra fins el 6 d'agost. A Badajoz, la seva dona i dues filles foren apressades quan la ciutat caigué en mans del coronel rebel Juan Yagüe. Com a ministre veié que el seu poder era simbòlic, perquè les decisions les prenen caps i oficials amb bones connexions polítiques. Malgrat tot, intentà frenar el desordre revolucionari imposat per partits i sindicats maximalistes, i procurà organitzar el funcionament de les desarmades forces republicanes centrant-les en la defensa

de Madrid i en el front d'Aragó. Del ministeri passà a comandar la I Divisió orgànica (Madrid) on el seu estat de salut es deteriora i cau en una greu depressió i crisi nerviosa amoïnat per la sort de la seva família i per l'afusellament del seu germà. Internat a l'hospital psiquiàtric de Leganés, fugí i es refugià a l'ambaixada francesa, des d'on passà a Franca. L'any 1942 fou detingut per la Gestapo alemanya i lliurat a l'Espanya franquista. Jutjat per rebel·lió i condemnat a mort, passà tres anys empresonat esperant l'execució abans de ser indultat. Morí l'any 1962 al seu poble natal després d'una llarga malaltia, acompanyat per una de les seves filles.

Castro Girona, Alberto (Puerto Princesa, Filipines 1875-Madrid 1969) Tinent general d'infanteria. Lluità a la guerra de Cuba i al Marroc, on aprengué diversos dialectes rifenys. Recuperà Nador després del desastre d'Annual i ocupà la ciutat santa de Xauen utilitzant més les arts de la diplomàcia que les de la guerra. Tingué l'oficial Francisco Franco a les seves ordres, cosa que li suposà una certa marginació quan aquest encapçalà l'exèrcit revoltat durant la guerra civil. Fou ascendit al grau de tinent general per mèrits de campanya. El 1929, essent capità general de la III Regió militar (València) permeté el desenvolupament d'una conspiració contra la dictadura primoriverista, però sense participar-hi. Tanmateix, fou depurat per no haver informat el govern. L'any següent intentà justificar la seva postura en el llibre *Por los fueros de la verdad. Aclaraciones necesarias para la historia de los sucesos de Valencia*. Durant la república romangué disponible sense destí, perquè el seu càrrec estava en extinció, però encara no retirat. El 18 de juliol de 1936 no es va sublevar, però fou empresonat, i s'ha dit que durant la presidència de Largo Caballero es considerà el seu nom per encapçalar l'Estat Major del nou Exèrcit Popular republicà per facilitar l'entesa amb els comandaments revoltats, molts, antics subordinats seus. En acabar la guerra, Castro Girona fou considerat víctima dels republicans, i com que no tenia cap poder efectiu abans de la guerra, no fou tingut com un traïdor, però

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

tampoc se li va donar cap responsabilitat. L'any 1940 presidí la comissió políticomilitar enviada per Franco a l'Imperi japonès, en cortesia al reconeixement del règim franquista per part del Japó el 1937, però de la qual no se n'extragué cap resultat pràctic. El tinent general Castro Girona visqué retirat durant la resta de la seva vida, sense cap més actuació destacable.

Cavalcanti de Alburquerque y Padierna, José (La Habana 1871-Sant Sebastià 1937). Tinent general de cavalleria des de 1924, posseïa des de 1919 el títol de marquès de Cavalcanti. Feu la seva carrera militar a Àfrica on ocupà la comandància general de Melilla després del desastre d'Annual, i en dirigí la reconquesta dels territoris perduts. Fou atacat per les Juntes de Defensa amb una campanya de desprestigi que forçà la seva destitució. Col·laborà amb Primo de Rivera en el Directori militar, però després se li enfrontà quan era cap de la Casa militar del rei, per la qual cosa el dictador l'allunyà amb missions a l'estranger. Va ocupar les capitanies de Burgos, Sevilla i Balears. Estava casat amb una de les filles de l'escriptora Emilia Pardo Bazán. Durant els primers mesos de la República el fiscal general de l'Estat ordenà la detenció de dotze generals —entre ells Cavalcanti— i un admirall per tal de depurar responsabilitats sobre el desastre d'Annual. Fou detingut a Irun, quan fugia, i adoptà una postura radicalment antirepublicana. Més endavant s'uní als generals Barreira i Ponte, que conspiraven en la promoció d'un moviment armat que restaurés la monarquia, com el que tingué lloc el 1932. No hi ha constància de la seva participació directa en el cop preparat per Mola el 1936, però la seva actitud destacada contra el règim democràtic va ser sempre palesa. Tanmateix, morí a Sant Sebastià, en zona governamental controlada pel PNV, ja retirat, un any després de desfermades les hostilitats.

Cavanna del Val, Eduardo (?-?). General de brigada d'artilleria, cap de la 3a. Brigada d'artilleria de la III Divisió orgànica (València). Havia ingressat a l'exèrcit el 1891 i era general des de 1933. Mantingué l'actitud cautelosa que caracteritzà els comandaments de la III Divisió a les ordres del general Martínez de Monje, i juntament amb ell i els generals Gámir i Grijalvo van ser investigats i apartats del comandament directe de tropes. Malgrat això, va servir tota la guerra a les ordres del govern republicà.

Cruz Boulosa, Federico de la (?-?). General de brigada de cavalleria, destinat al cos de la Guàrdia Civil. Ascendit a general el desembre de 1933 i cap de la Tercera Zona (Còrdova) el 1934. Més tard, des de la Segona Zona (Valladolid), donà suport a la sublevació amb les seves tropes, contribuint-hi decisivament al seu èxit a la VII Divisió orgànica. Fou l'únic general de les cinc zones administratives del cos policial que s'alçà contra el govern. Dins la dualitat de poders sorgida a partir del 18 de juliol, el govern legítim el destitueix i el separa de les forces armades, però el poder "de fet" de la Junta de Defensa Nacional el nomenà Inspector general del cos entre el 28 de juliol i el 4 de setembre de 1936. Un mes després fou situat a la reserva per haver arribat a l'edat reglamentària.

Cruz Boulosa, Manuel de la (? 1874-Madrid 1939). General de brigada d'artilleria i membre de la francmaçoneria. Va ser director de l'Escola Central de Tir el 1933, i subsecretari del Ministeri de Guerra des de maig de 1936, a banda de ser-li conferides diverses missions especials. Dimití de la subsecretaria el 22 de juliol del mateix any, però es mantingué en funcions a les ordres del coronel Hernández Saravia, artiller com ell, membre de l'UMRA i ministre fins el 4 de setembre. Una de les principals actuacions va ser concentrar els mitjans bèl·lics i les municions de Madrid al Parc d'Artilleria -

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

cosa que es va fer a través d'ordres signades pel general de la Cruz-des d'on es repartiren armes als milicians per iniciar la defensa de la capital. S'ha dit que el president del govern, Casares Quiroga, s'oposà, d'entrada, a aquesta mesura expeditiva i revolucionària. El drama d'aquest general no podia ser més gran: gestionà la creació d'una força armada popular que tingué com a primera i principal missió assaltar la caserna de la Montaña, principal focus rebel, on el seu fill, el cadet alferes José de la Cruz Presa, que lluitava al costat del general Fanjul, seria mort a les poques hores. A més, el seu germà, el també general Federico de la Cruz Boullosa, es revoltava al front de la Guàrdia Civil a Valladolid. Alguns autors confonen els noms d'aquests dos generals. No va tenir llocs de comandament durant la guerra i morí a Madrid poc abans que acabés. El Diario de Defensa Nacional publicava el 7 d'abril de 1938 una disposició per la qual aquest el general Manuel de la Cruz, i altres, causaven baixa en l'exèrcit "por hallarse en ignorado paradero".

Dávila y Arrondo Gil y Arija, Fidel (Barcelona 1878-Madrid 1962). General de brigada d'infanteria. Va lluitar a Cuba i al Marroc, i fou ascendit a general el 1929. Passà a la reserva voluntàriament amb les reformes d'Azaña i s'instal·là a Burgos des d'on participà en la conspiració contra el govern del Front Popular. El 18 de juliol s'apoderà del govern civil de Burgos, per passar posteriorment a la Junta de Defensa Nacional i, més tard a presidir la Junta Tècnica de l'Estat i la de l'Estat Major de l'exèrcit. En morir Mola, assolí el comandament de l'Exèrcit del Nord amb el qual ocupà Biscaia, Cantàbria i Astúries. El 1938 Franco el nomenà ministre de Defensa dins del seu primer govern, alhora que era ascendit a tinent general. Va participar en els plans de d'atac al Mestrat, a la Batalla de l'Ebre i a l'ocupació de Catalunya. Acabada la guerra, va ser capità general de la II Regió Militar (Sevilla), novament cap de l'Alt Estat Major, procurador a Corts, ministre de l'Exèrcit (1945) i cap del govern durant nou dies (1949). Franco li concedí el títol de marquès de Dávila, amb

grandesa d'Espanya el 1951, i, a títol pòstum, fou ascendit a capità general. Tanmateix, l'any 1943, quan l'estrella de l'aliat alemany semblava declinar, Dávila fou un dels vuit generals que va adreçar a Franco una carta en què se li recomanava, respectuosament, la restauració de la monarquia.

Dolla Lahoz, Ángel (Barcelona 1872-Sevilla 1937). General de brigada de cavalleria, havia estat cap de la Circumscripció del Rif el 1927 i, després, de la 6a. Brigada de cavalleria (Saragossa). Passà a la segona reserva amb les reformes d'Azaña i s'uní a la sublevació de juliol de 1936. El 13 de setembre d'aquell any prengué possessió de la Comandància Militar de Canàries, des d'on dirigí les represàlies contra els comandaments militars, policials i elements civils que s'havien oposat al cop. Deixà Tenerife el febrer de 1937 per traslladar-se a Sevilla, on morí el 19 d'aquell mes.

Espinosa de los Monteros Bermejillo, Eugenio (Madrid 1880-1954). General de brigada d'infanteria. Participà a les guerres colonials de Cuba i del Marroc. Fou promogut a general el 1935, amb el càrrec de cap de l'Estat Major de la III Inspecció de l'Exèrcit i, més tard, cap de l'Escola Superior de Guerra. En desfermar-se la guerra civil, es refugià a l'ambaixada francesa de Madrid, d'on va ser evacuat i passà a la zona dominada pels rebels. Allà arribaria a ser cap del Primer Cos d'Exèrcit. El febrer de 1938 fou nomenat subsecretari d'Afers Exteriors en el primer govern de Franco. Conquerit Madrid pels nacionals, esdevingué governador general de la capital i, successivament, cap de la VIII Regió militar (1939), ambaixador a Berlín (1940-1941), capità general de les Balears (1941), de la VI Regió militar (1942) i membre del Consell Suprem de Justícia Militar fins 1946, any en què passà a la reserva per haver fet l'edat reglamentària.

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

Feijoo Pardiñas, Ambrosio (Camariñas, A Coruña 1861-A Coruña 1961). General de divisió d'infanteria, veterà de la guerra de Cuba i de la del Marroc. Ingressà a l'Acadèmia d'Infanteria de Toledo el 1880. Promocionà a general de brigada el 1918 i de divisió el 1924. Exercí de capità general de la VIII Regió militar accidentalment en diverses ocasions i refusà el càrrec de cap del *Movimiento* d'A Coruña el 1936. Retirat, passà la guerra civil a la seva terra i acabà sent el general més antic de l'Estat per la seva longevitat, propera als cent anys.

Fernández de Villa-Abrille y Calívara, José (Davao-Mindanao, Filipines 1878-Madrid 1948). General de divisió d'infanteria des de 1933. Com la majoria de comandaments de l'exèrcit, havia fet carrera a Cuba i a Àfrica. De mare filipina, amb fama de maçó, i més dotat per a la diplomàcia que per a l'acció combativa, havia fet moltes manifestacions de republicanisme i el juliol de 1936 comandava la II Divisió orgànica amb seu a Sevilla. Estava molt al corrent dels plans colpistes, i malgrat que en cap moment es va unir ells, va deixar fer al general Queipo, al comandant Cuesta Monereo i altres oficials del seu Estat Major, organitzadors de la trama insurreccional a Andalusia, i no va denunciar al govern cap de les accions d'aquests. La seva passivitat tant en l'acció com en l'entorpidiment dels plans el va situar al marge de tots dos bàndols, i per tots dos va ser considerat traïdor. El 18 de juliol Queipo de Llano entra a la seu de la II Divisió on intenta convèncer Fernández de Villa-Abrille per darrer cop. Aquest s'hi torna a negar, però no ha fet cap pas preventiu davant la sublevació, que compta amb alguns milers d'homes entre militars, falangistes i requetès. És detingut en companyia del general López-Viota i els oficials ajudants. La immensa majoria de militars de la Divisió van seguir l'actitud del seu general, i no van oferir resistència a les operacions de control del territori desplegades pels colpistes. L'única

oposició violenta va donar-se entre els treballadors sevillans i membres de la guàrdia d'assalt, que van lluitar amb molt pocs mitjans, durant cinc dies, contra els revoltats i els reforços de legionaris i regulars que passaren cap a la península en el pont aeri organitzat des del Marroc. Villa-Abrille fou condemnat pels seus companys rebels, en consell de guerra sumaríssim, a sis anys de presó. Excarcerat, va morir de gana en una pensió de Madrid.

Ferrer de Miguel, Antonio (?-?). General de brigada de cavalleria. El juliol de 1936 era el cap de la 1a. Brigada de cavalleria amb seu a Palència, província de la qual n'era el comandant militar. No tenia significació militar i ja estava a prop de passar a la reserva. Tanmateix, col·laborà amb els militars i civils que van establir el poder dels militars insurrectes a la província de Palència. En les primeres hores, fou ell qui assolí el control de la Diputació provincial i del Govern civil de Palència.

Franco Bahamonde, Francisco (Ferrol, A Coruña 1892-Madrid 1975). General de divisió d'infanteria. En no poder ingressar a l'escola de l'Armada, optà per l'Acadèmia d'Infanteria de Toledo d'on sortí destinat a Marroc per lluitar a la guerra del Rif. Allà va obtenir ascendir ràpidament per mèrits de guerra fonamentats més en la temeritat i la sang vessada que no pas en els resultats efectius obtinguts arran de les accions. Actuà com a oficial de regulars (tropes indígenes), entre les quals era apreciat, i més tard col·laborà amb Millán-Astray en la configuració de la Legió estrangera, que es distingí positivament dins el desastre militar general d'Annual el 1921. Com a coronel, dirigí les tropes d'avantguarda durant el desembarcament d'Alhucemas (1925). L'any següent és ascendit a general de brigada: amb trenta-tres anys, era el més jove dels generals espanyols i un del més precoços de la història militar del país. Abans de la República era director de l'Acadèmia Militar Mixta de Saragos-

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

sa, i en proclamar-se aquesta va considerar seriosament la possibilitat d'utilitzar els seus cadets en defensa d'Alfons XIII, qui li havia fet l'honor d'apadrinar el seu casament. Quan Azaña tancà l'Acadèmia en el programa de retallades militars de 1931, l'enfrontament amb les noves autoritats fou evident: Franco quedà en situació de disponibilitat i sense destí fins que fou enviat a la direcció de la brigada d'infanteria de A Coruña. La seva astúcia innata el va fer mantenir-se al marge del cop de Sanjurjo l'estiu de 1932, i va refusar també la seva demanda de defensa en el consell de guerra subsegüent. Aquesta actitud de Franco va ser el motiu del seu destí a la comandància de les Balears, reservat a un general de divisió, grau que ell encara no tenia. Tanmateix, no sucumbiria als intents d'atracció per part dels republicans; era apreciat per les dretes i encara més després de la seva intervenció a Astúries el 1934 –ja com a general de divisió–, desplaçant tropes regulars i legionàries des de Marroc, que van tenir una actuació especialment cruel. Les barbaritats comeses allà van obrir una esquerda que anunciava el futur terratrèmol. El govern de Lerroux el destinà com a cap de l'Exèrcit del Marroc el 1935, i amb el de Gil-Robles com a ministre de Guerra, comandà l'Estat Major fins al triomf del Front Popular. Franco i Gil-Robles van fer tots els possibles per anul·lar els resultats de les eleccions amb diversos arguments, però ni el president Alcalá-Zamora, ni el president del Consell provisional Portela Valladares, ni el ministre de la Guerra Molero Lobo, ni el director de la Guàrdia Civil general Pozas van atendre les seves raons per suspendre les garanties constitucionals i decretar la llei marcial. Malgrat tot, els partits vencedors van formar govern, però Azaña, més atent a les idees i a les raons que no pas a la realitat de l'amenaça, menystenint els seus rivals, cregué resoldre la situació desplaçant els caps antirepublicans més significats en llocs de comandament allunyats del centre. I així destinà Franco a la comandància de les Illes Canàries. Tot i això, participà activament amb Mola i els altres organitzadors en la conspiració militar que es forjava, i que va accelerar l'assassinat de Calvo Sotelo.

Aconseguida la sublevació al nord del Marroc el 17 de juliol, s'hi traslladà en avió des de Canàries per comandar l'exèrcit colonial, amb el qual iniciaria la penetració a la península des de la costa andalusa cap a Madrid. Integrant de la Junta de Defensa Nacional des d'inicis d'agost de 1936, fou nomenat cap del govern i dels exèrcits el 29 de setembre, i gràcies a les influències del seu germà Nicolás, l'1 d'octubre actuà com a cap de l'Estat insurgent, sense cap legitimitat, fins a la seva mort. Per poder-se perpetuar en el poder calgué que guanyés la guerra, que provoqués l'exili i la repressió de centenars de milers de persones, i que negociés amb gran habilitat en el context internacional de la segona guerra mundial i de la posterior guerra freda.

Gámir Ulibarri, Mariano (Euskadi 1877-Valparaíso de Abajo, Cuenca 1962). General de brigada d'infanteria, arribaria a ser director de l'Escola Militar de Toledo. Participà en el manteniment de la III Divisió orgànica sota control governamental el 18 de juliol, com a cap de la 5a. Brigada d'infanteria. Actuà, en aquest sentit, en coordinació amb el general de la divisió, Martínez de Monje i els generals Cavanna (3a. brigada d'artilleria) i Grijalvo (1a. Zona de la Guàrdia Civil). Dirigí inicialment el front de Terol, però el juny de 1937 fou enviat al del Nord, perquè allà el lehendakari del recentment creat govern basc, José Antonio Aguirre, no s'entenia amb el general Llano de la Encomienda. A Euskadi, Gámir trobà un exèrcit altament polititzat, mancat de comandaments militars (estat major) i de l'artilleria i aviació necessàries per contrarestar les forces rebels, ben equipades d'armament modern pels seus aliats alemanys i italians. A més, la traïció del comandant Goicoechea, que posà els plànols de la defensa coneguda com Cinturó de Ferro en mans dels facciosos, afavorí l'atac efectiu d'aquests sobre els punts més vulnerables, i la caiguda de Bilbao el 19 de juliol de 1937. La desastrosa retirada cap a Santander precedí la batalla per la defensa de la ciutat, que ell comandà

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

sense èxit com a cap de l'Exèrcit del Nord. Després fou cessat i se li encomanà la Inspecció general d'Instrucció militar, i col·laborà en la sortida de les Brigades Internacionals el 1938 a Barcelona. Acabà la guerra en aquest destí burocràtic, sense comandament de tropes, i s'exilià a França, on redactà *De mis memorias. Guerra de España, 1936-1939*, publicades a París el 1939. Tornà a Espanya el 1955 en no tenir cap condemna pendent i visqué retirat en una finca de la seva propietat a la província de Cuenca on morí el 1962.

García Álvarez, Manuel (?-Salamanca 1938). General de brigada d'infanteria des de desembre de 1933. L'any 1913, amb el grau de comandant, era professor de l'Acadèmia d'Infanteria de Toledo. Més endavant fou cap de la 14a. Brigada amb seu a Salamanca. Col·laborà en la revolta militar de 1936 i fou designat inspector de reclutament, mobilització i instrucció de voluntaris de l'Exèrcit del Nord. Finí de mort natural el mes d'octubre de 1938 a Salamanca, d'on era governador militar en situació de primera reserva.

García Antúnez, Celestino (?-Madrid 1939). General de brigada d'enginyers. Fou professor de l'Acadèmia d'Enginyers militars de Guadalajara -institució que arribaria a dirigir- i autor d'alguns llibres com *Lecciones de cinemàtica elemental* (1906) i *Complemento del cálculo infinitesimal: procedimientos geométricos y aparatos de integración* (1908). L'any 1931 estava, com a coronel, al Servei d'Aerostació del ministeri de l'Exèrcit. Un any més tard és ascendit a general i destinat al Govern militar de Cartagena entre 1932 i 1933. El juliol de 1936 ocupava la primera Inspecció General d'Enginyers de l'exèrcit i no secundà l'aixecament militar, però tampoc l'esclat revolucionari subsegüent. Fou el cinquè dels sis caps de la I Divisió orgànica que tingué Madrid en quaranta-vuit hores des del 18 al 20 de juliol: Virgilio Cabanellas, Miaja, Castelló, Cardenal, ell mateix i, finalment, Riquelme. García Antúnez es va oposar al trasllat de peces

d'artilleria per tal de sotmetre els resistents de la caserna de la Montaña, així com al lliurament d'armes al poble madrileny per ajudar a sufocar la rebel·lió, per això més tard fou empresonat i posat en situació de "processat". No se l'arribà a jutjar, i morí les primeres setmanes de 1939. Un fill seu havia mort assassinat a Guadalajara i altres dos es van refugiar en una ambaixada.

García Benet, Manuel (? 1875-? 1937). General de brigada d'infanteria des de maig de 1936 per cobrir la baixa del general Mulet, el mes de juliol estava en situació de disponible forçós. Es mantingué lleial al govern republicà, que el nomenà cap del Cantó militar del Campament de Madrid els dia 19 de juliol per redreçar la situació de revolta que allà havia iniciat el general García de la Herrán. No va poder fer res davant la determinació dels facciosos, i no en pogué prendre possessió. No seria fins el dia següent que les tropes lleials pogueren dominar la situació a Carabanchel. García Benet va passar poc després a la reserva i morí per causes naturals el 5 de setembre de 1937.

García Benítez, Ángel (?-?). General de brigada de cavalleria. Havia estat director de l'Escola Superior de Guerra durant la dictadura de Primo de Rivera i defensor del general Berenguer en el judici sobre responsabilitats militars celebrat el 1924 arran de la derrota d'Annual. Més tard se'l nomenà segon cap de l'Exèrcit del Marroc, i s'encarregà del seu Estat Major (1928), durant 1930 fou nomenat governador militar de Madrid. L'any 1933 presidia el Subcomitè tècnic de la Conferència de desarmament reunit a Ginebra. El 1936 era governador militar de Vitòria, a càrrec de la 3a. Brigada de cavalleria amb seu en aquesta capital, allà fou ell mateix qui encapçalà la sublevació militar. La falta de resistència per part de l'escassa militància del PNB i dels republicans, així com el pacte previ entre Mola i els carlins, facilità la conservació de les institucions forals de la província.

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

cia. Fou el president dels consells de guerra que a Astúries van jutjar els oficials que no es van revoltar contra el govern i, a Madrid, vocal del que jutjà el líder socialista Julián Besteiro el 1939. Ja durant la guerra fou nomenat governador militar de A Coruña, càrrec que mantindria després durant un temps.

García Gómez-Caminero, Juan (Valdepeñas 1871-? 1937). General de divisió d'infanteria, havia estat un dels primers generals ascendits per un govern republicà, que li concedí el grau màxim el 1933. Tingué el comandament de la VIII Divisió orgànica (Galícia) i de la III (València). Era membre de la UMRA (associació de militars republicans i antifeixistes) i en el moment del cop de juliol de 1936 encapçalava la III Inspecció General de l'Exèrcit. Havia recomanat reiteradament al govern la destitució de Mola del seu destí a Pamplona i el 18 de juliol es trobava visitant les guarnicions gallegues i lleoneses amb l'objectiu de dissuadir els caps i oficials de donar suport a la sedició. El dia 19 va arribar a Lleó procedent d'Ourense, on triomfava la sublevació, i ordenà al comandant militar, el general Bosch, de lliurar armes al poble i als miners procedents d'Astúries. Bosch dilatà la situació demanant l'ordre per escrit, i després en va fer entrega de dos-cents fusells inservibles. Quan els miners van deixar la capital, Bosch va poder fer-se amb el control de la plaça per als facciosos i el general García Gómez-Caminero fugí a Portugal, reintegrant-se a Madrid, per Badajoz, el 4 d'agost. Es mantingué a disposició del govern republicà, formà part del tribunal que condemnà el general Fanjul i passà a la reserva l'any 1937, a finals del qual va morir. Va estar vinculat a la maçoneria i fou autor d'alguns llibres interessants com *De la guerra* (1925), sobre estratègia militar moderna, i *El problema ibero-americano* (1926), relatiu al colonialisme.

Gil Yuste, Germán (València 1866-Vitòria 1948). General de divisió d'infanteria. Fou director de l'Acadèmia General Militar de Toledo durant el regnat d'Alfons XIII. Era governador militar de Logroño quan Primo de Rivera va fer el seu pronunciament, i es va posar a les seves ordres immediatament. En proclamar-se la República, fou destinat com a cap de la VI Divisió (Burgos) i, més tard, inspector general de la 3a. Inspecció de l'exèrcit. S'acollí a la reforma d'Azaña i passà a la reserva el 1932. Fou sancionat per dos articles que publicà al diari Informaciones. L'inici de la guerra civil el sorprengué a Vitòria però malgrat els seus setanta anys, es posà a disposició dels militars revoltats i el general García Benítez, que havia sol·licitat la guarnició de Vitòria, el nomena governador civil d'Àlava. Des d'agost de 1936 fou vocal de la Junta de Defensa Nacional i Secretari de guerra fins 1938. Més tard va substituir el general Miguel Cabanellas al front de la V Divisió orgànica (Aragó), des d'on passà a la VIII Regió militar (Galícia) un cop reinstaurada l'estructura militar basada en "regions". Acabada la guerra se li concedí el grau de Tinent general honorífic. Fou autor del lema "*Todo por la patria*", que des de 1937 s'exhibia en els frontispicis de les casernes militars i de la guàrdia civil.

Gómez Morató, Agustín (? 1879-València 1952). General de divisió d'infanteria des de 1928. En proclamar-se la República era capità general de la V Regió militar i tingué una disputa amb el director de l'Acadèmia Militar de Saragossa, el general Franco, que es resistia passivament a hissar la bandera republicana. Recolzà les profundes reformes militars impulsades per Azaña, i fou nomenat cap de l'Exèrcit del Marroc el 1932. Lerrox el destinà a la III Divisió (València), però amb el Front Popular reprengué la comandància de les tropes a Àfrica. El 19 de gener de 1936 el diari ABC publicava un desmentiment seu, arran de la polèmica parlamentària promoguda

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

pel diputat dretà per Huelva Dionisio Cano López, on negava pertànyer a la maçoneria. Havent col·laborat amb Azaña a la reestructuració de la cúpula militar, per distanciar els refractaris, una bona part de caps i oficials li eren reticents. El 17 de juliol va rebre a Larache un avís telefònic del president del govern Casares Quiroga anunciant-li que les guarnicions de Melilla s'havien alçat en armes contra el poder establert. S'hi traslladà immediatament, però fou detingut en baixar de l'avió pels revoltats. El dia 19 arribà de Canàries el general Franco quan el cop ja s'havia consumat entre els militars, i usurpà el poder de Gómez Morató, al qual mantingué empresonat durant tota la guerra. Un consell de guerra, el 1940, el condemnà a dotze anys de presó, que no arribaria a complir. Morí en llibertat a València l'1 de febrer de 1952. Tres fills seus havien combatut a les files dels rebels. Es tenia per segur que estava en relacions amb la maçoneria.

González Carrasco, Manuel (?-Guadalajara 1936). General de divisió d'infanteria. Havia vist com el govern d'Azaña li expropiava, sense indemnització, terres de conreu per haver recolzat i finançat la sublevació de Sanjurjo el 1932, a més, patí un mes d'arrest al castell de Cartagena el 1934 per assistir a un banquet en honor a Calvo Sotelo. L'organigrama de Mola el situava com a cap de la sublevació a Barcelona, però a darrera hora el Goded va demanar aquest lloc, i González Carrasco va acceptar de mala gana permutar-l'hi per la III Divisió (València). S'hi presentà el dia 18 de juliol, tot i que no entrà a la seu de la Divisió, com s'havia acordat, el dia 19 de juliol, esperant que la situació fos més favorable. Aquell dia s'havia convocat una vaga general i els grups d'obres i milicians es van fer amos de la capital. A més, el cap de la CEDA, Luís Lucía, va emetre un telegrama on condemnava la sublevació, cosa que va desorientar i paraitzar les forces falangistes i dretanes locals. Era l'autor del ban de declaració de guerra que no es va arribar a publicar a València. González Carrasco apareixia en els plans d'un primer directori militar i d'un subsegüent govern d'unificació planejat pels colpistes. La indecisió de

treure les tropes al carrer, a l'espera del que passés a Madrid i a Barcelona, va permetre que el Comitè de Vaga format per partits i sindicats d'esquerra avortessin definitivament l'acció sediciosa, i que la III Divisió quedés del cantó governamental. Tant González Carrasco, com el comandant Barba Hernández -un dels agents més actius del complot a través de la UME- van poder fugir, el primer a Oran i el segon a França, des d'on van passar a la zona rebel. Els seus companys el van encausar en un consell de guerra d'on va sortir amb una condemna de vuit anys per no haver culminat la sublevació, i abandonat el seu destí.

Guerra Zagala, Carlos (Toledo?-Madrid 1944). General de brigada d'infanteria. Entre 1927 i 1928 va ser director de l'Acadèmia d'Infanteria de Toledo, i posteriorment de l'Escola Central de Gimnàstica de l'Exèrcit. Era governador militar de Castelló entre gener i juny de 1931; l'any 1934 estava al capdavant de la 9a. Brigada d'infanteria de Saragossa. Participà en la sublevació militar, però sense comandament de tropes. El febrer de 1937 fou nomenat comandant militar de Canàries en substitució del general Dolla Lahoz. Des de Tenerife es féu càrrec de la repressió de la població que havia donat suport als partits i sindicats del Front Popular, però en suavitzà l'aplicació per tal de retornar la normalitat a l'activitat productiva del plàtan, principalment. Cap accidental de l'Exèrcit del Marroc, el 1939 va ser substituït i passà a la reserva fins a la seva mort.

Iglesias Martínez, José (? 1873-?). General de brigada d'artilleria, ocupava el número 36 en l'escalafó de 1933. Participà en la campanya de Melilla. El 1935 va presidir el consell de guerra que jutjà els caps militars acusats de no defensar adequadament la fàbrica d'armes de La Vega i la caserna de *Pelayo*, a Astúries, durant la revolució de l'any anterior. Era cap de la 8a. Brigada d'artilleria i comandant militar de Pontevedra, dins la VIII Divisió orgànica, el

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

juliol de 1936. Durant les primeres hores mantingué una actitud de reserva, sense fer cap moviment exterior, però en sumar-se a l'aixecament les forces de la Guàrdia Civil, procedí a declarar l'estat de guerra, recolzat pel Regiment d'Artilleria Lleugera núm. 15. Immediatament detingué les autoritats civils sense que es produís pràcticament cap resistència. El mes d'agost fou rellevat dels càrrecs i causà baixa per jubilació a finals de 1936.

Jiménez García, Leopoldo (?-?). General de brigada d'enginyers des de desembre de 1933. Un any més tard és nomenat secretari del Consell Director de les Assemblees de les Ordres Militars de Sant Ferran i Sant Hermenegild. El maig de 1935 assoleix també el càrrec de cap del Servei Militar de Ferrocarrils i Transports per Carretera, i el juliol, vocal del Consell Superior de Ferrocarrils. També feia de cap d'Aviació Militar en comissió de serveis, però és cessat en aquest càrrec el 31 de març de 1936. El Diario Oficial del Ministerio de Defensa del 29 de juny de 1938 el donava de baixa de l'Exèrcit, amb la pèrdua de tots els seus drets, per estar classificat com a desafecte al règim republicà. El BOE del 14 de gener de 1940 recull el seu pas a la reserva amb tots els seus drets, la qual cosa significa que va donar suport als rebels.

Kindelán Duany, Alfredo (Santiago de Cuba 1879-Madrid 1962). La seva família vivia a Cuba, era originària d'Irlanda, i perdé llur fortuna durant la guerra entre Espanya i Estats Units de 1898. Traslladat a Espanya, Alfredo ingressà a l'Acadèmia d'Enginyers militars de Guadalajara per seguir la mateixa formació que el seu pare. Participà en els inicis de l'aviació militar a Espanya desenvolupant globus aerostàtics i dirigibles. Fou el primer director de l'escola de pilots militars establerta a l'aeròdrom de Madrid-Cuatro Vientos, així com del Servei Aeronàutic Militar, d'on s'enlairaren les primeres esquadres que participaren a la guerra del Marroc. També encapçalà

l'Escola Nacional d'Aviació de pilots civils a Getafe. El 1922 rep el càrrec de Cap de les Forces Aèries d'Àfrica i el 1925 mana l'Esquadra Expedicionària que participa en el desembarcament d'Alhucemas. El 1929 és ascendit a general de brigada. D'idees clarament monàrquiques, s'autoexilia a Suïssa en ser proclamada la República; allà treballarà d'enginyer fins 1934, quan retorna a Espanya i s'implica en les trames colpistes. Em iniciar-se la guerra civil, Franco, com a cap de la Junta de Defensa Nacional, el nomena Cap dels Serveis de l'Aire, coordinant així les forces aèries del bàndol "nacional" durant tota la guerra, incloent la Legió Còndor alemanya i l'Aviació Legionària italiana. Va ser home de confiança del *generalísimo*, però solament perquè el considerava un instrument valuós per a la restauració de la monarquia. Aquesta confiança es va trencar quan, després de la victòria dels militars sublevats, Franco no es decidí a cedir el poder a l'hereu d'Alfons XIII, Juan de Borbón. Kindelán criticà sense embuts la legitimitat del règim franquista, la seva capacitat militar en l'estratègia de finals de la guerra, i apostà obertament per acostar-se al Regne Unit i als aliats durant els anys de la Segona Guerra Mundial. Franco el destituí com ministre de l'Aire i el destinà a la Capitania General de Catalunya, des d'on amenaça en privat de promoure un cop d'estat per restaurar la monarquia. La reacció de Franco fou nomenar-lo director de l'Escola Superior de l'Exèrcit i membre de la Reial Acadèmia de la Història. Però les pressions de Kindelán no minven, ans al contrari, i el cap de l'Estat el destitueix de la direcció de l'Escola. Alhora, la més rellevant de les seves obres literàries, *Mis cuadernos de guerra*, pateix importants censures i finalment es publica el 1945, el mateix any que es fa públic el Manifest de Lausana, on es demana la dimissió de Franco i la instauració d'una monarquia constitucional encapçalada per l'infant Juan. Aquesta acció, en què Kindelán era un dels actors principals, li valgué l'exili a Canàries. Tanmateix, Franco, en la *Ley de Sucesión* de 1947 establia la consideració de l'Estat espanyol com un "regne" i, tot i mantenir-se com a cap d'Estat, proposaria en el futur qui l'hagués de substituir amb el

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

títol de rei o de regent. El 1961 Kindelán rebé el títol de marquès en un regne sense rei. Morí l'any següent havent estat el general més incòmode dels que contribuïren a establir la dictadura franquista.

La Cerda y López Mollinedo, Pedro de (Manila, Filipines 1871-?). General de divisió de cavalleria. Fill i germà de militars, participà a la guerra de Cuba i més tard serà agregat militar a París (1902) i a la cort de Sant Petersburg (1903-1907) on s'incorporà com oficial estranger a l'exèrcit tsarista a la Sibèria oriental durant la guerra russo-japonesa, essent ferit a Manxúria i condecorat. Les seves experiències com a estudiós de la milícia les reflectí en *La caballería en la batalla* (1903) i *Las armas de fuego al comenzar el siglo XX* (1904). Retornat a Espanya, es casà amb la francesa Eugenia Lefevre. Fou membre de la comissió de reforma de lleis militars i director dels cursos d'aplicació per a oficials d'artilleria i d'informació per a caps militars. Contrapuntat amb Primo de Rivera, aquest el passà a la reserva, i l'any 1927 realitzà, amb la seva esposa, un viatge al voltant del món a partir del qual ambdós escriuri en el llibre *Viaje universal en busca de la verdad* (1930) on deixava palès el seu malestar amb la situació del seu país, la connexió amb el pensament internacionalista igualitari i la seva abominació per les guerres industrials productes del capitalisme i l'imperialisme, especialment el nordamericà a l'Amèrica Llatina. Aquestes idees queden accentuades en el següent llibre, també escrit amb la seva dona, *El sol de los soviets. La Tercera Internacional Social de Moscú frente a la internacional armada del capitalismo* (1931). La Cerda tenia una personalitat molt diferent a la del típic militar espanyol d'alta graduació fet en els cercles de l'aristocràcia espanyola. Amb una formació molt més cosmopolita i una visió més àmplia de la societat europea de l'època, volia trobar en els nous corrents socials, polítics i culturals un tipus de regeneració diferent a la que pretenien implantar els polítics republicans hereus de l'ensulsiada del 98, a qui havia arribat a qualificar de “zas-

candiles". Azaña, en les seves memòries, dóna detalls de la personalitat del general: *"La Cerda es un incapaz semiloco. Un desastrado hasta en el vestir. Tiene una finca en Las Navas. El general practica el naturismo y se pasea desnudo por el pinar. A cierta distancia va un asistente advirtiéndolo a los veraneantes: 'Apartense, que viene el general en cueros'."* Fou destituït per Azaña com a cap de la VI Divisió arran dels fets d'agost de 1932. Des de setembre de 1933 era cap de la VIII Divisió (A Coruña) i coordinà la rereguarda i l'abastiment de les forces militars que lluitaven contra els obrers revoltats a Astúries el mes d'octubre de 1934. De nou a la VI Divisió (Burgos) el 1936, recomanà el govern que substituís Mola com a governador militar de Pamplona a causa dels insistents rumors del que allà s'hi forjava, i perquè la guarnició navarresa era molt nombrosa i significava una important amenaça cas de pronunciar-se contra el poder establert. El 12 de juny de 1936 va ser substituït pel general Batet -més enèrgic i resolutiu, com havia demostrar a Barcelona el 1934- al front de la Divisió, el qual tampoc no va poder fer gran cosa per obstaculitzar el desenvolupament dels fets en una zona que esdevenia el cor ideològic de la sublevació. Un cop iniciada la guerra, entre febrer i maig de 1937 fou cap de la III Divisió orgànica, sense implicacions en fronts de batalla, i passà a la reserva per edat.

Llano de la Encomienda, Francisco (Ceuta 1877-Ciudad de México 1963). General de brigada d'infanteria. Antifeixista declarat i proper a la maçoneria, era el cap de la IV Divisió orgànica (Catalunya) i es mantingué lleial al govern durant els fets de juliol de 1936. Tot i ser detingut per subordinats seus durant les primeres hores del cop militar, les autoritats polítiques van dubtar del seu zel a l'hora d'actuar contra els seus companys colpistes quan el general Goded desembarcà al port de Barcelona per encapçalar la revolta. Tanmateix, el gener de 1937 li fou adjudicat el comandament de l'Exèrcit del Nord (Astúries, Santander i Euskadi), on l'Exèrcit basc, comandat

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

pel president basc Aguirre, actuava amb total autonomia respecte dels representants estatals. Patí successives derrotes i retirades fins que a finals de maig fou substituït pel general Gamir Ulibarri, més ben vist pels nacionalistes bascos, però que no féu altra cosa que administrar la derrota en aquell sector d'operacions. Fins al final de la guerra ocupà càrrecs administratius a Catalunya, i quan caigué Barcelona es traslladà a Madrid, d'on passà a França el mes de març de 1939, i d'allà a Mèxic, on va morir, més tard.

Llanos Medina, Manuel (?-?). General de brigada d'infanteria. Havia estat cap de la 5a. Brigada d'infanteria a València el 1931 i de la 8a. a Lleida el gener de 1936, que quedarà sense titular després de la seva marxa fins el 18 de juliol. El març passaria a la 3a., a Granada. Allà, segons informes que el governador civil Ernesto Vega envia al ministre de governació Casares Quiroga, el general Llanos acudeix a reunions de caps militars on es critica el govern i el règim. En ells, es recomana el relleu dels militars més bel·ligerants contra el poder civil. Vega dimití el mes de juny en veure que el govern no actuava davant la situació precolpista de les casernes granadines. Llanos, però, fou substituït pel general Campins i traslladat al govern militar de Castelló el mes de juliol, on el clima no era tan favorable a la insurrecció com a la ciutat andalusa. No va moure les forces que tenia confiades, perquè la revolta fracassà a Barcelona i a València, però els informes de què disposava el govern van aconsellar detenir-lo i processar-lo per un tribunal popular. La sentència emesa el 29 de juny de 1937 va ser absolutòria i se'l considerà fidel a la República.

López Gómez, Rafael (?-?). General de brigada d'artilleria. El desembre de 1933 fou designat pel Ministeri de la Guerra representant al Consorci d'Indústries Militars i cap de la 1a. Brigada d'artilleria, amb seu a Madrid, fins l'agost de 1935. El gener de 1936 desmentí a la premsa la seva suposada pertinença a la maçoneria.

Poc després era nomenat delegat al Comitè nacional per a la defensa passiva de la població civil contra els perills dels atacs aèris. El 12 d'agost de 1936 el govern de la República el situava com a disponible forçós a l'espera de destí per trobar-se desaparegut, i el 29 de juny de 1938 el ministre de Defensa disposa la seva baixa de l'Exèrcit per considerar-lo desafecte al règim republicà. El 13 d'abril de 1940 el govern de Franco el passa a la reserva amb tots els seus drets en haver superat l'edat reglamentària, cosa que indica que aquest general va donar suport als rebels. L'any 1964 figurava com un dels generals de més edat de les forces armades, al qual se li reté homeatge en la Pasqua militar d'aquella data.

López Viota, Julián (Salamanca 1878-Sevilla 1945). General de brigada d'artilleria. Comandava la 2a. Brigada d'artilleria a Sevilla. Es negà a secundar l'aixecament de 1936 considerant que els militars no havien d'intervenir en política i que havien de mantenir la lleialtat al govern legal. Fou detingut per Queipo de Llano i altres militars colpistes el 18 de juliol, juntament amb el general Villa-Abrille, cap de la II Divisió, i passà arrestat tota la guerra. Més tard, es diu que va intentar prestar serveis al bàndol rebel, però no va ser prèns en consideració. Poc abans d'acabar la guerra fou sotmès a consell de guerra i condemnat a sis mesos i un dia de presó, pena que havia complert preventivament amb escreix. Abans havia estat separat de l'exèrcit. Alliberat, morí el 6 de desembre de l'any 1945.

Martín-González de la Fuente, Eduardo (?-?). General de brigada d'artilleria. Un germà seu, Francisco, capità de cavalleria, havia mort en combat a Tetuan el 1924. Des de 1934 era cap de la 5a. Brigada d'artilleria de la V Divisió (Aragó) i es pronuncià contra el govern amb el seu cap, Miguel Cabanellas. Participà en les operacions bèl·liques i després fou governador militar de Salamanca.

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

Martínez Anido, Severiano (Ferrol, A Coruña 1862-Valladolid 1938). Tinent general d'infanteria. Ascendí en l'escalafó gràcies als mèrits de guerra a Filipines i al Marroc. El 1911 era ajudant personal d'Alfons XIII i l'any següent, director de l'Acadèmia d'Infanteria. Arribà a general de brigada el 1914 i més tard fou governador militar de Guipúscoa (1917) i governador civil de Barcelona (1920-1922), on va dirigir la repressió contra les organitzacions obreres amb mètodes violents (Llei de fugues). Després fou destinat a la comandància militar de Melilla, d'on retornà a la península per fer-se càrrec del Ministeri de governació durant la dictadura de Primo de Rivera. Amb la República fou expulsat de l'exèrcit i s'exilià a França. Recuperà els seus drets durant el segon bienni, però no retornà fins a l'inici de la guerra civil. Alguns generals l'havien proposat per dirigir la sublevació a Catalunya, però Mola s'hi oposà. Un cop a l'Espanya "nacional", presidí el Patronat Nacional Anti-tuberculós, i més tard fou nomenat cap de la Seguretat Interior. El gener de 1938 formà part del primer govern de Burgos com a Ministre d'ordre públic fins a la seva mort, el 24 de desembre d'aquell any.

Martínez de Monje Restoy, Fernando (Granada 1874-Bueos Aires 1963). General de divisió d'infanteria, pertanyia a la maçoneria. Havia lluitat al Marroc i als quaranta-set anys era ascendit a general. Manava la III Divisió orgànica (València) en els inicis de la sublevació de 1936, i mantingué les tropes aquarterades alhora que manifestava la seva adhesió a la República. Mantingué una posició ambigua, segons les inclinacions diverses dels seus propis subordinats i la seva determinació de mantenir l'ordre establert. Per això es va oposar a la vaga general i al repartiment d'armes entre la població que s'oposava als sediciosos i assetjava les casernes. Una visita del president de les Corts, Martínez Barrio, va aconseguir apaivagar la tensió entre militars i milicians, i les casernes es van anar obrint sense gaire

incidents per posar-les sota control dels partits i sindicats del Front Popular. Tot i això, les milícies populars van assaltar les darreres casernes que intentaven fer un cop de força el dia 1 d'agost, avor- tant així definitivament el pronunciament al País Valencià. Martínez de Monje fou substituït per José Miaja al capdavant de la III Divisió. A mitjans d'agost passà a dirigir la nounada Junta Central de Reclutament, base del nou Exèrcit Popular de la República a través del qual es reorganitzaren les forces republicanes i s'acabà amb les milícies partidistes i sindicals. A l'octubre fou nomenat cap de la Divisió orgànica d'Albacete, des d'on es creaven les brigades republicanes que defensaven Madrid. Més tard serà el cap de l'Exèrcit del Sud entre desembre de 1936 i febrer de 1937, després de perdre Màlaga. Com altres militars, va ser acusat de traïció per les derrotes sofertes i empresonat pel govern sota influència comunista. A mitjans de 1938 fou absolt, però no tornà a exercir cap comandament. S'exilià primer a França i després a Argentina, i es negà a retornar al seu país mentre durés la dictadura. En els darrers anys de vida visqué d'una pensió del govern argentí.

Masquelet Lacaci, Carlos (Ferrol, A Coruña 1871-La Jonquera, Girona 1948). General de divisió d'enginyers i membre de la maçoneria. Fou professor a l'Acadèmia d'Enginyers i autor del disseny per a la construcció de la Base Naval del Ferrol. Republicà liberal, fou designat per Azaña cap de l'Estat Major Central de l'Exèrcit, i ministre de la Guerra amb Lerroux (abril-maig de 1935) i amb el Front Popular (febrer-maig de 1936). Iniciada la guerra, impulsà la construcció dels anells defensius de Madrid a través de fortificacions concèntriques. El juliol de 1937 passà a la reserva, però seguí en servei com a cap de la Comissió de Fortificacions. En finalitzar la guerra s'exilià a França, però va poder tornar a Catalunya, on morí.

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

Mena Zueco, Julio (?-Madrid 1947). General de brigada d'infanteria. Era comandant militar de Cadis l'agost de 1932, on actuà per avortar el cop dels seus companys liderat per Sanjurjo. El 1936 era nomenat subsecretari del Ministeri de la Guerra, càrrec burocràtic que deixaria per viatjar a Burgos, el dia 18 de juliol, com a substitut del general González de Lara en el comandament de la brigada d'infanteria de la ciutat. Aquest darrer havia estat detingut pel general de la VI Divisió, Domènec Batet, però Mena i el propi Batet, juntament amb els oficials progovernamentals d'aquella Divisió, van ser arrestat pels sediciosos. Fou processat en consell de guerra per traïció, però a diferència del cap de la Divisió, que seria executat, Mena va ser exonerat de responsabilitat per considerar el dictàmen de la causa que *"no hay posibilidad, aún a través de la moral más rígida, de enjuiciar una actitud manifestada dentro del área de la subordinación que implica la disciplina"*, és a dir, que es considerava que complia el seu deure, i que *"no puede concretarse en actos de acción o de omisión, reveladores, no ya de oposición, sino del más leve obstáculo al glorioso Movimiento Nacional que hoy vivimos"*. Malgrat que durant anys se l'havia donat per mort, el cert és que quedà en llibertat. Havia estat separat de l'exèrcit per decret de la Junta Tècnica, però l'esquela que apareix en un cantó petit del diari ABC el dia següent de la seva mort esdevinguda l'11 de febrer de 1947, el titula com a general de brigada retirat. Era el darrer reconeixement de l'esforç per servir la reputació, i segurament la prova tàcita de les bones amistats que conservà dins del bàndol vencedor.

Miaja Menant, José (Oviedo 1878-Mèxic 1958). General de brigada d'infanteria des de 1932. Havia participat a les campanyes del Marroc i coneixia la llengua àrab. Havia manat la 2a. Brigada establerta a Badajoz. S'el destinà a Lleida com a càstig durant el ministeri

de Gil Robles (1935) per haver causat mala impressió la desfilada dels seus regiments. Per pocs dies, va ser ministre de la Guerra després de les eleccions de 1936, i cap de la I Divisió per malaltia de Virgilio Cabanellas. Iniciada la guerra civil, comandava la 1a. Brigada d'infanteria (Madrid), i tingué una actitud dubitativa en les primeres hores pel fet que molts dels seus subordinats estaven implicats en la conspiració. Refusà la cartera de Guerra en el gabinet de Martínez Barrio la matinada del 18 de juliol, i en el de Giral poc després. El dia 25 de juliol és nomenat cap d'operacions de l'Exèrcit del Sud, on pateix una gran derrota en l'intent de prendre Còrdova. Passa a comandar la III Divisió, a València i el mes d'octubre a la I Divisió, Madrid, on organitza l'evacuació del govern i és nomenat president de la Junta de Defensa de Madrid. Aconsegueix aturar l'avenç dels rebels al Manzanares i a la Ciutat Universitària, i dirigeix les batalles de Guadalajara i Brunete. Esdevingué, per aquests fets, el general més popular de la zona, i arribà a comandar el grup d'Exèrcits del Centre i del Sud. Defensà Madrid durant dos anys i mig fins que el març de 1939 recolzà el cop del coronel Segismundo Casado contra el govern de Negrín per accelerar el final de la guerra. En aquelles circumstàncies actuà com a president del Consell de Defensa Nacional, organisme creat pels casadistes. El 26 de març s'embarcà a Gandia cap a Algèria. Posteriorment passà a França i després a Mèxic, on va morir.

Mola Vidal, Emilio (Placetas, Cuba 1887-Alcocero, Burgos 1937). General de brigada d'Infanteria des de 1927. De mare cubana i pare oficial de la Guàrdia Civil, la família vingué a la península arran de la victòria dels independentistes cubans. Ingressà a l'Acadèmia d'Infanteria i el seu primer destí fou el regiment de Bailèn, d'on passà al Marroc on destacà per la seva capacitat estratègica. Ascendí per mèrits de guerra fins al grau de comandant i seria destinat a Barcelona i Madrid abans de retornar a Ceuta, on seguiria pujant l'escalafó fins a coronel. Als quaranta anys era general de brigada i comandant militar de Larache. El 1930 les seves idees conservadores

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

van facilitar-li el nomenament com a Director de Seguretat, des d'on reorganitzà el cos de Policia i creà la Guàrdia d'Assalt (d'intervenció a les ciutats). Amb la República fou empresonat després dels fets de 1932 i separat del servei actiu. En no tenir fortuna, es dedicà a la fabricació de joguines i a escriure en diferents mitjans. El govern Lerroux l'amnistià i retornà a l'exèrcit, a l'Estat Major amb el general Franco, entre d'altres. El 1935 obtingué el destí de la comandància militar de Melilla, i després de cap superior de les forces del Marroc. Amb el Front Popular al poder, i les evidències d'un cop d'estat en marxa, fou nomenat governador militar de Pamplona en una decisió errònia que pretenia allunyar-lo dels centres de poder. Ell era, però, el principal cervell de la conspiració, que impulsava a través d'enllaços, de comunicacions xifrades, d'instruccions reservades a les unitats militars implicades, així com amb els seus contactes amb els grups civils contraris al govern d'esquerres. Mola era conegut com "el Director" en els cercles conspiratius. Després d'alguns retards i vacil·lacions (per part dels carlins navarresos), la mort del líder monàrquic Calvo Sotelo accelerà l'acció, i es fixà el 18 de juliol com a data clau. El fugaç president Martínez Barrio no va poder-lo convèncer de fer marxa enrere quan començà la lluita al Marroc i altres punts de l'Estat. S'apoderà de la VI Divisió (Burgos) i esdevingué el cap de l'exèrcit insurrecte del Nord fins que morí en accident d'avió el 3 de juny de 1937 a Alcocero (Burgos), facilitant a Franco la seva hegemonia dins l'Espanya nacional.

Molero Lobo, Nicolás (Alcalá de Henares 1870-Barcelona 1947).

General de divisió d'infanteria. Participà a la guerra de Cuba i a les campanyes d'Àfrica. Membre de la maçoneria, fou ministre de la Guerra en el govern de Portela Valladares, entre finals de 1935 i el primer govern del Front Popular el 1936. Després de les eleccions de febrer, va mostrar-se contrari a la declaració de l'estat de guerra, com demanava Franco, cap de l'Estat Major de l'Exèrcit, per reprimir

els desordres que es produïen, i solament es proclamà l'estat d'alarma, que implicava una mobilització menor de forces i la limitació de drets constitucionals. El 18 de juliol es trobava al cap de la VII Divisió (Valladolid), acabat d'operar, però les sospites evidents d'un cop d'estat van fer que s'incorporés al seu despatx, on el revoltats, dirigits pels generals Saliquet i Ponce, es van fer amb el control del comandament. El van arrestar el dia 19 i en el tiroteig que es produí Molero va quedar ferit per negar-se a secundar la revolta. Empresonat a Pamplona, l'agost de 1937 comparegué davant d'un consell de guerra a Valladolid, on se'l condemnà a tres anys i un dia per delictes de "negligència". El recurs a la sentència li suposà una nova condemna a trenta anys, en aquesta ocasió per "adhesió a rebel·lió militar", que era l'acusació que els insurrectes aplicaven a qui se'ls va resistir, i que, de fet, era un càstig per replicar la primera condemna, molt més suau. Tanmateix, Franco l'hi va commutar el 1938 a dotze anys i un dia. El 1940, però, obtingué la llibertat condicional, tot i que encara se'l va investigar per part del Tribunal de Responsabilitats Polítiques. Morí a Barcelona el 1947.

Moya Andino, Alfonso (?-?). General de brigada d'enginyers. Nomenat inspector d'Enginyers de la Segona Inspecció General. Va recolzar la sublevació i la Gaceta de Madrid del 29 de setembre de 1937 anuncia el seu pas a la situació de reserva; més tard se li autoritzà a residir a Saragossa.

Nieves Coso, Joaquín (Riós, Ourense ?-?). General de brigada d'Estat Major. Va lluitar al Marroc. El seu fill, Joaquín Nieves Herberos havia mort en la defensa de Morabo, durant la derrota d'Annual. El seu nom apareix en els agraïments del llibre sobre la guerra de Puerto Rico d'un antic company d'estudis militars i col·laborador literari, Angel Rivero Méndez: *Crónica de la Guerra Hispano Americana en Puerto Rico* (1922). El 1931 s'acollí a Llei Azaña per sol·licitar

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

la baixa del servei, i el desembre se li concedeix l'ascens a general de brigada.

Nieves Coso, Manuel (Riós, Ourense ?-Madrid 1946). General de brigada d'Estat Major de l'Exèrcit. És autor d'una conferència sobre *Demarcación de la Guinea Española* pronunciada a la Real Sociedad Geográfica el 1902. Des de setembre de 1931 era cap de l'Estat Major de la II Regió militar amb seu a Sevilla i formava part de la Primera Inspecció general de l'Exèrcit. Constava com a 6è dels generals de brigada de l'Exèrcit en l'escalafó de 1933. L'abril de 1935 passà a la primera reserva. No exercí comandament durant la guerra, que va fer del cantó dels insurrectes, però el mes de juliol de 1939 presidí el tribunal militar que condemnà a trenta anys de presó el dirigent socialista Julián Besteiro.

Orgaz Yoldi, Luis (Vitòria 1881-Madrid 1946). General de brigada d'infanteria des de 1927, el primer de l'escala el juliol de 1936. Tinent general el 1939. Havia fet la guerra del Marroc i mantenia bona relació amb Franco. El 1929 contribuí, amb Sanjurjo, a la repressió de la conspiració de Sánchez Guerra que havia trobat recolzament a la guarnició militar de Ciudad Real. Posteriorment participà ell mateix a la de Sanjurjo, l'agost de 1932, per la qual fou desterrat a Canàries. Estigué present a la reunió del 8 de març a Madrid en què s'estructura l'organització del cop d'estat de 1936. En saber-ho, el govern el torna a enviar a Canàries, on col·laboraria estretament amb Franco, i procurà esvaire els dubtes del gallec sobre la seva participació en un projecte del qual dubtà fins a darrera hora. El 18 de juliol col·laborà en la repressió dels qui s'oposaven al cop a la comandància militar de Tenerife, i quan Franco marxa a encapçalar l'exèrcit d'Àfrica, queda com a cap de les illes, on consolida el triomf de l'aixecament. Poc després es traslladà de Canàries al Marroc com Alt Comissionat i s'encarregà de l'enviament de tropes marroqui-

nes a la península, comptant amb la col·laboració remunerada dels caps tribals marroquins. En la reunió de la Junta de Defensa Nacional celebrada a Salamanca el setembre de 1936 per tal d'establir un comandament militar unificat, Orgaz i Kindelán, monàrquics declarats, proposaren que Franco assolís tot el poder polític i militar amb el títol de *generalísimo* mentre durés la guerra. Militarment, Orgaz fracassà com a cap de divisió a les batalles del Jarama i de Guadalajara, i també en l'intent posterior de tallar la comunicació entre Madrid i València davant les forces de Miaja. Tot i així fou nomenat cap de l'Exèrcit de Llevant. El seu principal mèrit de guerra fou l'organització de les Acadèmies d'Alferes Provisionals per nodrir d'oficials l'exèrcit rebel. Després de la guerra fou capità general de Catalunya (1939-1941), alt Comissari Espanyol al Marroc fins 1945, on permeté l'arribada de refugiats jueus hongaresos que fugien de la persecució nazi. Participà en les lluites internes entre monàrquics i falangistes dins del règim i s'entrevistà amb el general nordamericà Patton quan les seves forces desembarcaren al nord d'Àfrica, fent equilibris entre aquesta nova potència i l'alemanya, en declivi. Més tard signà el *Manifiesto de los Veintisiete* (1943) on es demanava a Franco, sense èxit, la restauració monàrquica. No es perseguia fer caure Franco, sinó retornar l'estat a la forma de monarquia, i facilitar el retorn d'un rei en el futur. Orgaz fou designat pel cap de l'Estat procurador a les corts de la primera legislatura franquista, i morí abans d'acabar aquesta. L'any següent, el 1947, les corts establien la consideració de "regne" a l'Estat espanyol dins la Llei de Successió.

Ovilo Castelo, Enrique (Tànger 1878-?). General de brigada d'infanteria. Nascut a terres marroquines, heretà la vocació africanista del seu pare, el destacat metge Felipe Ovilo Canales, artífex de l'Escola de Medicina i Dispensari de Tànger. El seu germà, Carlos Ovilo, nascut també a Tànger, fou arquitecte de la ciutat i dissenyà, entre altres, l'estació de ferrocarril de Tetuan en estil neoàrab. Enrique, però, seguí la carrera de les armes i el 1912 ja havia ascendit a

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

comandant per mèrits de guerra (ocupació de Casablanca, 1907, d'Alcazarquivir, 1911, i posteriorment, Arcila). L'any 1913 exercia com a instructor de la Mehala jalifana de Tetuan i d'inspector general d'intervenció militar de les tropes jalifanes el 1920. Desenvolupà càrrecs a l'exèrcit peninsular, fent la típica carrera de militar africanista. En arribar la República, va passar a la reserva i, tot i que pertanyia a la maçoneria, es posà al servei dels insurrectes i aparegué exercint de vocal en el tribunal que jutjà el socialista Julián Besteiro el 1939. Com altres militars maçons del bàndol vencedor, Enrique Ovilo va ser depurat, i l'any 1942 un decret governamental l'aparta definitivament del servei en aplicació de la Llei de Repressió de la Maçoneria i del Comunisme.

Padilla López, Enrique (? 1871-Pamplona 1939). General de brigada d'infanteria des d'agost de 1933. Va ser cap de la 2a. Brigada mixta de muntanya des de 1933, i entre febrer i octubre de 1935 manà la 12a Brigada amb seu a Pamplona, on quedà en situació de reserva i on es trobava quan el seu successor, el general Mola, preparà la insurrecció del 18 de juliol. Morí a la mateixa ciutat el 17 d'agost de 1939 i no se'l considerà desafecte a la rebel·lió.

Peña Abuín, Cristóbal (?-Madrid 1953). General de divisió de cavalleria. Lluità a Cuba i al Marroc, on després de la derrota d'Annual, comandà, com a coronel, el Regiment de Caçadors Alfons XII (1922). Fou professor de l'Acadèmia de Cavalleria, ascendí a general de brigada el 1924 i a general de divisió el 1930. Va ser governador militar de Segòvia amb la dictadura (1928) i de Madrid amb la República (1931). No va prendre part en l'aixecament militar de 1936 i l'any següent ja es trobava retirat. Morí el 21 de març de 1953 a Madrid.

Ponte y Manso de Zúñiga, Luís Miguel (Vitòria 1882-Maó 1952). Tinent general de cavalleria. Aristòcrata terratinent. Proclamada la República, era general de brigada i demanà la baixa del servei actiu, acollit a les mesures d'Azaña de reducció d'efectius militars. Participà en la conspiració de Sanjurjo el 1932 i s'exilià a Portugal, i després en la de Mola el 1936. El 18 de juliol col·laborà amb Saliquet en la rebel·lió de la VII Divisió, a Valladolid. Comandà la 5a. Divisió d'infanteria durant la guerra i fou el cap del I i V cossos de l'exèrcit rebel. L'agost de 1939 fou nomenat comandant general de les Illes Balears durant nou dies, perquè passà a encarregar-se de les forces militars del Marroc i, a continuació, fou capità general d'Andalusia. Formà part de les Corts franquistes entre 1943 i 1949, presidí el Consell Suprem de Justícia Militar i fou un dels signants del *Manifiesto de los Veintisiete* per a la restauració de la monarquia.

Pozas Perea, Sebastián (Saragossa 1876-Mèxic 1946). General de divisió de cavalleria. Procedia d'una família monàrquica i conservadora, però sempre es mostrà lleial als governs republicans. Participà a la guerra del Marroc, on ascendí per mèrits fins al grau de general de brigada el 1926. Havia estat nomenat inspector general de la Guàrdia Civil pel ministre de governació Portela Valladares i el febrer de 1936 es negà, davant la insistència de Franco, cap de l'Estat Major de l'Exèrcit, a declarar l'estat de guerra i iniciar una repressió general destinada a anul·lar els resultats de les eleccions. Després, el 18 de juliol, la posició progovernamental de Pozas va ser cabdal per fer que la guàrdia civil no secundés l'aixecament militar en la major part de les ciutats del país. El dia següent és nomenat ministre de Governació, tot mantenint el control de la Guàrdia civil, que canvia el seu nom pel de Guàrdia Nacional Republicana per decret del 29 d'agost. Al cap d'uns dies és rellevat del ministeri i passa a encapçalar la I Divisió orgànica i, alhora, presideix la Junta de Defensa de Madrid.

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

Poc després es concentra en la direcció d'unitats de combat i organitza l'atac a Seseña. Quan el govern republicà deixa Madrid, passa el comandament de la Junta a Miaja i a finals de 1936 mana l'Exèrcit del Centre. Prengué part de la batalla del Jarama, on mostrà seriosos desacords amb Miaja, que el substituï finalment. Arran dels Fets de Maig de 1937 a Barcelona, Pozas, que s'havia afiliat al Partit Comunista d'Espanya, fou destinat com a cap de la IV Divisió orgànica a Catalunya, substituint el general Aranguren i rebatejant l'Exèrcit de Catalunya com a Exèrcit de l'Est, que ara no dependria de la Generalitat sinó del govern central. A més, s'encarregà de liquidar l'estructura socioeconòmica que els anarquistes havien establert a les terres aragoneses dominades per les seves milícies a través del Consell de Defensa d'Aragó, La Rioja i Navarra. El seu atac sobre Osca va resultar desastrós, així com l'ofensiva sobre Saragossa el 1937, que tan sols produí la conquesta de Belchite a un preu material i humà desmesurat. El pitjor, però, arribaria amb el contraatac de les tropes franquistes, que van desarborar les seves defenses i li van fer recular molt les línies. El 30 de març va ser substituït i el president Negrín no li va confiar més tropes de combat. En la retirada va ser comandant militar de Girona i, més tard, de Figueres. S'exilià primer a França i després a Mèxic, país on morí.

Queipo de Llano y Sierra, Gonzalo (Tordesillas, Valladolid 1875-Camas, Sevilla 1951). Tinent general de cavalleria. Va estudiar al seminari diocesà local i ingressà als divuit anys a l'Acadèmia de Cavalleria de Valladolid. Destinat a Cuba, obtingué nombroses condecoracions per mèrits de guerra i retornà com a capità; més tard, al Marroc, ascendí a coronel i es dedicà a negocis d'importació de carbó anglès. El 1923 era ascendit a general de brigada i situat com a segon cap de la zona de Ceuta. De caràcter impulsiu i indiscret, va tenir molts problemes amb Primo de Rivera i amb altres companys, cosa que li va valer més d'un expedient i el seu pas forçat a la reserva el 1928 per "*indisciplinado, díscolo y difícil de ser mandado*". Du-

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

rant un dels seus càstigs tingué que dedicar-se a la fabricació i venda de sabó per poder sobreviure. En una ocasió, després de la dictadura, José Antonio, fill del general dictador, el va bufetejar pels insults públics que Queipo dedicava al seu pare. Participà en la revolta pro-republicana de l'aeròdrom de Cuatro Vientos (1930) i, en fracassar, fugí a Portugal i després a França. Es convertí en un personatge popular entre els republicans, que el van fer capità general de la I Regió militar després del 14 d'abril de 1931. Fou ascendit a general de divisió i nomenat cap del Cuarto militar del President de la República, però seria rellevat perquè utilitzava el càrrec per aconseguir favors polítics. Tanmateix, assolí la direcció general de Carrabiners, càrrec del qual també fou destituït per indiscrecions a la premsa. Lerroux el restaurà en aquest càrrec, des d'on s'incorporaria a la conspiració del cop d'estat contra el govern del Front Popular i contra la substitució d'Alcalá-Zamora per Azaña a la presidència de la República. Queipo va demanar liderar el pronunciament a Valladolid, però Mola li va encomanar la II Divisió, Sevilla. Amb audàcia i astúcia, Queipo i els altres facciosos es fan amb el control del quarter de la Divisió (on detenen els general Villa-Abrille i Viota) i, poc a poc, de tota la ciutat, derrotant la resistència obrera d'alguns barris de la ciutat. A continuació, aplicà les instruccions de repressió escapçant les associacions i sindicats obrers, els partits democràtics, les lògies i qualsevol força que pogués recolzar la República, utilitzant elements civils (falangistes, carlins), la guàrdia civil i les tropes regulars i legionàries desembarcades al litoral gadità, que no estalviaren assassinats, violacions i emascaracions, tàctiques que havien servit per dominar els pobles marroquins pel terror. Es tractava dels primers compassos del genocidi polític amb què els rebels pretenien donar llum a una nova Espanya. Aquesta repressió informal durà fins febrer de 1937, quan ordenà que els detinguts fossin sotmesos a consell de guerra: la repressió s'institucionalitzà sota les acusacions de rebel·lió, auxili a la rebel·lió o excitació a la rebel·lió. L'autonomia militar de Queipo a Andalusia, tot i ser confirmat com a cap de l'Exèrcit

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

d'Operacions del Sud, durà fins que Franco fou nomenat *generalísimo de los ejércitos* per part de la Junta de Defensa Nacional. Fou el general del seu bàndol que més utilitzà la radiodifusió (Unión Radio-Sevilla) per influir sobre vencedors i derrotats, escampant el seu ideari, les seves consignes i les seves amenaces en un llenguatge barroer i fatxenda. Les al·locucions van acabar el febrer de 1938 per ordre de Franco, que volia donar imatge de seriositat al règim que s'estava implantant per la força. Figura incòmoda al final de la guerra, va ser enviat de viatge oficial a Alemanya el 1939, però la seva inadaptabilitat als nous temps i els excessos verbals (en privat es referia a Franco com "Paca la culona") van fer que fos rellevat dels seus comandaments militars i enviat en missió a la Itàlia feixista fins 1942. Fins l'any de la seva mort, 1951, visqué com un hisendat a les seves finques andaluses, retirat de la política i de la milícia, i renegant del règim que havia ajudat a instaurar.

Ravassa Cuevas, Gerardo (Granada ?-?). General de brigada d'artilleria. Manava la 7a. Brigada d'artilleria de Valladolid. Membre d'una família de propietaris d'origen català establerts a Motril i vinculats al Partit Liberal durant la Restauració, seguí la carrera militar. Participà en la insurrecció del 18 de juliol de 1936, al costat de falangistes i monàrquics alfonssins que, en poc temps, van dominar la província i organitzaren una columna que marxà sobre Madrid a través dels ports de Guadarrama i Navacerrada. La seva finca, la Caseria de Santaella, situada a l'Alpujarra d'Almeria, fou durant la guerra lloc de comandament i acadèmia militar de l'exèrcit republicà.

Riquelme y López-Bago, José (Tarragona 1880-París, França 1972). General de divisió d'infanteria. Va fer carrera militar a Àfrica, on el 1921 era el coronel cap de la Policia indígena. S'enfrontà al general Sanjurjo arran de l'Expedient Picasso, tot insistint que la investigació havia d'arribar fins a les darreres conseqüències, sense

aturar-se fins que es depuressin les més altes responsabilitats. Sanjurjo i ell van estar a punt de batre's en duel. El 1924 participà en la reconquesta de Tetuan, però es mantingué sempre contrapuntat amb la dictadura de Primo de Rivera. Fou passat a la reserva després de presidir el tribunal que absolgué José Sánchez Guerra per la sublevació dels artillers a Ciudad Real. Amb la República tornà al servei actiu i fou, successivament, cap de la III Divisió orgànica (València), de la II (Sevilla) i vocal del Consell d'Assemblees Militars. Iniciada la guerra assolí el comandament de la I Divisió (Madrid). Les derrotes d'Oropesa, la de Talavera de la Reina, i el fracassat atac a l'alcàsser de Toledo, van provocar el seu processament, però fou absolt i el 1938 serví com a comandant militar de Barcelona. D'allà passà a França, on va ser president de la secció espanyola de Combatents residents estrangers, fins a la seva mort el 1972: es troba enterrat al cementiri parisenc de Père-Lachaise.

Rodríguez Arias y Carbajo, Nicolás (?-?). General de divisió d'infanteria. Es trobava a la reserva en iniciar-se la guerra civil, i en territori rebel. Franco el va nomenar vocal de l'Alt Tribunal de Justícia Militar creat per Decret del BOE d'1 de novembre de 1936. Amb aquest organisme es pretenia coordinar la justícia del bàndol sollevat, que aplicava la repressió sobre la població vençuda, i mantenir un control més efectiu sobre els consells de guerra sumaríssims que proliferaven en territori "nacional".

Rodríguez del Barrio, Ángel (? 1876-?). General de divisió d'infanteria. Durant la seva formació, estudià àrab i arribà a ser comandant militar de Tetuan. Fou cap de 11a. Brigada, amb seu a Burgos, el 1928, i més tard passà de la comandància militar de Tenerife a la capitania general de Canàries entre abril i juny de 1931. A continuació inspector de la Segona Inspecció de l'Exèrcit (VII-1931) i de la Primera (setembre 1933-maig 1936), càrrec que hagué de deixar per

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

trobar-se malalt de càncer. Se'l relaciona amb conspiracions anteriors a les eleccions de febrer del 36 i amb la reunió del 8 de març on els generals colpistes impulsaren definitivament l'operació contra el govern. Se'l considera responsable del fracàs d'un intent de cop d'Estat prematur el 20 d'abril, que va fallar quan ell, inspector general de l'exèrcit, es feu enrere al·legant malaltia. Després no s'implicà de forma evident en la revolta de juliol, potser perquè la seva salut li ho impedí. En una ordre del ministre de Guerra, Hernández Saravia, del 10 d'agost de 1936 se'l relleva del càrrec de vocal de la Sala VI del Tribunal Suprem per motius de salut.

Saliquet Zumeta, Andrés (Barcelona 1877-Madrid 1959). General de divisió des de 1929. Participà a les guerres colonials de Cuba i del Marroc. Fou governador civil de Santander el 1928 i militar de Cadis el 1929. Participà en diferents conspiracions durant la República, i en la planificació del cop de juliol de 1936 aprofitant que es trobava disponible forçós i sense destí. Va detenir i suplantar el general Molero Lobo, cap de la VII Divisió amb seu a Valladolid, on aconseguí que triomfés el cop. Formà part de la Junta de Defensa Nacional, l'òrgan de govern dels sollevats, i contribuí a cedir tots els poders, a finals de setembre, al general Franco. Durant la guerra fou cap del I Cos d'Exèrcit i de l'Exèrcit del Centre fins al final. Després de la guerra fou ascendit a tinent general i manà la capitania de Madrid. Més tard presidí el Consejo Superior de Justicia Militar, fou procurador a Corts i conseller d'Estat. De tendència monàrquica, signà el *Manifiesto de los Veintisiete* (1943) on s'aconsellava a Franco la restauració de la monarquia en la figura de Juan de Borbón, que es trobava a Portugal preparat per succeir el dictador.

San Pedro Aymat, Angel de (Còrdova 1873-Barcelona 1955). General de brigada des de 1933. Va combatre a Cuba i al Marroc. Com a cap de la 7a. Brigada d'infanteria, amb seu a Barcelona, va ser

al costat del general Batet quan aquest reprimí el pronunciament del president Companys l'octubre de 1934. El 18 de juliol mantingué aquarterades les seves tropes, seguint les ordres del cap de la Divisió, Llano de la Encomienda, cosa que va facilitar el fracàs dels sediciosos a Barcelona, i l'acció de les milícies populars armades. Fou detingut per Goded i els sediciosos, i més tard pels lleials en aquelles primeres hores, però de seguida se l'alliberà. Va passar a la reserva el 1938 per motius d'edat. Després de la guerra va patir un consell de guerra per no haver donat suport als rebels, que l'acusaven paradoxalment de rebel·lia. Condemnat a dotze anys, no els arribà a complir i morí el 1955 a Barcelona, cec i malalt de càncer, al costat de la seva esposa.

Sánchez de Ocaña Beltrán, José (?-?). General de divisió d'Estat Major des de novembre de 1931. Havia estat cap de la V Divisió (Aragó) i de la IV (Catalunya) durant uns mesos el 1935. Era el cap de l'Estat Major Central de l'Exèrcit el 18 de juliol de 1936 i va ser destituït perquè es dubtava de la seva sincera lleialtat al govern, a causa de l'amistat que l'unia a alguns dels comandaments insurrectes. Fou expulsat de l'exèrcit, però els vencedors el readmeteren, i l'any 1940 passà a la reserva. Més tard fou nomenat vocal de la Junta Superior de Patronats d'Orfes Militars, càrrec que exercí fins 1952. Aquell mateix any va ser ascendit a tinent general.

Sanjurjo Sacanell, José (Pamplona 1872-Estoril, Portugal 1936). Tinent general d'infanteria. Orfe d'un coronel carlí, va fer la seva carrera militar a Cuba i al Marroc, ascendint per mèrits de guerra fins al generalat el 1921, en què fou designat governador militar de Saragossa, des d'on recolzà el cop d'Estat de Primo de Rivera (1923), que l'ascendí a general de divisió. Comandà les forces de Melilla i col·laborà en el desembarcament d'Alhucemas (1925), les seves accions li van valer un prestigi unànime entre els oficials africanistes i

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

l'ascens a tinent general. Tant el dictador com el rei l'ompliren de condecoracions, honors, i se li atorgà el títol nobiliari de marquès del Rif. El darrer any de la dictadura assolí la direcció general de la Guàrdia Civil i la inspecció de la III Regió militar (1929). Contribuí a l'arribada de la República segurament per despit vers el rei, que havia deixat caure Primo de Rivera, i mantingué la direcció del cos policial, compatibilitzant-la amb l'Alt Comissari del Marroc. Però aviat es desmarcaria de l'home fort del nou règim, Manuel Azaña, per les reformes militars que implicaven una reducció de forces colonials i per nomenar un civil com a substitut seu al Marroc. Les dures repressions a les revoltes i vagues obreres van provocar el seu cessament al front de la Benemèrita, tot i que el febrer de 1932 passà a dirigir el Cos de Carrabiners. En aquest ambient, agreujat per l'aprovació de l'Estatut català, que era vist com el primer pas vers la separació del Principat, anima el primer intent d'enderrocar la República el 10 d'agost de 1932 sota la seva direcció. En fracassar, va ser condemnat a mort per un tribunal militar, però el president Azaña commutà la pena per una de reclusió perpètua, i uns dies més tard se l'aparta de l'Exèrcit amb la pèrdua de tots els drets. Sanjurjo es convertí en la icona del colpisme entre militars i civils contraris al caire descentralitzador, democràtic i revolucionari (petits grups) que prenia la República, i fou situat com a figura de cohesió i consens entre els diversos sectors de l'exèrcit que se sentien legitimats per emprendre un moviment sediciós, sense uns objectiu clars, però influïts per les idees totalitàries que arribaven d'Europa. Alliberat pel govern de Lerroux, Sanjurjo es va exiliar a Portugal des d'on pogué conspirar de nou. Un cop iniciada la revolta, havia de viatjar a Espanya per encapçalar el nou poder, però el seu avió s'estavellà el 20 de juliol i el lideratge de la Junta de Defensa Nacional quedà en mans, durant uns mesos, de Miguel Cabanellas, el més gran dels generals de divisió rebels. El 1936 el govern de Burgos ascendia, a títol pòstum, el general Sanjurjo al grau de capità general, i més tard concedí

a la seva vídua una part de les pensions que corresponien al seu marit abans de ser expulsat de la institució armada.

Urbano Palma, Juan (?-?). General de brigada d'infanteria des de gener de 1930. Els seu primer destí fou la Brigada de Tenerife. Després, entre juny de 1931 i novembre de 1934 manà la 4a. Brigada, amb seu a Andalusia, i entre febrer i agost de 1935 la 8a. amb seu a Lleida, per quedar en disponibilitat forçosa fins que passà a la vicepresidència de l'Arxiu General Militar, la Biblioteca i el Museu Històric de l'Exèrcit, a Madrid, el seu darrer destí d'activitat, el 8 de gener de 1936. Dies més tard (19-I) el diari ABC publicava unes declaracions seves on, arran de la polèmica parlamentària promoguda per diputat per Huelva Dionisio Cano López, negava que formés part de la maçoneria. El govern republicà el passà a la primera reserva l'octubre de 1936, i el franquista li reconegué el pas a la segona l'agost de 1939.

Valdés Cavanilles, Luís (?-Madrid 1950). General de brigada d'infanteria. Fill de família aristocràtica asturiana, havia obtingut la concessió d'explotació de cultius de cafè i d'oli de palma a l'illa de Fernando Poo després d'un viatge de prospecció per Guinea equatorial. S'acollí al retir proporcionat per la reforma Azaña amb el grau de general de brigada. El 1936 participà en l'aixecament militar, tot incorporant-se a la comandància militar de Salamanca i obtenint l'ascens a general de divisió. Manà les forces que havien de caure sobre Madrid per la zona del Guadarrama, estancades en aquell front fins al final de la guerra. Fou nomenat governador general de la Junta Tècnica de l'Estat des d'on procurà la supremacia militar per sobre de la Falange en la repressió contra els partidaris del Front Popular i de la maçoneria. El febrer de 1938 fou nomenat subsecretari de l'Exèrcit i, durant les absències del titular, Fidel Dávila, exercí com a ministre de Defensa al primer govern de Franco.

Lleial al govern

Rebel contra el govern

Mostrà indecisió

Varela Iglesias, José Enrique (San Fernando, Cadis 1891-Tetuan, Marroc 1951). General de brigada d'infanteria. Destinat a les forces regulars de Melilla, en sortir de l'Acadèmia, participà com a capità al desembarcament d'Alhucemas i el 1929 ja era coronel. No acceptà de bon grat la República per les seves idees carlines i conspirà amb els militars infidels al jurament de lleialtat en la sublevació de 1932, cosa que li significà l'ingrés a presó. Gil-Robles l'ascendí a general el 1935 i participà en els plans per acabar amb la República l'any següent. El 18 de juliol, amb els reforços procedents del Marroc, ocupà Cadis. Contribuí a sotmetre Sevilla, Còrdova, Antequera i Màlaga, i el 24 de setembre substituï Yagüe al capdavant de les forces que pujaven per Extremadura i Toledo, establint el front al sud de Madrid. Acabà la guerra com a general de divisió i fou ministre de l'Exèrcit en el primer govern de la dictadura de Franco. Fou víctima d'un atemptat fallit per part de falangistes a la basílica de Begoña de Bilbao el 1942, on es posà de manifest la divisió existent entre aquests, els carlins i els monàrquics alfonsins. Varela fou l'encarregat de lliurar a Franco la carta del *Manifiesto de los Veintisiete*, on s'instava el *generalísimo* a restaurar la monarquia en el successor legítim, Juan de Borbón. Franco, que es malfiava d'aquest general dur i tradicionalista, el nomenà alt comissari del Protectorat espanyol del Marroc després de la Segona Guerra Mundial per esvair la pressió que sobre ell exercien els militars monàrquics.

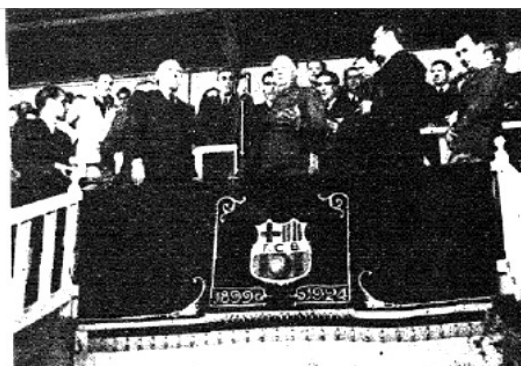

GALERIA DE RETRATS

Alfau

Álvarez-Arenas a la Illa del camp de Les Corts (1939)

Aranguren

Balmes

Barrera

Batet

Burguete

Bosch

Cabanellas

Capaz

Caridad Pita

Castelló

Cavalcanti

Dávila

Fanjul

Feijoo

Fernández de Villa-Abrille

Franco

Gámir

García Benítez condecorant Goded (1923)

García Gómez-Caminero

Gil Yuste

Goded

Gómez Morató

González de Lara

Kindelán

Llano de la Encomienda

López de Ochoa

López Pozas

Martínez Anido

Martínez Cabrera

Masquelet

Miaja

Mola

Molero Lobo

Muslera

Núñez de Prado

Orgaz

Patxot

Ponte

Pozas Perea

Queipo de Llano

Riquelme

Saliquet

Varela

Sanjurjo

BIBLIOGRAFIA

Alía Miranda, Francisco: *Julio de 1936. Conspiración y alzamiento contra la Segunda República*, Crítica 2011.

Arbeloa, Víctor M. i Santiago, Miguel de (editors): *Intelectuales ante la Segunda República Española*, Ediciones Almar, Salamanca 1981.

Arce, Carlos de: *Los generales de Franco. Los hombres que hicieron posible la España de Franco*. Editorial Mitre, Barcelona 1984.

Cabanellas, Guillermo: *La guerra de los mil días*, Ed. Heliasta, Buenos Aires 1975.

Canosa i Ferran, Francesc: *Entre el sable i la bomba. Memòries d'un país i d'un partit: Unió Democràtica de Catalunya (1931-1980)*, Ed. Acontravent, Barcelona 2011.

Casanova, Julián: *República y guerra civil*, vol. 8, dins Josep Fontana i Ramón Villares: *Historia de España*, Editorial Crítica/Marcial Pons, Barcelona 2007.

Casassas i Ymbert, Jordi: *El temps de la nació*, Proa, Barcelona 2005.

La fàbrica de les idees, Editorial Afers, Catarroja-Barcelona 2009.

(Coordinador) *Les identitats a la Catalunya contemporània*, Gale-rada, Cabrera de Mar 2009.

“Democràcia i dictadura. Reflexions generals introductòries del seminari internacional: La gran confrontación entre Democracia y Dictadura”, Universitat de Barcelona, 19/20 març de 2010, inèdit.

“La gran confrontación entre democracia y dictadura. Reflexiones generales y problemas de interpretación”, *Cercles*, número 14, Universitat de Barcelona, Barcelona 2011.

Cardona i Escarnero, Gabriel: *El 18 de julio: la sublevación paso a paso*, Historia 16, Madrid 1986.

El poder militar en la España contemporánea hasta la guerra civil, Siglo XXI, Madrid 1983.

Català i Roca, Pere: *Ferran el Catòlic: vidu i "catalanote"*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona 2003.

Dávila y Huguet, José María: *Código de Justicia Militar con notas aclaratorias y formularios*, segunda edición, Imprenta Aldecoa, Burgos 1937.

Fernández Maestra, José Francisco: *Contrahistoria gótica*, Oikos-Tau, Vilassar de Mar 1997.

La utopia dels càtars, Columna, Barcelona 2005.

Walden 8, Bubok Publishing, Madrid 2008.

Fernández Santander, Carlos: *El general Franco: un dictador en tiempo de infamia*. Ed. Crítica, Barcelona 2005.

Ghanime, Albert: *Mitos de la Historia de España*. El siglo XX, Ed. Belacqva, Barcelona 2008

Guzmán, Eduardo de: "Un millón de presos y doscientos mil muertos", *Tiempo de Historia*, número 41, Madrid, abril 1978.

Irujo Ollo, Andrés de (signà aquesta edició com "A. de Lizarra"): *Los vascos y la República española: contribución a la historia de la guerra civil, 1936-1939*, Editorial Ekin, Buenos Aires 1944.

Izquierdo Ballester, Santiago: *Les engrunes de 1898: el Pacífic colonial espanyol: les illes Carolines, Mariannes i Palau*, La Magrana, Barcelona 1998.

Jünger, Ernst: *Sobre el dolor, seguido de La movilización total y Fuego y movimiento*, Tusquets, Barcelona 1995.

Losada Málvarez, Juan Carlos: *Ideología del ejército franquista 1939-1959*, Istmo, Madrid 1990.

Maíz, B. Félix: *Mola, aquel hombre. Diario de la Conspiración 1936*, Editorial Planeta, Barcelona 1976.

Maravall Casesnoves, José Antonio: *El concepto de España en la Edad Media* (1954), Instituto de Estudios Políticos, Madrid 1997.

Martín Corrales, Eloy: "El protectorado español en Marruecos (1912-1956). Una perspectiva histórica", *Identidad andaluza*, 1 setembre 2008.

Martínez Antonio, Francisco Javier: *Higienismo, regeneracionismo, africanismo. El Doctor Felipe Ovilo Canaes y la Escuela de Medicina y el dispensario de Tánger (1886-1899)*. Ministerio de Educación y Ciencia. Ref: EX2005-060.

Oterino Cervelló, Armando: "Los generales de la Guardia Civil del 18 de julio de 1936." <http://usuarios.lycos.es/historiaymilicia/html/oterinoarticulo> (actualment donat de baixa).

Rusiñol i Prats, Santiago: *El català de la Manxa*, Ed. Antoni López, Barcelona 1917.

Solé i Sabaté, Josep Maria: *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*, Edicions 62, Barcelona 1985.

"La trama civil del 19 de juliol", *Catalunya durant la Guerra Civil: El cop d'estat i el seu fracàs a Catalunya*, Edicions 62, Barcelona 2006.

Solé i Sabaté, Josep Maria i Villarroja i Font, Joan: *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.

La repressió a la rera guarda de Catalunya (1936-1939) (2 volums), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1989.

Thomas, Hugh: *La guerra civil española*, Ruedo Ibérico, París 1961.

Vega Sombría, Santiago: *De la esperanza a la persecución. La represión franquista en la provincia de Segovia*, Ed. Crítica, Barcelona 2005.

Viñas, Àngel a *La conspiración del general Franco*, Crítica, Barcelona 2011.

[i altres]: *Los mitos del 18 de julio*, Crítica, Barcelona 2013.

HEMEROGRAFIA

ABC

Boletín Oficial del Estado

Boltín Oficial de La Coruña

Boletín Oficial de la Junta de Defensa Nacional de España

Diario de Navarra

Gaceta de Madrid-BOE

Heraldo de Aragón

La Vanguardia

ARXIU I CENTRES DE DOCUMENTACIÓ

Archivo del Tribunal Militar Territorial Primero (A Coruña)

Archivo del Tribunal Militar Territorial Segundo (Sevilla)

Archivo del Tribunal Militar Territorial Tercero (Barcelona)

Archivo General de la Armada (Madrid)

Archivo General de la Marina “Álvaro de Bazán” (Ciudad Real)

Archivo General Militar (Guadalajara)

Archivo General Militar de Ávila

Archivo General Militar de Segovia

Archivo Histórico de Defensa (Madrid)

Archivo Intermedio Militar Centro (València)

Archivo Intermedio Militar Noroeste (Ferrol)

Archivo Intermedio Militar Pirenaico (Barcelona)

Archivo Intermedio Militar Sur (Sevilla)

Archivo Naval de Cartagena

Archivo particular de Dña. María Rosa Judez Riquelme

Centro de Documentación de Defensa (Madrid)

Gabinete del Jefe del Estado Mayor del Ejército (Madrid)

Instituto Nacional de Estadística